

કેટલાક લેખો

ભાગ ૧ લો

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૮૨૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૩૨૮૧૩ તેજો-૧

વિષય દ. : ૬

કેટલાક લેખો

ભાગ ૧ લો

લેખક:

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ,

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લી.

મૂલ્ય:

કાર્તુ પુર્ક: રૂ. ૧-૧૨-૦]

[પાકું પુર્ક: રૂ. ૨-૦-૦

ઇ. સ. ૧૯૨૬

વિ. સં. ૧૯૮૨

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લી.

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ હેન, મેડોલ રસ્તો, કોટ, મુંબઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
... લાપાટ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

મુદ્રણસ્થાન: “ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સામુન બિરડોમ, બાબરમેદ શ્રીદ,
એલફીન્શન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ, નં. ૧

મુદ્રક: નરવરલાલ હજીરામ દેસાઈ

પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ—

બાલપણના

માર્ગદર્શક સાથીને.

પ્રસ્તાવના

—૭૭૭૭૭૭—

આ પુસ્તકમાં ૧૯૧૧ માં મેં જ્યારથી ગુજરાતી લખવા માંડ્યું ત્યારથી સાહિત્ય સંસદના પહેલા વાર્ષિક ઉત્સવમાં પ્રમુખસ્થાનેથી મેં “ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ” નામનું ભાષણ આપ્યું ત્યાં સુધીના લેખોમાંના કેટલાક લેખો પ્રગટ કર્યા છે. આશા છે કે એમાંના કોઈક ઉપયોગી થઈ પડશે. જે ક્રમિક સાહિત્ય લખવાનું શરૂ કરે તેનું ઘણું લખાણ થોડા દિવસ પછી નકામું થઈ પડે છે, તેથી આ સમયનું ઘણું લખાણ રદ બાતલ કર્યું છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ભાઈ નર્મદાશંકર ત્રિવેદીએ જે મહેનત લીધી છે તેને માટે તેનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

બોક લેન, કોટ,
મુંબઈ, તા. ૧-૪-૨૧ }

કનૈયાલાલ મા. સુનશી

અનુક્રમણિકા

●●●●●●●●●●

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ મીરાં-ગુજરાતની કાવ્યમૂર્તિ ("ધસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ"માં લખેલા અંગ્રેજ લેખ પરથી -ઓગસ્ટ, ૧૯૧૦)	૧
૨ ગૌતમ બુદ્ધ ("બાર્જવ" ત્રૈમાસિક-૧૯૧૩)	૧૦
૩ ગુરુકુળની શિક્ષણપદ્ધતિ ("આર્યપ્રકાશ"-૧૯૧૪)	૧૮
૪ સામાજિક સુધારણા (અંગ્રેજમાં આપેલા એક ભાષણનો અનુવાદ, ધ. સ.-૧૯૧૪)	૨૯
૫ ન્યાતના સામાજિક વિકાસનાં તરવો ("બાર્જવ" ત્રૈમાસિક)	૩૫
૬ સાહિત્યનાં પ્રેરક તરવો ("નવજીવન ને સત્ય"-જુલાઈ, ૧૯૧૫)	૪૪
૭ "ધી આર્યસમાજ" શ્રી લાલા લજપતરાયના અંગ્રેજ પુસ્તકનું અવલોકન ("નવજીવન ને સત્ય"-જુલાઈ, ૧૯૧૫)	૫૮
૮ "હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા" વામન સોમનાથાયજી દ્વારા લેવાના અંગ્રેજ પુસ્તકનું અવલોકન. ("નવજીવન ને સત્ય"-ઓગસ્ટ, ૧૯૧૫)	૬૩
૯ અર્વાચીન યુરોપનો ઉપક્રાંત ("નવજીવન ને સત્ય"-૧૯૧૫)	૭૦
૧૦ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ("નવજીવન ને સત્ય"-૧૯૧૫)	૭૫
૧૧ આપણી નિર્બલતા ("નવજીવન ને સત્ય"-૧૯૧૬)	૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨ રણજીતરામ	૮૬
("વીસમી સદી"-૧૯૧૭)	
૧૩ લોકશાસન	૯૩
(હોમરુલ લીગની પત્રિકા-૧૯૧૯)	
૧૪ રણજીતરામ	૧૪૧
("રણજીતરામના નિબંધો"નો ઉપોદ્ધાત-૧૯૧૯)	
૧૫ હાજી મહમ્મદ	૧૫૧
(સ્મારક અંક-૧૯૧૯)	
૧૬ લોકમાન્ય	૧૫૫
("વીસમી સદી"-૧૯૨૦)	
૧૭ અરવિંદ ધોષ	૧૬૦
(કાશિવાસની કહાણી"માં લખેલો ઉપોદ્ધાત-૧૯૨૦)	
૧૮ ગામદેવીનો મહાયુગ	૧૬૩
"વીસમી સદી"	
૧૯ "સૂરિ અને સમ્રાટ"-	૧૬૭
(ઉપોદ્ધાત-૧૯૨૦)	
૨૦ એક અર્ધ	૧૭૪
("ગુજરાત"-ચૈત્ર, ૧૯૭૮ (૧૯૨૨)	
૨૧ રામ જામદગ્નેય	૧૭૭
"ગુજરાત"-આષાઢ, ૧૯૭૮ (૧૯૨૨)	
૨૨ હાલના સાહિત્ય મન્વંતરનો મનુ-કવિ નર્મદ	૧૮૫
("હાંદુસ્તાન"નો દીવાળી અંક-૧૯૨૨)	
૨૩ પ્રેરકતા	૧૯૧
(ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળની પત્રિકા-૧૯૨૩)	
૨૪ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ	૧૯૬
("ગુજરાત"-માર્ગશીર્ષ, ૧૯૭૯ (૧૯૨૩)	
૨૫ જનસમૂહ અને જનમંડલ	૨૦૩
("ગુજરાત"-દ્વિ ભ્યેષ, ૧૯૭૯ (૧૯૨૩)	

કેટલાક લેખો

મીરાં-ગુજરાતની કાવ્યમૂર્તિ*

ગંભીર હર્શન અને ચમકતાં સ્વપ્નોએ તેની કલ્પના પોષી. વિશાલ પૃથિવીનાં અને સર્વવ્યાપી આકાશનાં દરેક દૃશ્ય અને નાદ તેના હૃદયમાં સર્વોત્તમ તરંગો મોહલતાં. દેવી વત્સલાનનાં હરણું તેના વરસ્યા હોઠ પર પડતાં, અને પૂજ્ય ભૂતકાલે ઇતિહાસ કે કથામાં જે જે મહત્તા, સુબળતા કે સૌંદર્ય સ્થાપ્યું હતું તે એ સમજતો અને નાચતો.

—શેલી.

ગુર્જર મિરાને આરાધતા શ્રેષ્ઠ કવિઓના વૃદ્ધમાં એક એકલવાઈ મૂર્તિ સરલતામાં દિવ્ય બાસતી, પોતાનો વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડતી, બધાથી નીરાળી હોય છે. આ મૂર્તિ તે રાણા કુંબાની પદરાણી, પુરુષોત્તમની આત્મહત્ત પરિણિતા ને પ્રેમાનંદની મધુર ગુર્જરીમાં પણ મધુરતમ સરોદે ગુંજનાર મીરાંની. ગુજરાતના સાહિત્યના ઉપાસકોમાં વિખ્યાત છતાં તેનાં

* એપ્રિલ ૧૯૧૦ ના “ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ”માં છપાએલા લેખકના અંગ્રેજી લેખ પરથી

સંબંધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માત્ર થોડું જ જાણવામાં આવ્યું છે. હાંદુઓને સહજ એવા આત્મવિસર્જનથી તેણે પોતાની અંધાણી સરખીએ રહેવા દીધી નથી; અને તેના પછીના કાળમાં અંધપૂજાએ તેની આસપાસ ફંતકયાનું એવું વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ તેની રૂપરેખા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતી નથી.

રજપુતાના અને મધ્યકાલીન હાંદના ઝર્વ અને ગૌરવરૂપ ચીતોડના એક મહાપ્રતાપી રાજાને તે પરણી હતી (ઇ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૯) એટલે તેના સમય વીશે મતભેદ નથી.*

ફંતકયાએ રચેલો જીવનક્રમ એટલો જાણીતો છે કે તેને લખવાની જરૂર નથી. પણ તેની જીવનકથા તરીકે મનાતી ઉડતી વાતો પરથી અને કતોની ખરી છાપ ધારતાં તેનાં થોડાં કાવ્યો પરથી આ કવિને ખરો આત્મા દોરવાનો પ્રયત્ન નિરસ તો નહીંજ થઈ પડે.

મીરાંનાં થોડાંજ પદો આપણને મળી આવે છે. પરંતુ તેણે મોટી સંખ્યામાં કાવ્યો લખ્યાં હશે એમ માનવાને કારણ નથી. કવિતા રચવાને તેનો ધંધો ન હતો. તે તો કવિતાની મૂર્તિ હતી. સ્થૂલ વસ્તુઓથી અસ્પર્શ્ય એવા દિવ્ય ભાવનાના સર્વવ્યાપી વાતાવરણમાં તેનું મગજ સદામ વીહરતું. જે પદો તે બનાવતી તે ક્ષણજીવી કીર્તિ મેળવવા નહીં, સાહિત્યના રસીઆઓનો ચંચલ શોખ પુરો પાડવા નહીં, તેમ જ હૃદય-શૂન્ય ટીકાકારોની બચંકર કસોટીયાંથી પાર ઉતરવા પણ નહીં; બલિષ્ઠની પ્રજાઓ પાસે અમરપદની બીજ માગવા પણ તેણે કાવ્યો રચ્યાં ન હતાં; તેનાં કાવ્યો તે શુદ્ધ કવિહૃદયના નિઃપ્રયત્ન ઉમંગકા-સંગીતના અવતાર સમા, કેઈ સુસજ્જ અને સંવાદી વીણામાંથી નીકળતા દિવ્ય અને મધુરા ધ્વનિ જેવા હતા. સામાન્ય કવિઓને કાવ્ય લખતાં અમુક પ્રકારની

* ૧૯૧૦માં અપાએલો મારો આ અભિપ્રાય ખોટો લાગે છે. જુઓ કાવ્યદોહન ભાગ ૭માંનો ઉપોદ્ધાત.

માનસિક સ્થિતિ લાવવી પડે છે; સુંદર કલ્પનાઓ ખેંચી લાવી તેને શબ્દમાં મૂર્ત કરવાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે. પણ મીરાંની ખુબી તો ન્યારી હતી. કવિતા એ લાવની, ભિંમિની લાવા છે અને જે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં મીરાં વીહરતી હતી તેમાંથી પોતાના અનુભવોને વ્યક્ત કરવાને, તેને જરૂર પડતી ત્યારે, આપણે સામાન્ય અનુભવો સહજ કહી શકીએ, તેમ તે શુદ્ધ રસથી ઇલકાતાં પદો વગર શ્રમે રચતી. તે કવિતા લખતી નહોં, પણ કાવ્યમયતામાં સદાએ નિમગ્ન રહેતી. કાવ્યમયતા યા અરસિકતાનો અભાવ તે કદી અનુભવતી નહોં. દરેક પ્રસંગે તેણે શક્તિ દાખવી નથી; પણ તેથી તેની શક્તિની સંપૂર્ણતા ધટતી નથી.

મીરાંનાં પદો જે આજે મળી આવે છે તે તેની યોગ્ય કીર્તિત કરવાને મુશ્કેલી છે. તેની કીર્તિ આજે પાંચસે વર્ષથી પ્રસરે છે; આટલા સમયમાં અલ્પજીવી દીપકો તો ક્યારનાએ હોલવાઇ ગયા હોત. મીરાંની લોકપ્રિયતા નિઃસીમ છે. જેને કેળવણી કે સાહિત્યજ્ઞાન નથી, જે રજપુતાનાનાં ધીકતાં રણોમાં અથવા ફલદૂપ ગુજરાતનાં સુંદર ખેતરોમાં અથાગ જાતમહેનતનું જીવન ગુજારે છે તે પણ મીરાંનાં પ્રેમપદોને પોતાના લાવશુખ્યા અંતરના આધારરૂપ માને છે. તાપે તપેથી સખત મુખમુદ્રા બલે હોય છતાં માણસના અંતરમાં શુદ્ધ કવિતાના જાદુઇ સ્પર્શથી જ્યોત જાગ્યા વિના રહેતી નથી; કારણ કે દરેક મનુષ્યમાં થોડે કે વધારે અંશે કાવ્યમયતા તો હોય છે. ઘણી વખત સંખ્યાકાલે જ્યારે થાકેલા મજૂરો ઘેર આવવા નીકળે છે ત્યારે મજૂરજોના અસંસ્કારી ને તીવ્ર મુરો મીરાંનાં પદોને સંખ્યાની શાંતિમાં પણ ચારે તરફ લાવમય તરંગો પ્રસારતા સાંભળીએ છીએ. આ અસાધારણ લોકપ્રિયતા મનુષ્યનાં અંતરો પર સાત્રાજ્ય ભોગવવાની કવિની શી અદ્ભુત શક્તિ હતી તેની સાક્ષી પુરે છે. જ્યાં સુધી પ્રેમ એ હૃદયની ભિંમિઓનો અધિજાતા છે, જ્યાં સુધી મનુષ્યનું હૃદય યરમાળ મુખ પર મોહક વ્યાકુળતા આણવાનું વીસરતું નથી, જ્યાં સુધી પ્રજુયની

સ્નેહભીની નજરે વાટ બોવાનું અંતર જીલ્લું નથી ત્યાં સુધી મીરાંના કાવ્યકલ્પેલો પ્રેમના સુંદર અને સર્વોત્કૃષ્ટ સુર ગણાશે.

મીરાં ભક્ત પશુ હતી એટલે ઉત્તમોત્તમ કવિ બની. સ્વભાવની સુકુમારતા, કવિત્વશક્તિની કસોટીરૂપ સૂક્ષ્મ ભાવ અનુભવવાની શક્તિ, જે કાવ્યમયતાનું મુળ છે તે તેનામાં સંપૂર્ણ કલાએ પામી હતી. જેટલે અંશે ઊર્મિઓ અનુભવવાની શક્તિ તેટલે જ અંશે માણસ કવિ લેખી શકાય. જ્યાં બીજા માણસ કેવળ બેધ્યાન નહીં તે બેદરકાર રહે, ત્યાં કવિની સૂક્ષ્મતર અનુભવશક્તિ ઊંડા ભાવો અનુભવે છે. બહારની વસ્તુના સ્પર્શ માત્રથી તે વસ્તુ તેના અંતરમાં અવિનાશી છાપ પાડે છે, તેના વિચાર ને ઊર્મિઓમાં યુથાષ્ઠ જાય છે અને અંતે સર્જક કલ્પનાના પ્રભાવથી સજીવ કૃતિરૂપે પ્રગટે છે. કુદરતે પેદા કરેલી એક અત્યંત નજીવી વસ્તુમાં એક વર્ડઝવર્થને આખી સૃષ્ટિ દેખાય છે; જ્યાં સામાન્ય પ્રજાથીને માત્ર પ્રિયતમાના કેશની એક લટ દેખાય છે ત્યાં શૈલી મહાકાવ્ય ઉઠેલી શકે છે; સનમના ગાલ પરના તલ પર મુગ્ધ બની બેઠ રહેવા માટે એક હાશીઝ જગતના સામ્રાજ્યનો પશુ તિરસ્કાર કરે છે. એક સામાન્ય માણસને મન આ બધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ છે, જીવનમાં ઘેલછા સ્વરૂપે દેખાય છે, ગંભીર ધ્યાનને માટે નાલાયક જણાય છે; પશુ કવિને મન આ બધી વસ્તુ મર્મસ્પર્શી સત્યો છે, જીવનના આધારરૂપ છે. શૈક્ષણીકર જેને મૂર્તસ્વરૂપ અર્પવાની ક્રિયા-કલ્પાન્નશક્તિ-કહે છે તેના આધાર આ અનુભવશક્તિ ઉપર રહેલો છે. જેમ મન પર પડેલી છાપ વધારે સચોટ અને સજીવ, તેમ તેના પર માનસિક રચના રચવી વધારે સહેલી, તેમ તેને સ્વરૂપ આપવાનું વધારે સુગમ અને બીજી વસ્તુઓ સાથે તે છાપને જેડી કલ્પનાત્મક રચના અથવા આદર્શ ચિત્ર બનાવવાનું વધારે શક્ય. કલ્પનાશક્તિ વિના સર્જકતા નહીં; સર્જકતા વિના કવિત્વ-શક્તિ નહીં.

આ ઉપરાંત કવિઓમાં યોગ્ય શબ્દો વડે બહુ વ્યક્ત કરવાની અપૂર્વ શક્તિ હોય છે. ઇમર્સન એમને sayers-‘વાચક’ કહે છે. પોતાની સૂક્ષ્મતમ લાગણીઓને એવા શબ્દોમાં બહાર પાડવી કે જેથી વાંચનારના હૃદયના તારમાં સમસુરી ઝણુણાટ થાય-આ મનુષ્યોમાં રહેલી એક મોટામાં મોટી શક્તિ છે. આ શક્તિને ધણી વખત કવિત્વ-શક્તિ ગણવામાં આવે છે અને આ શક્તિથીજ કવિઓને સાધારણ રીતે કુનીઆ ઓળખી શકે છે. પણ અનુભવશક્તિ કવિત્વ સર્જે છે, વાણીપ્રભાવ માત્ર તેને પ્રગટ કરે છે. એમ બને છે કે જ્યાં અસાધારણ આવેશમાં ઊર્મિઓ ઉછળતી હોય અને ભાવો ધીમતા હોય, ત્યાં વાણી-પ્રભાવ પ્રગટ્યા વિના રહેતો નથી; અને આ વાણી તે કવિતા કહી શકાય.

કેટલાક માણસોના અંતરના તાર સરસ રીતે મળેલા હોય છે. તેમને ઊર્મિ થાય અથવા ભાવનો અનુભવ થાય કે તેમના અંતરમાં ધીમતું ને જ્વાલામય વાતાવરણ પ્રસરે છે; અને તેના અમિથી નિર્જીવ વસ્તુ પણ એવા જ્વલંત શબ્દોમાં બહાર પડે છે કે શબ્દો બહાર પડતાંજ તેની જ્વાલા સામાને લાગે છે. આવા માણસો તે કવિઓ.

આ શક્તિ કેટલાક કવિઓમાં જન્મથીજ વિકાસ પામેલી હોય છે. કેટલાકમાં બાહ્ય સ્પર્શની વાટ જોતી તે ગુપ્ત પડી રહી હોય છે. કેટલાકને ભવ્ય વ્યોમ, કુદરતની લીલા અથવા મગનચુંગી પર્વતોનાં દિમિવાનું શિખરો પ્રેરણા આપે છે; વેરનું અનુન, નિરાશા કે પ્રેમ-એમ પ્રસંગે પ્રાધાન્ય પામેલો ભાવ કેટલાકની સુતેલી લાગણીઓ જગવે છે.

મનુષ્યના બધા ભાવમાં પ્રેમ એજ સૌથી જળરી જ્યોત જગવે છે. સ્વસ્થતા અનુભવતા કવિઓની-કારણ કે કવિઓમાં પણ સ્વસ્થ અને અસ્વસ્થ કવિઓ હોય છે-વ્યવહારશુદ્ધિ એવી હોય છે કે ચિરસ્થાયી કલ્પનાવિલાસ તે અનુભવતા નથી; અને તેમની કવિતાનું મુળ કાર્ષ્ણીક હોય છે અને તેનું સ્વરૂપ સ્નેહરાષ્ટ્રીની પ્રોત્સાહક સંગતિમાં મળેલા અનુભવનું ચિત્ર હોય

છે. પણ કેટલાક તો એવા કવિઓ નજરે ચડે છે કે જેમની સૂક્ષ્મતમ કલ્પનાશક્તિ કોઈ આછા આભાસથી, કોઈ દીઠ-અદીઠ મુખથી, કોઈ કલ્પિત મૂર્તિમાત્રથી પ્રજ્વલિત થાય છે. તેમના મગજમાં કોઈક વખત એવી સ્પષ્ટ અને જીવંત મૂર્તિ ઉભી થાય છે કે તે તેમના જીવનમાં સજીવ અને દેહધારી વ્યક્તિરૂપે રહે છે. આવા કવિઓ આવી મૂર્તિ જોડે બોલે છે, પરસ્પર ભાવ-સંબંધ બધે છે અને તેની આસપાસ હર્ષ અને શોકથી પૂર્ણ સંસાર ઉભો કરે છે.

સાચા કવિહૃદયનો વિકાસ એકજ ઊર્મિથી ફળવાય છે. તેના દાખલા ઇતલીના કેટલાક કવિઓ અને ખાસ કરી ટેસ્સો છે. ભક્તકવિ આ પ્રકારનો હોય છે. એને સામાન્ય કવિની માફક માત્ર કલ્પનાનું પ્રાપ્ત્ય હોતું નથી; એ તો કલ્પનાવિલાસમાં જીવી શકે છે. આવા કવિભક્તો યુરોપમાં થતા ભક્તોથી જુદા પ્રકારના હોય છે. ત્યાં ભક્તોની ભક્તિ શુદ્ધ આચરણ, સરસ ધર્મબોધ અને ઇસુના અનુકરણમાં સમાઈ રહેલી હોય છે. હૈંદોના ભક્ત ન્યારો છે. તે તો ભગવાનમાં લીન બની રહે છે, સઘળા સંસારને તે વીસરી રહે છે; તેની કલ્પનાએ રમેલી સૃષ્ટિમાં તે નિરંતર વીહરે છે ને જીવે છે. જીવતું શું છે તે તે જાણતો નથી; તે સ્વમાં અનુભવે છે પણ સ્વપ્નામાંથી જાગવાનું વીસરી ગયો હોય છે.

આવા સ્વભાવવાળાં અપુરુષો હૈંદમાં અનાદિ કાલથી મળતાં આવે છે. આપણી અમર્યાદિત કલ્પનાશક્તિ, ઊર્મિઓથી ઉછળતો પૌર્વાત્ય સ્વભાવ, ભાવનામય જીવનની લાલસા; આ ગુણોને લીધે આપણા દેશમાં આવા દાખલાઓ ધણા જડે છે. અંતિમ લક્ષ્ય સુધી જતાં આપણે સ્વભાવ પાછીપાની કરતો નથી. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આવા, આપણા કવિઓ પણ આવા, આપણા વીરો પણ આવા; આપણા ભક્તો પણ આવા હોય તેમાં નવાઈ શી? હૈંદ ભક્તજનની ભૂમિ છે. કવિઓ, ઉત્સાહના અવતારો અને ભક્તો સરજવા માટે આપણે અપૂર્વ રચનાં કરી હોય એમ લાગે છે.

આપણા હજારો હરિજનોના હાથલો લધએ. અડગ અદ્વાથી હરિજન એના ઇશ્વરની ઉત્સાહપૂર્વક પૂજા કરે છે; અનન્ય ભક્તિથી ઉપવાસાદિ ભક્તિયર્થો આરંભે છે; અને પરિણામે તેની ભાવ અનુભવાની શક્તિ સૂક્ષ્મ-કેટલેક અંશે તો રોગિષ્ઠ બની જાય છે. તે સંસારવ્યવહાર છોડી દે છે અને જ્યાં ને ત્યાં એની એકમાર્ગી ભક્તિ દેખાય છે. ખીજી વસ્તુ પર તેનું ચિત્ત ચોંટતું નથી. ધીમેધીમે પોતાના ખ્યેય સાથે તે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે, શેલીની માફક તેને જ્ઞાન થાય છે કે “હું તારો નથી પણ તારું અંગ છું.” તે દુનીઆને વીસારે છે અને દુનીઆ તેની મશ્કરી કરે છે. તેની એકાગ્રતા વધે છે. તે વધુ ને વધુ એકમાર્ગી થાય છે; વધારે ને વધારે અદ્વા કેળવે છે; અને પરિણામે તેની ભાવના, ઇચ્છા, આશ્વા બધી એકાગ્ર થાય છે. એનું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે. જગત તરફ એ કાલ્પનિક દૃષ્ટિબિંદુએ જુએ છે અને સ્વાભાવિક રીતે જગત તેને માયાવી જણાય છે. તેને મન જગત એ જગત રહેતુંજ નથી. કીર્તિને ચોપડે ચઢેલા યા ન ચઢેલા લણા હોંદીઓનું આ જીવન છે. આવા અનુભવ જ્યારે કવિઓને થાય છે ત્યારે તેમની કવિત્વશક્તિ વિરાટ સ્વરૂપ પામે છે—અને કલ્પનાસૃષ્ટિમાંજ જેનું જીવન છે એવી કૌઠ એક ચીજથી એમની કવિત્વશક્તિ પોષાય છે.

આવી હતી મીરાં—પ્રકૃતિમાતાની લાડીલી. તેનું હૃદય આજન્મ કવિનું હતું—સુકુમાર અને સૂક્ષ્મ; અને બાલપણથી કરેલા કથાશ્રવણથી તે એકમાર્ગી ભક્ત બની રહી હતી. તેની સર્જક કલ્પનાશક્તિએ ખોડો પુરીને વિચિત્ર પુરાણકથાઓના શુષ્ક અને અસંબદ્ધ કકડાઓમાંથી જીવંત વ્યક્તિઓથી શોભતી સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ રચી. તેની રસજીખી ઉર્મિઓ વીરનાયક શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી. પુરાણોએ કરેલી પ્રશંસાની મદદથી તેની ઉત્સાહી કલ્પનાશક્તિએ તેનું તલસતું હૃદય સંતોષાય એવાં આદર્શ લક્ષણોથી દીપ્તો પુરુષોત્તમ સરજી કાઢ્યો. મીરાંની મનોદક્ષા આપણે સહેલાઈથી કલ્પી શકીએ. પુરાણોના અપૂર્વ ભંડારો તેણે ઉત્સાહથી ખોલ્યા હશે;

ગોકુળને ઘેલી કરનાર ગોપબાલની પ્રશંસા આતુર નયનોએ અને ઉછળતે હૈયે તેણે સાંભળી હશે; સ્વપ્ન સમા દિવસોમાં અને નિદ્રાવીહાણી નિશામાં ભ્રમતું તેનું મન તેની કલ્પનામૂર્તિનું મનોહર મુખકું જોષ રહ્યું હશે; તેની ઉછળતી કલ્પનાશક્તિ તેને કરેલ માતાઓ અને આનંદમય ગોપીઓને ત્રાસ પમાડતા નફ્ટ નટવરના ગામમાં લપ્ત ગઇ હશે; એ અદ્ભુત જગતમાં જ્યાં તે તલસતી હશે—ગઇ એમ કહ્યું હશે; અને જીવનાધાર શ્રીકૃષ્ણની પોતે નાનકડી, ઘેલી, વઢાલી ગોવાલણુ હોય એવો અનુભવ કર્યો હશે. મીરાંનો પિતા—મેડતાના નાના સંસ્થાનનો રાઠોડ પોતે ભક્ત હતો અને તેણે પુત્રીની સ્વચ્છંદી કલ્પનાને ઉત્તેજ. આ ઘેલછાએ—એને બીજું નામ અપાય નહોં—તેને નિરાધાર કરી. તે માની બેઠી કે તે કૃષ્ણને વરી ચુકી અને સંસારને તેણે પ્રણામ કર્યાં. દુનીઆની બધી વસ્તુઓ કરતાં તેની કલ્પનાનો આદર્શ પ્રણયી તેને વધારે પ્રિય હતો. ચીતોડની માદોનો તેને મોહ ન હતો; હીંદના મહાપ્રતાપી રાજવીના કોધની તેને પરવા ન હતી; હસતી દુનીઆના અપમાનોનો તેને હીસાબ ન હતો. તેના પુરુષોત્તમને પૂજવા; તેના પરાક્રમ પર વારી જવું; પોતાની જાતને તેની પ્રિયતમા માનવી; અપૂર્વ શબ્દરચનાથી તેની પ્રશંસા ગાવી;—આમાં જ તેના જીવનની સાર્થકતા સમાઇ રહી. જેમ લોરાનાં સ્મરણોથી પેદાર્કનાં કાબો થયાં તેમ કલ્પનામૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણનાં સ્મરણોથી મીરાંનાં પદો ઉદ્ભવ્યાં. આ પૌરાણિક કથાનાયક માટે જે પ્રેમ તેનું બાવિક હૃદય અનુભવતું હતું તે તેનાં કાબોનું મુળ બન્યું. હીંદના શ્રેષ્ઠ કર્મયોગી અને પુરુષોત્તમનાં ચારિત્ર્યની રુપરેખા આપવી અહીં અસ્થાને છે. સ્વસ્થ, નિઃસ્વાર્થ અને ભવ્ય ચારિત્ર્યભાવના જે ગીતા શીખવે છે તેનો તે શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હતો; પણ તેના ચારિત્ર્યનું રેખાચિત્ર આપવા કોઈ કાલાંઈલ જેવાની સંજીવિની લેખિની જોઈએ.

મીરાંનાં કાબોની વિગતવાર સમીક્ષા અસારે આપવી અશક્ય છે, પણ એની કરુણ પ્રાર્થનાઓ વાંચી હૈયું દ્રવ્યા વિના રહેતું નથી. શિષ્ટ અને વેગવતી

શૈલીમાં શુંથેલા તેના સુંદર અને મર્મસ્પર્શી બાવો; નિર્બોધ વહેતાં ઝરણાં સમી સરલ અને નિષ્પ્રયત્ન સંગીતવાળી કડીઓની નૈસર્ગિક શૌભા; સુસજ્જ હૃદયના અપૂર્વ સુકુમારતાવાળા વિવિધ બાવોને પ્રતિબિંબિત કરતાં જંબીર અને સુરસ ઉચ્ચારણો; ટુંકા પણ સસદર્શી વર્ણનોની સજીવતા; આ બધું વાચકના મન પર જબરો જાડુ કરે છે. તેનો શુદ્ધ અને મસ્ત પ્રેમ કુદૃ જગતની તુચ્છ જાલમાંથી અધમમાં અધમ હૃદયને છોડાવે છે; અને અનંત આનંદને પ્રેમથી પૂર્ણ એવા કલ્પનાના આદહાદક પ્રદેશોમાં મીરાં લઈ જાય છે. આથી જ એનાં કાવ્યો આપણા લોકહૃદયમાં અમર સ્થાન પામી રહ્યાં છે.

ગૌતમ બુદ્ધ

આપણે ઇતિહાસના અભ્યાસ કેટલો નમાલો હોય છે! પાંચ વર્ષથી તે પચીસ વર્ષ સુધી અનેક સોટીઓના મારથી બાળર હુમાસુ વગેરે જીભ વાળી નાખે એવાં અનેક નામો મારીમચડી આપણા મગજમાં ઘોંચવામાં આવે છે; આપણે વાંચી વાંચી પાસ થઇએ છીએ; પણ આપણામાં થવી બેઘતી લાગણી તો બીલકુલ થતી જ નથી. આપણને એમ થાય છે કે એ સર્વે નફારા માસ્તરોએ શોધી કાઢેલાં છોકરાઓને પજવવાનાં પોથીમાંનાં રીંગણાં છે. આપણને એમ તો ભાગ્યેજ સુઝે છે કે એ અમર નામો આપણા દેશના રત્નરૂપ છે; એક દેશરૂપ, એક ઐતિહાસિક ને સાંસ્કારિક જીવનારૂપ સંબંધ આપણી અને તેમની વચ્ચે છે; અને તેઓએ પ્રવર્તાવેલા મતો અને કરેલાં કર્મોની સુવાસ આપણી આસપાસ ફળુ મેઢેકે છે—આપણે તેનો લાભ લઇએ છીએ; જાણે કે અજાણે આપણા સંસ્કાર પણ તેજ સુવાસથી સુધરે છે; અને તેનાજ વડે આપણે આપણું પોતાપણું જીવવી શક્યા છીએ; અને બિવિધમાં પણ બ્યારે હોંડુઓ નિર્જીવ મથાતા અટકશે

ત્યારે એજ સુવાસથી તેઓ પોતાપણું જળવી રાખશે. આપણામાંથી કોણે તપાસ કરવાની તસ્દી લીધી કે આપણા દેશનો મુખ્ય વીર નર કયો ? એવો કોણ થઈ ગયો છે કે જેની અસર આજ સુધી પહોંચે છે; જેના અભિપ્રાય આખી સૃષ્ટિમાં માનનીય ગણાય છે; જેના વર્તનથી વધારે સારું વર્તન કોઈનું હજી થયું નથી; જેનામાં આપણા દેશનાં બધાં ઉચ્ચ તત્ત્વો પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યાં હતાં; અને જેને માટે મગરૂરી ધરાવવાનું આપણને સબળમાં સબળ કારણ મળે છે ? એવા કોઈ એકનું જીવનચરિત્ર આપણે બધાએ સાંભળ્યું હશે, નીશાળે બાણ્યા હોઈશું અને જુલ્યા હોઈશું. પણ એ જીવનનું રહસ્ય શું, એના શીખવેલા મુળ સિદ્ધાંતો કયા, અને કયે પ્રકારે આપણે આપણી જીંદગીમાં એ સિદ્ધાંતો ઉતારી શકીએ, અને કટલે અંશે એ સિદ્ધાંતો આપણા જનસમાજમાં રહ્યા અને કયા આપણે યોયા છે, એ બધા વિચારો કરવાની તસ્દી આપણે ભાગ્યે જ લીધી હશે. આપનો પૈસો લાડકો દીકરો ઉડાવે છે ખરો, પણ બાપ ક્યાં ટળવળે છે, ક્યાં ખાય છે કે ક્યાં સુએ છે તેની દરકાર પણ તે રાખતો નથી. તો પછી તેને પુજે તો શાનો જ ? આ આપણું માનસિક લાડકાપણું પણ એજ પંક્તિની કૃતમિતા ગણાય.

એક વખત આપણા દેશની સ્થિતિ જરા હાલના જેવી હતી. ધર્મને નામે ધણા ઢોંગ ચાલતા. સુખમય સંસારને બદલે ધણીએ કંઠંગી રુઢીએ લોકોના મનને ત્રાસ આપતી. લોકોનાં મન એવાં અધમ થઈ ગયાં હતાં કે ખરો ધર્મ કેને કહેવો; ખરો સમાજસુખના નિયમો કયા ગણવા, તેનું સમુજયું જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. સર્વ સ્થળે માનસિક અંધકાર ફેલાયો હતો.

એ વખતે ઉત્તર બંગાલ તરફના એક નાના રાજાને એક પુત્ર થયો. ઉંઝંગી બાપે પોતાના એકના એક છોકરાને લાડ લડાવી બણાવ્યો. દરેક બાબતમાં છોકરાએ પોતાની અનહદ બાહોશી અને ચતુરાઈથી ભવિષ્યમાં મોટા રાજા થવાની બધાને આશા આપી. પણ તેનો અત્યંત દયાળુ અને

દયાર્દ્ર સ્વભાવ દુનીઆની અસલ જંગળ બોધ દુઃખી ન થાય માટે વિચારવંત પિતાએ તેને મોજમજાકમાં બુદ્ધોજ રાખ્યો; દુનીઆ પર દુઃખ છે એ તેને જણાવવા દીધુંજ નહીં. અચાનક એક દહાડો એક વૃદ્ધ, એક રક્તપીત્તીઓ, અને એક મુડદું તેના જોવામાં આવ્યાં. તેનું મગજ વિકલ્પોથી ગુંચવાયું. શું દુનીઆ પર આટલાં બધાં દુઃખો છતાં લોકો સુખની આશા રાખી શકે છે ? જે જીવનમાં આવા દુઃખદ ફેરફારો થાય તે ક્ષણજંતુર મોજશોખમાં ગણાય જ કેમ ? અને જ્યાં સુધી એ દુઃખ ટાળવાનો રસ્તો મળે નહીં ત્યાં સુધી જીવવાનું સાર્થક શું ? રાજ્યની મોટી આશા, નવી પરણેલી પ્રિયા, નવો જ-મેલો પુત્ર, સુખ અને શોખ, જે જે ચીજો મેળવવા આપણે આપણી ટુંકી જીંદગીમાં પટકી મરીએ છીએ તે સમજાને ઠેસ મારી રાતના એકલો તે બહાર નીકળી ગયો; અને આ સૃષ્ટિમાં દેખાતાં બધંકર દુઃખોમાંથી છુટવાનો માર્ગ ખોળવા લાગ્યો.

બાહ્યોના માયાફેડ વાદવિવાદોમાં, યોગીઓના જીવલેણ તપોમાં તેણે બધાં વર્ષો ગુમાવ્યાં; પણ એ પ્રયાસોમાં કે દીકું નહીં. બહુ વિચાર કરતાં આખરે તેને રસ્તો મળ્યો. એનું મન મનુષ્યનાં અલ્પ બંધનો તોડી સત્ય જ્ઞાનને પામ્યું. એ શુદ્ધ થયો. એને કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં સહની પ્રતીતિ થઈ. સૃષ્ટિમાં જણાતું દુઃખ એ બ્યર્થ પ્રયત્નોથી મટશે નહીં. સુખદુઃખનું મુળ અજ્ઞાનમાં છે, બહારની વસ્તુમાં નથી; જ્યાં એ જ્ઞાન પુરી રીતે થાય ત્યાંજ ઇચ્છા અને કામનાનો નાશ થાય; ઇચ્છા ગયે મમત્વ મટે; હું અથવા મારો આત્મા જનસમૂહથી જુદો છે એ ભ્રાંતિથીજ સ્વાર્થ અને દુઃખ પેદા થાય છે; મમત્વનો નાશ થયે નિઃશ્વ મન આઠ સત્ય માર્ગે વિચરશે અને ખોટાં બંધનોને વીસારી પૂર્ણ જ્ઞાન, સ્વતંત્રતા અને નિર્બાણ પામશે;—આ સિદ્ધિ તો કે નવાં નહોતા—ફક્ત હીંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચલિત સૂત્રોના પડધારુપ હતા. કર્મમાર્ગોએ તેને ખેંચીતાણી તેમાં દસીવેલા કર્મયોગનો અર્થ કાં તો અર્થવિહીન કર્મકાંડ એવો ક્યો હતો યા તો

તે યોગને જવાજ દઈ ફક્ત જ્ઞાન અને બકિતને પ્રાધાન્ય આપી ખરું બોધનો ત્યાગ કર્યો હતો. ભુદ્ધે ફરીથી કર્મયોગને પોતાની જગ્યાએ સ્થાપ્યો. સ્વર્ગનરકનાં ફાંફાં એણે ફેંકી દીધાં—કર્મકાંડનાં ધાર્મિક ધાંધળોને જવા દીધાં; અને નિર્દોષને માર્ગે મનુષ્યની નિશ્ચલતા એજ સ્વર્ગ—એજ જીવનનું સાક્ષ્ય એમ શીખવ્યું. આ શાક્ય મુનિના મંત્રો, આવતે જન્મે નહીં પણ આજ જન્મે જો માણસ અભ્યાસથી પોતાની વૃત્તિઓ નિરોધ, ખરું જ્ઞાન મેળવે, આત્મત્વનો ખોટો ભાસ જુલે તો પછી તે ગમે તે ધર્મનો, ગમે તે જાતનો યા ગમે તે ન્યાતનો હોય તોપણ ભુદ્ધે બતાવેલી પગથીઓએ એ પૂર્ણતાને પામે; આ જીવનમાં જ નિર્વાણ મેળવે; સદેહે ભુદ્ધ થઈ મોક્ષ પામે. આ, દુનીયા લાગ કરી દૂર જઈ, પોતાના આત્માનું સુખ સાધવા માટે યોગીઓએ આદરેલો સ્વાર્થનો શુદ્ધ વૈરાગ્ય નથી; પણ સંસારમાં રહી, પોતાની જાતને જનસમૂહમાં લય પમાડી, ખરા જ્ઞાનતેજથી લોકોના બલને માટે આદરેલો આત્મત્યાગ છે.

આ મંત્રો ધણીને વિકટ લાગશે. પોતાની રસદ્રિયો આ જન્મમાં પરિવૃષ્ટ નહીં થવાથી આવતે જન્મે સ્વર્ગનાં કલ્પિત સુખો પર પોતાનો આધાર રાખી બેઠેલા સવાદીઓએ; વગર સમજે સવારમાં સંખ્યાને નામે ખોટો ડાળ ધાલી, ગૌમુખીમાં હાથ રાખી, આખા ગામની પંચાત કરી ઈશ્વરને છેતરી જુલેયુકે મોક્ષ મેળવવાની આશા રાખનારાઓ; ગીતાનો ગરબડીયો પાઠ કરી, કર્મયોગનો એક છુદો પણ સમજ્યા વગર કે તે પ્રમાણે આચર્યા વગર યોગી કહેવડાવનારાઓ; પૈસા આપી બાલજી જમાડી અથવા જરા મરતી વખતે આખી જીંદગીમાં કરેલા અનાચાર પછી ચાર પૈસા ધરદીઠ દક્ષિણા આપી અથવા તો મંદિરો બંધાવી પુણ્ય ખરીદનાર બાહોશ મારવાડીઓ—આ સધળાને ભુદ્ધનું શાસન જરા કંઠજી લાગે ખરું. હાલ આપણે ધર્મને નામે ધણી ભવાઈઓ થતી જોઈએ છીએ, અને હીચકારાપણાથી આંખ આડા કાન કરીએ છીએ. અર્થ વગરના શુદ્ધ

મેત્રોમાં, સમજ્યા વગરની વિચિત્ર વિધિઓમાં પૈસો ખરચી પુણ્ય વહો-
રવામાં કે આંખ મીંચીને સઘળું સ્વીકારવામાં મોક્ષ નથી; આ જન્મમાં કે
આવતા જન્મમાં સિદ્ધિ નથી. જેટલી મહેનત આપણે ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત
કરવા પાછળ કરીએ, જેટલી મોટી ભાવના આપણા જીવનમાં રાખી
અભ્યાસથી સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરીએ તેટલીજ તે ફળે છે. સ્વભાવને, વૃત્તિને
અને આચરણને ધીમે ધીમે ફેરવી, મનમાં જે ઇચ્છા ઉછાળા મારતી
હોય તેને દબાવી પોતાની ફરજ અદા કરતાં શીખવું એજ ધર્મ;—અને
એજ પુણ્ય. જેમ આપણે આપણા સ્વાર્થી વિચારો દબાવી પત્નીનું અને
કુટુંબનું બધું તાકીએ છીએ તેમજ આપણો સ્વાર્થ વધારે સાગી, આપ્તા
જનમંડલના કલ્યાણને નજરમાં રાખી, વિશ્વનિયમોમાં પોતાનું જીવન
લથ પમાડી, નિષ્કામ આચરણ કરીએ, તો તેજ ધર્મ, તેજ નિર્વાણ,
તેજ બુદ્ધપદ અને તેજ ગીતાનો મંત્ર.

બુદ્ધનું બીજું શાસન હાલના સમયને માટે ખાસ કરી જરૂરનું છે.
નિર્વાણ, પૂર્ણતા કોઈ લખાવી લાવેલું હોતું નથી. માણસ સર્વે સમાન
છે. અસમાનતા એજ અધર્મનું પહેલું પગથીઈ છે. કોઈ પણ ન્યાત, કોઈ
પણ કામ પોતાને અભિમાનથી ઉંચી માની પોતાને માટે કેટલાક હક્કો
નિર્માણ થયેલા માને છે. આ વિચાર મુખાંધની પરિસીમા છે. દરેક
માણસને જન્મથીજ સર્વ હક્ક મળે છે. જન્મ્યો એટલેજ તે વ્યક્તિ
તરીકે દરેક બીજી વ્યક્તિઓની માફક મન ફાવતા રસ્તા લેવાને સ્વતંત્ર
છે. ફેરફાર ફક્ત દરેકની વૃત્તિ, બુદ્ધિ, આચરણ અને મહેનતથીજ થાય
છે. જે ધર્મ એમ કહે છે કે કેટલીક જાતનાં સુખ કેટલાક લાગ્યશાળી
બૂદ્ધેવાને માટેજ છે; જન્મથીજ કેટલાક શ્રેષ્ઠ અને કેટલાક નીચ હોય છે;
જે ધર્મ ખોટા બેદમાં હલકી મગરૂરી લેતાં શીખવે છે તે ધર્મ નથી,
પણ અનાચાર અને અન્યાય છે. માણસ જાતિનું સરખાપણું એજ ઉજાત
ધર્મનો પહેલો કાનુન છે; હિંદુઓના પવિત્ર ઋષિમુનિઓએ અનેક વખત

એ નિયમ શીખવ્યો છે—પ્રવર્તીઓ છે. તે વખતના દ્વિતિક બ્રાહ્મણોએ રચેલા અન્યાયી શાંતિભેદોની સાથે બુદ્ધ પોતાની લડત ચલાવી અને તેમાં તે પૂર્ણ રીતે ફત્તેહમંદ થયા. એનો મુખ્ય શિષ્ય ઉપાસી હજમ હતો; આજે તેનાં પ્રવચનો વચ્ચે તે તમારા મોટા શાસ્ત્રીઓને શરમાવે એવું તેમાં જ્ઞાન ભર્યું છે. એ જ્ઞેતાં કાણુ કહી શકશે કે જે નમાલા ભેદો આપણામાં છે કે જેથી એક એકની સાથે આપણે બેસી શકતા નથી, ખાઈ શકતા નથી તેમાં કે પણુ અર્થ હોઈ શકે ?

આ વખત બુદ્ધાવતારનો છે; બુદ્ધ પ્રચલિત કરેલા નિયમોનું હાલ પ્રાધાન્ય છે. એવા સમયમાં જેઓએ આ પવિત્ર નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે તેઓની કેવી અધમ સ્થિતિ થઈ છે તે સૌ કાઈ જાણે છે. આપણે આજે ધાર્મિક કર્મકાંડને આગળ કરી ખરાં તત્ત્વો જુદી ગયા છીએ. સંખ્યા કરી સંખ્યાના ખરા અર્થને રજા આપી દઈએ છીએ. ગીતા બડબડી જઈ કર્મયોગનો છાંટો પણ આપણા આચરણમાં રાખતા નથી. ફક્ત અંધશ્રદ્ધા—નકામા ધર્મદોષ—ખરા હીંદુ ધર્મનો વિપર્યય—અનર્થ—અને અસત્યની પૂજા રાખી રહ્યા છીએ. સમાનતાને બદલે ભેદ; ન્યાતમાં ન્યાત; તેમાં વળી દસા ને વીસા; અને વીસામાં દેસાઈપટેલનો દમામ વળી એર ન્યારો ! અમે તેવાં કાળાં કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણ યોનિમાં જન્મી હોયો ગણાય—ગરીબ બાપડો અંત્યજ સારા સંસ્કારવાળો હોય તોપણ ખાસડે મરાય ! જે દેશોમાં સમાનતા છે ત્યાં સુખ છે. આપણે અહીં અસમાનતાને લીધે દરેક જાતનું દુઃખ છે. સમાનતામાં માનનારાઓ જ્ઞાનમાં મહાલે. જ્ઞાનીઓના વારસો અસમાનતા આચરી ધાર્મિક અંધકારમાં સડે. આપણા બુદ્ધે શીખવેલા નિયમ પાળી અન્ય દેશની પ્રજાઓ સુધારાના શિખર પર ચઢી છે, ત્યારે આપણે તે બુદ્ધના કૃતદ્વી દેશીઓ ગુલામ કરતાં જુદી અવનતિના કીચડમાં સડીએ છીએ. એ મહાત્માના નિયમો તોડનારાઓને એથી યોગ્ય શિક્ષા કઈ મળે ?

આ નિયમોને શ્રાવ્ય મુનિએ પ્રવર્તાવવા માંઆ; અને બીજું બહુ કારે મુકી આત્મશુદ્ધિ અને આત્મોન્નતિ પમાતા શુદ્ધપદ તરફ જ લોકોને તેણે દોષી. એની પવિત્રતા, એનાં ગંભીર પ્રવચનો, એની અમૂલ્ય સંગતથી થોડા વર્ષમાં લાખો માણસોએ પોતાની જાતને શુદ્ધને ચરણે ધરી, અને હિંદુસ્તાનનું પુનર્જીવન થયું. ફરી એક વખત જનક વિદેહીના વખતની માફક આયોમાં વીરતા પ્રસરી. અસમાનતાના કાટ તુટ્યા. આપણા લોકોને અને આપણા ધર્મને પ્રકાશ વધવા માંઓ; અને અશોકના વખતમાં હિંદુ સામ્રાજ્યની પ્રૌઢતાનો પાર રહ્યો નહોતો. આજે પણ આપણા ઇતિહાસમાં અશોકનો રાજ્યસમય એક અલંકારરુપ છે.

૮૦ વર્ષની ઉંમર સુધી શુદ્ધ પોતાના નિયમો પ્રવર્તાવ્યા. હિંદુસ્તાન તેને શરણે ગયું. લંકા, ચીન, જાપાનમાં તે નિયમોનાં મૂલ શેષાયા. જુડીઆ સુધી શુદ્ધની અસર પથરાઈ; અને એ અસર ઈસુખ્રીસ્તના જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી તેનામાં ખ્રીસ્તી ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો પ્રેર્યાં. પૂર્ણતા પામવાનો સુલભ માર્ગ દેખાડી આપણા મોટામાં મોટા મહાત્માએ સૃષ્ટિના સુખની ખાતર જીવન ગાળી દેહ છાડ્યો; તે પવિત્ર શરીરના ઘેત્રજી બળેલાં અસ્થિ બેએક વર્ષ પર અંગ્રેજ શોધકોને મળ્યાં. એના શારીરિક અસ્તિત્વની નીશાનીઓ જોઈ કયા હિંદુનું હૃદય અભિમાનથી ઊછળ્યા વગર રહ્યું હશે ?—કયો એવો ઉત્સાહ વિનાનો, ઉચ્ચ અભિલાષા વિનાનો, નિર્માલ્ય મનુષ્યજંતુ હશે કે જેને ગૌતમ શુદ્ધનાં જીવન અને વચનનો અભ્યાસ કરવાનું મન નહોતું થયું હોય ? અધમતાના ક્રીમ્યમાં લપટાએલો કયો અભાગીઓ હશે કે જેને ધર્મ અને સંસાર-માંથી અસત્ય અને અન્યાય કાઢી નાંખવાનું મન ન થયું હોય અને તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો ઉમળકો ન આવ્યો હોય ?

મહાત્મા શુદ્ધના મહાવાક્યનું સેવન મનુષ્યત્વ લાવ્યા વિના રહેશે નહોતો; તેમાં જ દેશનું, સમાજનું અને વ્યક્તિનું પણ કલ્યાણ સમાયેલું છે. નહોતો

પછી ખાધપી ભાવના વિનાની જનવરી હાંફી ગાળી આપણું મનુષ્યત્વ
 ત્યાવાનો આપણને પુરેપુરો અધિકાર તો છેજ. પણ શુદ્ધના આઠ ઉપદેશનું
 સ્મરણ દરેક માણસે કરવુંજ જોઈએ. અભ્યાસથી ને વિદ્યાથી સત્ય
 માન્યતા મેળવવી; ઉંચો ઉદ્દેશ અને ભાવના મનમાં અહોનિશ રાખવા;
 સત્ય અને નમ્ર શબ્દો હંમેશાં ઉચ્ચારવા; સીધું અને નીતિમાન
 વર્તન આચરવું; પ્રમાણિક અને અકલુષિત ધંધો કરી પોતાની
 આર્થિક સ્વતંત્રતા જાળવવી; સ્વાર્થ વિનાના કલ્યાણકારી પ્રયાસો
 સતત જરી રાખવા; માનસિક જાગૃતિ હંમેશાં સચેતન રાખવી;
 અને સત્ય વસ્તુના અસ્પૃશિત જ્ઞાનથી મનમાં શાંતિ રાખવી;—આ નિયમોજ
 શુદ્ધ પદવી લાવે છે—એજ માણસાઈનાં પ્રથમ લક્ષણ—એજ જીવનનું
 સાર્થક; અને એનીજ વિસ્મૃતિને લીધે આપણી યએલી અધીગતિ. એ
 દિવસ ક્યારે આવશે કે જ્યારે શુદ્ધ ફરી પાછો એની આ જન્મભૂમિમાં
 સદેહે નહીં, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જીવી, આર્થોવર્તનું કલ્યાણ કરશે ?

પામેલા હતા, તેમની અકમળ્લત્તિ, તેમનો લાપણામાં રસ વગેરે નીહાળ્યું હોય, જેણે ત્રણ દિવસમાં ૩૧૦૦૦) રૂપીઆ જેવી મોટી રકમ ઉભી થતી નોંધ હોય, તેને આર્યસમાજ શું સેવા કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે.

આ ઉપરાંત બીજી વસ્તુ ગુરુકુળની કેળવણી. જ્યારે મહાત્મા મુનશીરામ પહેલો વિચાર દર્શાવ્યો ત્યારે એ પ્રયોગ નિષ્ફલ જશે એમ બધાનું ધારવું હતું. આજે મી. મેકડોનલ્ડ જેવા આવે છે—એ પ્રયોગ જીત્યો છે—અને પોતાનો સંતોષ દર્શાવે છે. ચોડાં વર્ષ પર એક વખત એવો હતો કે કોંગ્રેસના આગેવાનો “રાષ્ટ્રીય કેળવણી” શબ્દ સાંભળી હસતા. હવે “રાષ્ટ્રીય” કેળવણી તો શું, પણ “આર્ય” કેળવણીના પ્રયોગો થાય છે—તેમાં ફત્તેહ મળે છે. આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી આપે છે કે આપણા દેશના અસ્તિત્વ માટે કોઈ પણ જાતની રાષ્ટ્રીય કેળવણી—અને ખાસ કરીને ગુરુકુળના જેવી કેળવણીની ખાસ જરૂરીઆત છે.

આ બે વસ્તુ કશા પછી, મને એમ લાગે છે કે એક ત્રીજો સવાલ ઉભો થયો છે; અને તેના ઉપર આપણા અગ્રમણ્યોએ નોંધએ તેવું લક્ષ્ય હજી સુધી આપ્યું લાગતું નથી. એ સવાલ એ છે કે આપણી અસલી શિક્ષણપદ્ધતિમાં દેશ, કાળ, સંયોગને અનુસાર શા શા ફેરફાર કરવા નોંધએ કે જેથી એ કેળવણી પામેલા યુવકો આ જમાનાની જરૂરીઆતો પુરી પાડી શકે.

આ વિષયનો વિચાર કરતાં હરદ્વાર ગુરુકુળનો દાખલો નજર આમળ રાખવો બીજા ગુરુકુળને યોગ્ય નથી. ત્યાં મહાત્મા મુનશીરામ અધ્યક્ષપદે બીરાજે છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ મને તે જુસ્સો પ્રેરી શકે છે. પણ દરેક ગુરુકુળને મુનશીરામો ન મળી શકે; તેમજ તે મહાત્મા એક વખત ચાલુ જમાનાની કેળવણીના અભ્યાસી હતા એટલે તેના દોષ કાઢી નાંખી શી શી વસ્તુ તેમાંથી ગ્રાહ્ય છે તેની તેમને ખબર છે. આ વિવેક આપણા શાસ્ત્રીઓ કે સાધારણ પગારના અધ્યાપકો ન રાખી શકે એ સ્વાભાવિક છે,

એટલે ખીજાં ગુરુકુળોમાં આ સવાલ જુદી રીતનું માંલીય પકડશેજ. ત્યાં કાં તો ફક્ત શાસ્ત્રીઓ જ નીપજશે, કે કાં તો વિદ્યાર્થીઓ અર્ધદંઘ રહી એમને માટે રચવામાં આવેલી મોટી આશાઓ ફલિભૂત કરવાને પાછા પડશે, બંને રસ્તા આપણી વિદ્યાસભાના આગેવાનોને રુચિકર નહોં થાય તેની મને ખાત્રી છે.

આ ઉપરાંત ખીજી એક મુશ્કેલી છે. આપણી વિદ્યાસભા ધણી ઉત્સાહી અને આત્મત્યાગ કરનારા ઉચ્ચાભિલાષી ગૃહસ્થોની બનેલી છે. તેમાં કાંઈને સંશય નથી; પણ તેમાં કાંઈ એવા નથી કે જેઓ શિક્ષણના વિષયને ભૂંઠમ અભ્યાસ કરી, શિક્ષણશાસ્ત્ર વીશે પોતાનો મત-નવું અને જુનું બંને જોષ-ખાંધી શકે. આ જમાનામાં શિક્ષણશાસ્ત્ર ધણું આગળ વધ્યું છે. સફેતાની સફાઈથી તે અધ્યાપકની લાયકાત સુધી દરેક વિષય પુરેપુરી રીતે ચર્ચાઈ, પ્રયોગો થઈ, સારા પાયા પર મુકવામાં આવ્યો છે. તેમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ કંઈ છે ને કંઈ નથી, અને તેમાંની કંઈ આપણી ગુરુકુળની કેળવણીમાં સ્વીકારવી જોઈએ એ બધો નિર્ણય યોગ્ય અધિકારીઓને હાથે થવાની જરૂર છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં આર્ય ગુરુકુળોનું સામાન્ય વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે; પણ તે વીશે પુરેપુરું વિવેચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ મને ખબર નથી. એટલે જુની ભાવના લેતાં તેના કાર્યક્રમ પુરેપુરો જણવામાં ન હોવાથી થોડીધણી ખોટ પડે, એ સ્વાભાવિક છે; અને તે ખોટ નવાં શાસ્ત્રોની મદદથી સંશોધન કરી પુરી પાડવાની ખાસ જરૂર છે. એ માટે પહેલાં તો આખો અભ્યાસક્રમ ફરીથી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના હાથમાં આપવો જોઈએ કે જેથી જુની પદ્ધતિમાં પડતી ખોટો કેમ પુરી પાડવી તેના રસ્તા સંતોષકારક રીતે બતાવવામાં આવે.

હરદ્વારની પુઠે આખો મીંચી જવા કરતાં, તેમજ હાલની અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં રહ્યા કરતાં ચોક્કસ ભાવના નક્કી કરવી જોઈએ. દરેક પ્રયોગમાં તેની નેમ નક્કી કરી રાખવી જોઈએ. આપણે ગુરુકુળમાં

પ્રાચીન ઋષિઓ પેદા કરવા છે કે આપણે એવા નરરત્નો પેદા કરવા છે કે જે સંસારના દરેક ક્ષેત્રમાં જઈ મેળવેલી વિદ્યતા અને રાષ્ટ્રીયતા ફત્તેહમંદીથી વાપરી શકે ? આ પ્રશ્ન ધ્યાનપૂર્વક ન જોવાય તો તે બહુ જીજ્ઞાસુ મહત્વનો લાગશે. “એમાં શું ?” “યર્ષ રહેશે !” “હજી નીકળવા તો દો” “આખરે છોકરાઓ કેવા નીકળશે તે એની મેળે નક્કી થશે” —આવા વિચાર રાખવા એ તો અંધારામાં ફાંફાં મારવા જેવું લાગે છે. પહેલેથી નક્કી કરવું જ જોઈએ કે એ બેમાં કયો રસ્તો આપણે લેવો છે.

જો આપણે અર્વાચીન ઋષિઓનું પેદા કરવાની ફક્ત ભાવના રાખતા હોઈએ તો આપણી સંસ્થા ધણાજ થોડા, અને વીણી કાઢેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે હોઈ શકે—કારણ કે હજી દુનીઆ પરથી ભોજ, મહત્વાકાંક્ષા, મોટા થવાના કે છોકરાઓને પ્રવૃત્તિ માંડે ફત્તેહ અપાવવાના વિચારો નાણુક થયા હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. આ કારણને લીધે વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ શુરુકુળમાં નહીં આવે. દુનીઆના પાવરધા માણસો, જેઓના જીવનની આશા સામાન્ય સુખો પર બંધાય છે તેઓ તેમના છોકરાઓને ઋષિઓ જ થતા જોવા ઇચ્છે એમ માનવું એ જરા વ્યવહારિક જ્ઞાનની ન્યૂનતા દર્શાવે છે. હવે જો આ ભાવના સ્વીકારવી હોય તો એને માટે શિક્ષણપદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે જેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ તે સિદ્ધ કરવા શક્તિમાન થાય. હાલ જે કુળવણી અપાય છે તે જોતાં આ ભાવનાજ લક્ષ્યમાં હોય એમ લાગે છે. જો થોડાંબણો ફેરફાર કરવામાં આવે તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ કેંકે અંશે આ ભાવના પુરી થકે; અને દરેક વર્ષે પાંચસાત કે દસ સારા ઉચ્ચાભિલાષી શાસ્ત્રીઓથી આપણી સમાજને શોભાવી શકાય. મને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા શાસ્ત્રીઓ માટે માન છે. તેઓમાં ધણા નમુનાઓ એવા છે કે તેમના જેવા શાસ્ત્રીઓ વધતા જાય તે જોવા હું રાજી છું. પણ આપણા પ્રાચીન કર્મવીર ઋષિઓ અને અર્વાચીન શાસ્ત્રી-

એમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે, અને જે આપણે ફક્ત યાત્રીઓથી સંતોષાવું નહીં હોય તો આ કેળવણીમાં કેટલાંક તત્ત્વો ઉમેરવાં જોઈએ.

જે મહાભારતના વીર નરો જોઈશું તો આ આપણને બરાબર સમજશે. દ્રોણ, બીષ્મ, અશ્વત્થામા કે એથી વધારે સાત્ત્વિક કોઈ પણ મહાત્મા હો તો જે વસ્તુ તો ખુદીજ જણાશે કે તેઓના વ્યક્તિત્વની અદ્ભુતતા કેં જોર જ જણાય છે. દરેક પોતાની ઢગ અને સ્વભાવ પ્રમાણે અનુભવત્વની કેંક ખરેખરી ખુબી પોતામાં દર્શાવી શકે છે.

આ વ્યક્તિત્વ વિના જીવનમાં મહત્તા નથી, શક્તિ નથી અને જનસમાજ જીતવાની પ્રેરણાશક્તિ થતી નથી. તે વિના મમે તેટલી વિદ્વતા હોય પણ તે પ્રમોશનની,—માણસની નહીં. શક્તિ ખીલવવા માટે સ્વાતંત્ર્ય વધારે જોઈએ. આપણી ગુરુકુળની હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે દરેક વિદ્યાર્થીને એક જ રીતે, નિયત ક્રમે ધડીઆલના યંત્ર માફક ચલાવવામાં આવે છે. કેટલીક વસ્તુમાં એ યાંત્રિક નિયમ સારો છે. અસારે હોંદમાં અપાતી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણક્રમની મોટામાં મોટી ખોટ હોય તો તે નિયત ક્રમનો અભાવ. જે ડીસીપ્લીન, જે અભ્યાસ આપણા આગલા જમાનામાં હતો—જે હાલ પશ્ચિમમાં જેવામાં આવે છે—તે આપણી યુનીવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટમાં જેવામાં આવતો નથી. તે ખોટ બેલાશક પુરી પાડો; પણ દરેક માણસને બહુ જાપતામાં રાખી, બહુજ સારી રીતે યંત્રવત્ જનાવવામાં આવે તો વ્યક્તિત્વનું નિકંદન નીકળી જાય, અને તેના સંકુચિત મગજમાં મમે તેટલી વિદ્વતા ભરવામાં આવે તો પણ કેં સારું ફલદાયી પરિણામ આવી શકેજ નહીં. બહુ નિયમમાં બંધી કરીને આપણી ન્યાતોએ સમાજનું સલાનાશ વાળું એ વીસરવું જોઈએ નહીં. માટે ડીસીપ્લીનમાં પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે પુરેપુરો અવકાશ જોઈએ—જે મને ગુરુકુળની પદ્ધતિમાં ગેરહાજર લાગે છે. થોડો વખત એવો રાખવો જોઈએ, થોડોક અભ્યાસક્રમ એવો રચવો જોઈએ કે જેમાં દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની શુદ્ધિ

પ્રમાણે પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓ ખીલવી, પરિપૂર્ણ કરી શકે. થોડાક પ્રસંગે એવા પણ રાખવા જોઈએ કે બ્યારે ગુરુકુળમાં રહી જે નૈતિક જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેનો સ્વાતંત્ર્યથી ઉપયોગ કરવાનો અનુભવ મળે. નહીં તો બ્યાખરે અંકુશ જતાં સ્વાશ્રય નહીં થીએકું મન અત્યંત સ્વચ્છેદી થઈ જઈ બહુ ધુળધાણી કરે, એમ મનુષ્યસ્વભાવના અનુભવીઓની ભણ્યમાં છે. “જંગલી સ્વતંત્રતામાં નૈતિક શુદ્ધિ દૃઢ થાય છે; યાંત્રિક ગુલામગીરીમાં તે દૃઢતાનો વિનાશ થાય છે.” એ મહાત્મા ઇમરસનનું વાક્ય શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ જીલવું જોઈએ નહીં.

(૧) બાલપણથી અતિશય વિનય શીખવાય તે એક રીતે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને હાનિ પહોંચાડે છે. મારા અવસોહન પ્રમાણે ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓ જોઈએ તેના કરતાં વધારે વિનયશીલ હોય છે. એને પરિણામે એક જાતનું ગરીબડાપણું આવવાની ધાસ્તી રહે છે. આપણે જીલવું ન જોઈએ કે નાનપણમાં જરા તોફાન કરતા ઊઠરાઓજ મોટપણે મીઠાવાળા માલમ પડે છે.

(૨) એમના પર જે શાસન-Discipline-ચલાવવામાં આવે છે તે મને ધણું સખ્ત લાગે છે. શાસન જોઈએ; પણ તે બહુ સખ્ત થયાથી સ્વાશ્રયી થવાનો લાભ મળતો નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે મજશુત મનના માતપિતાનાં સંતાનો નળળા મનનાં નીકળે છે અને તેનું એક કારણ અતિશય સખ્ત શાસન છે. તેને જ લીધે જે શાસન રાખવામાં આવે છે તેને બદલે બીજી રીતનું રાખવું જોઈએ કે જેથી પરાધીનતાના ગેરલાભ વિના નિયત જીવનના લાભ મળે. તે માટે અમેરીકાની સ્કુલનું શાસન વધારે પ્રશંસનીય છે. કેટલાક સ્ટેડમાં ફરેક નીશાળનું શાસન ઊઠરાઓનીજ કમીટીને સોંપવામાં આવે છે. ત્યાં ઊઠરાઓ પોતાના અધિકારી નીમે છે. આથી લોકશાસનના પણ પાઠો શીખાય અને શાસન હંમેશાં પોતાનુંજ કરેકું હોવાથી, આત્મનિયંત્રણ, સ્વાશ્રય, અને સ્વાભિ-

માન શીખાય છે. માસ્તરો ફક્ત અદૃશ્ય રહીનેજ કેમ્પરેખ રાખે એમ કરવું જોઈએ.

(૩) કેટલાક દિવસો એવા રાખવા જોઈએ કે જેમાં વિદ્યાર્થીઓ મરજી મુજબ કરી શકે. અને તેથી દરેકનો સ્વાભાવિક શોખ જણાય અને કયા વિદ્યાર્થીમાં હજી ગુરુકુળનો જીવસો નથી આવ્યો તે જોવાની તક માસ્તરોને મળે. આવે દિવસે તેઓની મરજી માફક તેમને કરવા દેવું, અને આખા દિવસનો રીપોર્ટ કરવાનું કહેવું. આ સુચના ધણી નજીવી છે; પણ તેને વધારે સારી રીતે દાખલ કરવી એ અવિઘાતાનું કામ છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક પ્રયોગો છે પણ તે સ્થલસંક્રામને લીધે આ પત્રમાં આપી શકાય એમ નથી. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ઋષિજીવનની બીજી ખુબીઓ આજુબી મુશ્કેલ છે અને તેને આ જમાનામાં આજુબી એવા ઉપાયો ચોખવા જરૂરના છે કે જેથી તેના અભાવથી ઉદ્ભવતા ગેરફાયદા આપણને નડે નહીં. અસલનાં ગુરુકુળો મોટાં કુટુંબો જેવાં હતાં. કેટલાંક સંસ્કૃત નાટકો પરથી એમ પણ લાગે છે કે સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓની રસિક સંગતમાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને અભ્યાસ સાથે હૃદયની મીલાવટ પણ થતી; અને જ્યારે તેઓ જીવનમાં ખરેખરા પડતા ત્યારે હૃદયની મૃદુતાથી તેઓ અભણપણ રહેતા નહોતા. પહેલાંનાં ગુરુકુલ માત્ર છોકરા બાણાવવાના મઠ નહોતા; સાસ્ત્રિક કુટુંબજનલ કહીએ તો ચાલે એવાં હતાં. પણ આપણી હાલની સ્થિતિ કંઠગી છે. શુષ્ક પરિસ્થિતિમાં છોકરાઓને મુકવાથી અનેક ગેરફાયદા થવાનો ડર રહે છે.

(૧) બાલવયે માખાપ છોડી આવવાથી જે સ્નેહસ્રોત વહી શકે તે અટકી જાય છે; અને ગૃહરાજ્યની મીઠી હવાની બહાર વિના બાલકનું હૃદય ગુંગળાય એ સ્વાભાવિક છે.

(૨) હૃદયની કેળવણી ગૃહમાં કે સગાંસંબંધીના સ્નેહમાં મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે છોકરાઓને તે સ્નેહમય વાતાવરણને

પાસ લાગ્યો નથી હોતો તેઓ સ્વાર્થી કે અતડા થઈ જવાની ખીક રહે છે; અને તે પરિણામ સારું કહી શકાય નહીં.

(૩) આપણે યમ તેટલું સખ્ત શાસન રાખીએ પણ જો કેળવણીમાં ઊર્મિઓને વહેવા દેવાનો માર્ગ નિયત કરેલો નહીં હોય તો તે કોઈ અનિયત માર્ગે વહી જાય છે અને વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યને કલંકિત કરે છે. તેમાં એ પણ વિચાર કરવાનો છે કે ૨૫ વર્ષની ઉંમર હાલનો સમય જોતાં ધણી મોટી છે, અને ત્યાં સુધી આ શાસનનું પરિણામ શું આવે તે અનુભવી માણસની ઉંડી નજરથી જોવું જોઈએ.

(૪) આપણી કેળવણી શુદ્ધિપ્રધાન થઈ જવાથી, હૃદયની કેળવણી વિના શુષ્ક થઈ જવાનો પણ ડર રહે છે.

(૫) આટલા બધા સખ્ત શાસનમાં રાખ્યા પછી જ્યારે ૨૫ વર્ષે યુવકો ઘેર જાય ત્યારે કેટલા વર્ષની દાખેલી ઊર્મિઓ ફાટી નીકળી નહીં ધમ્મવા જેવો ફેર વર્તાવે એ પણ સંભવિત છે.

આ કારણોથી કેટલેક અંશે વાતાવરણમાં વધારે મૃદુતા ને રસિકતા આવે તો તે મારી નજરે ધમ્મવા યોગ્ય છે.

એ મૃદુતા પહેલાં ખીલવાતી હતી, કારણ કે ગુરુકુળમાં અનેક ઋષિઓનો કુટુંબ સહિત વાસ હતો. હજુ આપણે કોઈ ઋષિની કુટુંબ સહિત પધરામણી કરી શક્યા નથી; એકએ ગૃહસ્થની વાત પરથી મને લાગ્યું કે જ્યારે તેઓ વાનપ્રસ્થ થશે ત્યારે ગુરુકુળમાં નિવાસ કરશે. પણ એ તો ભોજનની આશાએ જુખ તૃપ્ત કરવા જેવું હાલ તો થાય. અને એટલી વારમાં જે છોકરાઓ ઉછરે અને હૃદયહીન થઈ જાય, તેમને માટે કોઈ બ્યવસ્થાની ખાસ જરૂર છે. પણ જ્યારે આપણું પોતાનું મકાન થાય ત્યારે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ કે અમુક છોકરાઓ માસ્તરના ઘરમાં જ રહે. આથી તેઓ કુટુંબજનનો અનુભવ મેળવી શકશે. પ્રકૃત દિવસના વખતે તેઓ અભ્યાસગૃહમાં આવે; અને ત્યાં દિવસ ગુજરી રાતે પાછા માસ્તર જે

ઝોરડામાં રહેતા હોય ત્યાં જાય. આ રીતથી માસ્તરના ચારિત્ર્યની છાપ પણુ તેમના પર વધારે પડે, અને છાકરાઓની લશ્કરી જીંદગીમાં પવિત્ર ગૃહશિક્ષણને સ્થાન મળે. પછી આપણે જોવાનું ફક્ત એટલું જ રહે કે માસ્તરો હંમેશાં ઉચ્ચાભિલાષી, ચારિત્ર્યવાન અને ઉમદા હોય.

આ બહુ લાંબા મએલા પત્રમાં ખીજી વધારે વસ્તુ નહીં ઉમેરતાં ફક્ત શિક્ષણપદ્ધતિ પર થોડું લખી વીરમીશ. આપણા ગુરુકુળની શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં ધણો ફેર કરવાની મને જરૂર લાગે છે. મેં જોયું છે ત્યાં સુધી જે પ્રમાણે આપણી ખીજી નીચાળામાં શીખવાય છે તેવી જ રીતે ત્યાં પણુ શીખવાય છે. તેમાં હાલમાં થએલા સુધારાનો સમાવેશ થતો હોય એમ લાગતું નથી. શિક્ષણપદ્ધતિ બે પ્રકારની છે. એક તો જુની કે જે પહેલાં બધે પ્રવર્તમાન હતી, અને જે આપણા હિંદુસ્તાનમાં ખાસ કરીને વધારે પ્રિય હતી—જેને આપણે શાસનપ્રધાન કહીએ તો ચાલે. તેમાં વિદ્યાર્થીનું મગજ શાસનથી, પાઠથી, સમયાનુસાર તાબેદારીથી, ઉચ્ચ શ્રેણીએ ચલાવવામાં આવે છે; ન્યાયપૂર્વક વિભક્ત કરેલા વિષયો બરાબર તેને જોખાવવામાં આવે છે; અને ધીમેધીમે તેની જુદીમાં પણુ તે પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિ થવા પામે છે. આપણી હાલની બધી શિક્ષણપદ્ધતિ આ પ્રકારની છે. બાષા શીખવવી હોય તો તેના વિભાગો, તેના નિયમો, તેના અંગોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે, તે મગજમાં ઠસાવાય છે, અને લાંબા અભ્યાસથીજ વિદ્યાર્થી તે શીખે છે.

ખીજી પદ્ધતિ સ્વાભાવિક છે. તેમાં વિષય પર ખ્યાન અપાતું નથી. અણુમતતા વિષયો જોખાવી જુદી અર્પવાનું કામ થતું નથી. દરેક બાલકના મગજનો જે સ્વાભાવિક વિકાસક્રમ હોય તે પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્યથી, મજબૂતી, પ્રયત્ન વગર તેની જુદી ખીલવવી એ તેનો હેતુ છે. આ પદ્ધતિનો પશ્ચિમમાં વધારે સ્વીકાર થતો જાય છે. કેં પણુ સખ્તાઈ કે શાસન વગરજ આ પદ્ધતિનો કમ ચાલે છે અને તેનાથી જુદીનો વિકાસ વહેલો અને

બહોળો થતો જાય છે. દાખલા તરીકે પહેલાં ભાષા શીખવાની રીત જુદી હતી. આપણે ત્યાં અમરકોષ ને સિદ્ધાંતકૌમુદી ગોખાતાં. બાંડારકરના શુષ્ક વજ્રજેવા નિયમો મોઢે કરાતા અને સંસ્કૃત જેવી સહેલી ભાષાને અધરી કરી મારીમચડીને મગજમાં પેસાડાતા. નવી પદ્ધતિને “ડીરેક્ટ મેથડ” કહે છે. સહેલાઈથી, સરલતાથી જેમ બાલક પોતાની માતૃભાષા શીખે તેમજ નાના નાના શબ્દોથી ભાષા શીખવાય છે, અને ધણુજ થોડા વખતમાં ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ પદ્ધતિ એકલી ભાષા શીખવવામાંજ નહીં પણ દરેક વિષય શીખવવામાં દાખલ થઈ શકે છે. આ નવી ધારી હજુ આપણી ગુરુકુળની પદ્ધતિમાં દાખલ થઈ નથી; માટે આપણા માસ્તરોની ખાસ ફરજ રહેવી-રાખવી જોઈએ કે તેઓ આ પદ્ધતિનો ઉડા અભ્યાસ કરી તેને અભ્યાસક્રમમાં વધારે દાખલ કરતા જાય.

આટલું લખ્યા પછી હાલ મારે કે ખાસ લખવાનું નથી. જે ખીજી ભાવના ગુરુકુળની છે-કે જેથી ગુરુકુળ એક હીંદુ ઇડન થઈ રહે-તે હજુ સ્વીકારાઈ નથી. તે માટે પ્રયત્નો પણ આદરેલા નથી અને આદરવાનું મન પણ જણાતું નથી. તેને માટે સંસ્કૃતિમાં મચી રહેલા કાઈ મોટા શહેર પાસે ગુરુકુળ આણવું જોઈએ, તેમાં બહારના વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરી લોકપ્રિયતા વધારે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને હાલના સમયમાં કીંમતી ગણાતી પાશ્ચાત્ય કેળવણીને કેટલેક અંશે દાખલ કરવી જોઈએ. જ્યાં સુધી એવું કે થાય નહીં, ત્યાં સુધી તે વીશે વિચારો બહાર પાડવા એ વ્યર્થ ગણાય.

ગુરુકુલનો માર્ગ હાલ કઠણ જણાય છે, પણ તેનું અવિધ્ય ધણું મોટું છે એ તો ચોક્કસજ છે. આ માર્ગે આપણી જોખમદારી આપણે બરાબર રીતે અદા કરી શકીએ તે પહેલાં આપણે ભાવના નક્કી કરવી જોઈએ. હરદ્વારમાં ભાવનારુપે મ. મુનશીરામની વ્યક્તિ છે; આપણે તેની ગેરહાજરીમાં વધારે ચિરસ્થાયી પણ અધરી ભાવના સત્વરુપે રાખવી

પકશે. આપણા હેતુમાં તેા બિન્નતા છેજ નહીં. વિદ્યાર્થીઓનું શરીર એવું બને કે આત્માની ઉત્ક્રાંતિમાં તે મદદ કરે—રોકાણ નહીં. સ્થૂલતાને અતિશય ખીલવવી નહીં જોઇએ તેમજ રમતીયાળપણાની ખુબીઓની ગેરહાજરી પણ ન જોઇએ. પણ સ્થૂલ શક્તિઓનો વિકાસ એવો થવો જોઇએ કે જે આંતર વિકાસથી ઉદ્ભવતા “યોગ”—harmony—એકતાનતાને પુરી મદદ કરી વિદ્યાર્થીને પૂર્ણતાને માર્ગે દોરી જાય. ત્યાગ અને સહનશીલતા એવાં સ્વાભાવિક થાય કે તે દુઃખ તરીકે નહીં, અંતરની ઊર્મિઓના ઉચ્છેદન તરીકે નહીં, પણ ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચવાના સુખદ માર્ગ તરીકે મનાય; અને તે ઉપરાંત અસહની આત્મસંતુષ્ટ ધાટી ન આવે પણ લોકોના બહા માટે આત્મસમર્પણ કરવું એ એક સ્વભાવનું લક્ષણ અને—જીવનનું પ્રથમ લક્ષ્ય બને. જ્યારે ગુરુકુળ આવા વિદ્યાર્થીઓ નીપજવવાનું સાધન થાય ત્યારે જ સ્વામી દયાનંદની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ એમ કહેવાય, એટલું જ કહી, આપની ક્ષમા માગી, આ પત્ર પુરો કરીશ.

સામાજિક સુધારણા*

સામાજિક સુધારણા વીશે વિચાર કરતાં નીચેના પ્રશ્નો ખડા થાય છે:—

૧. નિરોગી સમાજનો અર્થ શું ?
૨. આરોગ્યના આવશ્યક ધોરણથી અર્વાચીન હીંદુ સમાજ કેટલા પ્રમાણમાં ઉતરતો છે ?
૩. સામાજિક જીવનના સાંપ્રત ધોરણને ઉન્નત કરવાના શા ઉપાયો છે ?

આખા ઓગણીસમા સૈકા દરમ્યાન હીંદુસ્થાનના બુદ્ધિશ્રેષ્ઠ નરોએ ઉપરના સવાલોનું સંતોષકારક નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ આપણે સમાજ આગળ વધતો દેખાતો નથી. આનું કારણ શોધવું અઘરું નથી.

રાનાડે, રાજ રામમોહનરાય જેવા મહામાર્ગકા પુરુષો પ્રભાવશાળી કે લોકપ્રિય હોવા છતાં તેઓ એકલા સંગીન પરિણામ કદી પહોંચાવી શકે નહીં. એ તો જ્યારે આપણા જેવા સાધારણ સ્ત્રીપુરુષો આ પ્રશ્નોનો નીવેડો લાવવા મથે અને તેમાંથી નીપજતી અંગત માન્યતાને વળગી રહીને તે પ્રમાણે અમલ કરે તોજ ખરો સુધારો થઈ શકે, અને સમાજની પ્રગતિ સધાય.

---

* આશરે ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં આપેલા ભાષણનો અનુવાદ.

સામાન્ય રીતે જોતાં સામાજિક વિકાસનાં મૂલતત્ત્વો સંબંધી આપણું અજ્ઞાન એટલું બહુ છે; સમાજના ઇતિહાસનું આપણું જ્ઞાન એટલું થોડું છે; અને જેઓ સમાજની ઉન્નતિનું કામ હાથ પર લે છે તેઓ કાર્યબવસ્થામાં વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ જોવું કે પણ રાખવામાં એટલા બેદરકાર હોય છે કે પરિણામે સામાજિક સુધારા વીશે મળી શકે છે તેટલા સાહિત્યમાંથી સમાજની ખામીઓનું પદ્ધતિસર વિવેચન મેળવવું અશક્ય થઈ પડે છે. જેવી રીતે કાંઈ અજ્ઞાન ઓ બંધકર રોગથી પીડાતા ગરીબ બીચારા દરદીની સારવાર કરવા જાય, તે પ્રમાણે આપણે આજે સામાજિક સુધારાનું કામ કરી રહ્યા છીએ. આ બંને પ્રકારના અર્ધદગ્ધ પરિચારકોની પરમાર્થ જ્ઞાતિનાં પરિણામો મૂલ રોગનાં પોતાનાં ખરાં પરિણામ કરતાં પણ વધારે ભયાનક છે.

એકાદ સામાન્ય હોંદુના મનમાં સમાજ વીશે જે વિચારો હોય છે તે બહુજ સંકુચિત હોય છે. તે વિચારોની હદ તેના નાતીલા કે ગણ્યાગાંઠ્યા મિત્રોથી આગળ વધતી નથી. સમાજની પ્રગતિનું માપ તે દસ વર્ષમાં થએલા નાતના જમણુવાર કે નાત બહાર મુકાએલા શુષ્કોની સંખ્યા પરથી કાઢે છે. આ સંકુચિત મર્યાદાજ આપણા સર્વ દુઃખનું કારણ છે. આપણે આખા સમાજ પ્રત્યે વધારે વિશાળ નજરથી જોવું જોઈએ. સમાજ એ એક જીવંત વ્યક્તિ છે, અને તે માનવ દેહનાં જેવાંજ વિવિધ અંગોની એકતાનતા પર રચાયેલો છે. એક સરખા રોગોથી તે બંને પીડાય છે; એક સરખા ઉપાયોથી તેમાંથી બચે છે; અને એકજ પ્રકારના નિયમોથી નિયત થાય છે. સમાજ મનુષ્યદેહથી માત્ર વિરાટ ને વધારે અટપટો છે એટલુંજ.

સમાજની આ બાવના કેં નવી નથી. પંજાબની પાંચ પવિત્ર સરિતાઓને કાંઈ વેદોચ્ચાર કરતા ઋષિમુનિઓ તેનાથી અજ્ઞાત ન હતા. અને પુરુષસૂક્તમાં દશવિલા વિરાટ સ્વરૂપમાં આપણે આજ

વિચારને અજળ કાવ્યમયતાથી વર્ણવેલા જોઇએ છીએ. સૈકાંઓ વીત્યા પછી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાતમા અધ્યાયમાં પણ એ ભાવના ગાવામાં આવી છે. આ કવિઓ અને શીક્ષુશ્રેણી ઉચ્ચારેલી સમાજની સમગ્ર એકતાની ભાવના નહોં તે બીજું શું ? પરંતુ અર્વાચીન વિચારકોએ આ ભાવનાને વધારે વિચારપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ પાયા પર મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તેમ કરતાં જૂતકાલના મહાન કવિઓ અને જ્ઞાત્યોના જેવા જ નિરાકરણ પર આવતાં તેઓ પણ કહે છે કે સમાજ એક જીવંત બંધન છે. છતાં આપણે જોઇએ છીએ કે મોટા મોટા સુધારકો પણ સમાજના અંગેઅંગમાં રહેલી મૌલિક એકતાનતાને જુલમી જામ તેની ઉપર કટકે કટકે અખતરા કરવા મંડી રહ્યા છે. જે એક દૃષણ પોતાના મનમાં વધારે ખરાબ લાગે તેનેજ એકદમ સુધારી દેવા દરેક સુધારકે પ્રયત્ન કર્યો છે અને પરિણામે સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિએ વિદૂષકના પચરંગી પહેરવેષ જેવું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. આથી લોકો તે તરફ તિરસ્કાર સીવાય બીજો શો ભાવ દર્શાવી શકે ?

શક્તિ એ શારીરિક તેમજ સામાજિક આરોગ્યનું પહેલું તત્વ છે. સમાજ જે જીવંત શરીર હોય તે તેની સંપૂર્ણ આરોગ્યતાને આધાર તેનાં જુદાં જુદાં અંગોની પોતપોતાનાં નિયત કરેલાં કાર્યો બરાબર બજાવવાની શક્તિ ઉપર છે.

સમાજનો દરેક સભ્ય સશક્ત અને પ્રવૃત્તિશીલ હોવો જોઇએ; પોતાનું કર્તવ્ય કરવાની અને પોતાના નક્કી કરેલા ક્ષેત્રમાં વિજયશાળી થઇને સમાજને બજાવવા બનાવવાની તેનામાં શક્તિ હોવી જોઇએ.

બીજું એ છે કે આવા પ્રત્યેક અંગને બીજાના માર્ગમાં આડે આવ્યા સીવાય પોતાનું કાર્ય કરવાને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઇએ. અને તેજ પ્રમાણે બીજાના માર્ગમાં આડા આવ્યા સીવાય બીજા દરેક સભ્યને પુરેપુરી સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં તેની યરજી પ્રમાણે કામ કરવા

દેવામાં ને હરવા ફરવા દેવામાં કોઈ પણ જાતનો અંતરાય નાંખવામાં આવે નહીં અને જ્યાં સુધી તે સભ્ય પોતાને પ્રાપ્ત થતી દરેક તકનો ખીજને ગેરલાભ કર્યા સીવાય પુરતો ઉપયોગ કરે સારેજ આપણે કહી શકીએ કે સમાજ આરોગ્યમય જીવન બતાવે છે.

ઉપર વર્ણવેલું સ્વાતંત્ર્ય જે ગેરહાજર હોય તો સમાજની ઉન્નતિનાં ખીજ ભોંયમાંજ સુકાઈ જાય છે, અને પ્રગતિ અને વિકાસ અસંભવિત થઈ પડે છે.

ત્રીજું તત્ત્વ સમગ્ર એકતાનતા છે. પ્રથમથી નિયત કરેલી એકતાનતા સમગ્રતાવ અસ્તિત્વની પહેલી શરત છે. આજસુ માનેલા પેટની સામે બળવો કરવા ઉઠેલાં અંગોની કથા તો બધા જાણે છે. ખરેખરી સમગ્ર એકતાનતાની ખુબી અકસ્માત વખતે પણ પોતાની ફરજ બજાવતાં અવ્યવોની અદ્ભુત સંવાદી પ્રવૃત્તિમાં દેખાઈ આવે છે.

હવે આપણે હોંફુ સમાજ તરફ આ મૂલતત્ત્વો ઉપરથી નીપજતા દૃષ્ટિકોણથી નજર નાખીએ.

આપણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની શક્તિ અને આરોગ્યથી વૃદ્ધાવસ્થા કે રોગ સામે ટક્કર ઝીલી શકતાં નથી. આજે પુરુષો નિર્વિર્ય અને સાહસ વિનાના વહેંતીઆ દેખાય છે; અને આપણી સ્ત્રીઓ જન્મથી માંડલી હોય છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ જીવનના કમની તેમની પહેલી ફરજ મૃત્યુના મોમાં ગયા વિના અદા કરી શકતી નથી. જે દેશમાં કાચી વયે છોકરી બાળકની મા થાય અને છોકરો છોકરાનો બાપ થાય છે; જ્યાં લગ્ન તિરસ્કારભર્યા ખેલ જેવાં છે, ત્યાં તમે નિર્વિર્યતા, સત્ત્વહીનતા, અને નિમોલ્યતા સીવાય શાની આશા રાખી શકો? પરિણામ દેખીતુંજ છે. શારીરિક નિમોલ્યતા નૈતિક અને શુદ્ધિવિષયક નિર્બલતાને જન્મ આપ્યા વિના કેમ રહે ?

અને હવે સ્વાતંત્ર્યની વાત. જ્યારે હું એક સામાન્ય હોંફુ જીવન જોઉં છું; જ્યારે તેને સૈકાઓ પહેલાં સજ્જ કરેલા ચીલાઓમાં

હંદગી શરૂ કરતો જોઈ છે; જ્યારે દરેક પાંચે રૂઢી એને એક માત્ર નિશ્ચેતન યેત્ર બનાવી મુકતી દેખું છે; જ્યારે નાના મોટા સામાજિક જીવમોથી એને કચરાતો જોઈ છે, સારે એ જીવી કેમ શકે છે, એ ભારવાહી મર્દભની ધીરજથી કેમ બધું સહન કરી શકે છે તે મને સમજાતું નથી.

રીવાજના જીવથી સપાટાથી આપણે એટલા બેશુદ્ધ થયા છીએ કે આપણે મનુષ્ય છીએ એવો દાવો કરવાનું પણ બાન રાખી શક્યા નથી. રૂઢીએ આપણાં આંતરે પુરુષોની તંદુરસ્તીની ખુવારી કરી છે. તેણે આપણી બુદ્ધિને વિકૃત કરી દીધી છે. તેણે આપણાં વ્યક્તિત્વને સ્વાતંત્ર્ય-વિકાસ કચરી નાખ્યાં છે. તેણે આપણી વિવેકબુદ્ધિ બટ્ટ કરી છે અને ઉન્નત વિચાર કરવાની કે બગીરથ કાપોં કરવાની શક્તિ લઇ લીધી છે.

હોંદુ સમાજને દુર્ભાગ્યે તેનામાં સમગ્ર એકતાનતાનો પણ અભાવ છે. યાતિવંધને એકલવાયાપણું આણ્યું છે. જ્યારે સારા જગતમાં લોકો પોતાનો દૃષ્ટિકોણ વધારે વીશાળ કરીને એકબીજાનો સંબંધ વધારે ગાઢ કરવાને મથી રહ્યા છે, સારે આપણે એકલપંથી અને એકલવાયા બનવા મથીએ છીએ. જેમ લમના અને ખાવાપીવાના બ્યવહારનું ક્ષેત્ર એાહું થતું જાય તેમ લોકો પોતાની જાતને વધારે પવિત્ર અને વધારે ખાનદાન માને છે. આપણે લાં અસ્પર્શ્યતા એટલી હદ સુધી જડ બાલી બેઠી છે કે ચુસ્ત અને એકલવાયા ગૌડ બ્રાહ્મણો પોતાની પત્નીને હાથે રંધાએલા ખોરાકનો પણ આહાર કરતા નથી. જે પવિત્રતાને સ્પર્શ માત્રથી અશુદ્ધ થવાની ડગલે અને પગલે બીતી રહેલી હોય તે પવિત્રતા કેટલી ધિક્કારને પાત્ર હોવી જોઈએ ? જે સદ્ગુણને જાળવવા માટે હરહંમેશ પલ્નશીલ રહેવું પડે તે ગુણ સાચવવા માટે આટલો પરિશ્રમ ઉઠાવવો શા કામનો ? આપણા સદ્ભાગ્યે આ છોકરવાદી ખ્યાલો અદૃષ્ટ થતા જાય છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સરના શબ્દોમાં કહીએ તો સમાજનો વિકાસ દહાડે દહાડે સ્પષ્ટતર વ્યક્તિત્વને વધારે સુદૃઢ એકતાનતા તરફ થતો જાય છે. અને

જ્યારે આપણે સ્તરીર, મન ને નીતિમાં વધારે મજબુત થઈએ; જ્યારે આપણે મનુષ્ય તરીકે વર્તતાં શીખીએ અને લુભી રીવાજોના શુભામની માફક જીવન ન વીતાવીએ; જ્યારે આપણે રાષ્ટ્રીય એકમ સિદ્ધ કરતાં શીખીએ ત્યારેજ આપણાં બધાં સ્વમાંઓ પ્રસિદ્ધ થશે; ત્યારેજ આપણે આપણા પૂર્વજો જેવા મહાન યોદ્ધાં; ત્યારેજ ભારતવર્ષ તેના ઐતિહાસિક જૂતકાલ અને આજ્ઞાવાન વર્તમાન જેવું ઝળઝળતું બિંધ્ય પ્રાપ્ત કરશે; અને ત્યારેજ તેની પ્રજા દુનીયાની ખીજ પ્રજાઓમાં સત્રાઘીપદે વીરાજશે.

ન્યાતના સામાજિક વિકાસનાં તત્ત્વો

આપણે સુધારાની અને પ્રગતિની વાતો કરીએ ત્યારે એટલું તો જોવું જોઈએ કે હાલ આપણી સ્થિતિ કેવી છે, અને તેમાં એવાં તત્ત્વો કયાં છે કે જે ખીલવવાથી આપણે સોનેરી અવિધ્યની આશા રાખી શકીએ. આપણી ન્યાત હાલ કઈ ભૂમિકા પર છે તેના નિર્ણય માટે આપણે પહેલાં જોવું જોઈએ કે સામાજિક જીવનનાં તત્ત્વો કયાં કયાં છે.

આપણે ત્યાં સમાજ એક જીવન્ત વ્યક્તિ છે એમ ખાસ કરીને માનવામાં આવતું નથી. આપણી ન્યાત કે આપણો સમાજ પેદા થયાં અને હાલ ચાલે છે, તે ગમેતેમ કે ચોક્કસ નિયમોને આધારે, તેના પક્ષે આપણે વિચાર કરતા નથી. આ વિચાર ધણે અંશે પશ્ચિમમાં થયો છે. ત્યાંના વિદ્વાનોએ સમાજશાસ્ત્ર સારાં પાયા ઉપર રચ્યું છે; અને તેને આધારે અમુક સમાજ જીવતો છે, અથવા તેના જીવવાની આશા છે કે નહીં તેના નિર્ણય થઈ શકે છે. તેને આધારે આપણામાં પ્રુદર્તા તત્ત્વોની ખીલવટ થઈ શકે છે; અને સમાજ જો તદ્દન નિર્માણ ન થયો હોય તો તેનો પુનરુદ્ધાર કરી શકાય છે.

સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ-ખાસ કરીને આપણી ન્યાતના દૃષ્ટિ-બિંદુથી ધણો જરૂરનો છે. આ અભ્યાસ શરૂ થાય તે પહેલાં એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જેમ માણસનું શરીર એક જીવંત વ્યક્તિ છે તેમજ દરેક સમાજ જીવંતી અગર જીવી શકે એવી વ્યક્તિ છે. સુખાકારીના જે કાનુનો શરીરને લાગુ પડી શકે છે તેજ સમાજને પણ લાગુ પડે છે. જે લક્ષણ માણસને સારા મજબુત, નકામો કે નિર્બલ બનાવે છે, તેજ લક્ષણ સમાજને પણ તેમ બનાવે છે. આટલું ધ્યાનમાં રાખી સુખાકારી-મનુષ્યની કે સમાજની-નાં મુળ તત્ત્વો ઓળાઈ અને તે આપણામાં છે કે નહીં તેની તપાસ કરીશું.

(બ) પહેલું તત્ત્વ: શક્તિ.

જ્યારે માણસના દરેક અવયવ કસરતથી ખીલેલા હોય ત્યારે તે સશક્ત કહેવાય, તેમ સમાજ સશક્ત ત્યારેજ ગણાય કે જ્યારે તેમાંની દરેક વ્યક્તિ શક્તિમાન હોય. આ શક્તિ એક રૂપે નહીં, પણ અનેક રૂપે હોવી જોઈએ.

શારીરિક શક્તિ જીવંત સમાજને ખાસ જરૂરની છે; અને જે જે વસ્તુ તે શક્તિ લાવી શકે તે તે મેળવવી જોઈએ અને બાકીની વસ્તુને ત્યાગ કરવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે દરેક મરદ અને સ્ત્રી શરીરે મજબુત રહે એવી યોજના કરવી હોય તો ખાસ કરી નીચેની વસ્તુ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ:-(૧) લમ્બના રીવાજો; (૨) બાળકોની ઉછેર; (૩) કસરતની કેળવણી; (૪) ખોરાક વગેરે.

(૧) લમ્બના રીવાજોમાં આપણી ન્યાત સંતોષકારક રીતે આગળ વધે છે એ ખરેખર આનંદની વાત છે. લમ્બ વખતે ૧૩ વર્ષની કન્યાની વય સાધારણ છે, કેટલીક કન્યાઓ ૧૪ વર્ષે પણ પરણે છે, અને લવિષ્યમાં એ પ્રમાણે જોઈતો સુધારો થશે એમ લાગે છે. ન્યાતના પછાત વર્ગમાં પણ કન્યાની ૧૧ ની વય સામાન્ય છે. વરની ઉંમર પણ તે

પ્રમાણમાં મોટી થાય છે, અને પહેલાં જેમ વયનાં કળેડાં માલમ પડતાં હતાં તેવાં હાલ બાળજેન નજરે ચડે છે.

(૨) બાળકોની ઉછેર હજી જોઇએ તેવા સારા પાયા પર મુકાઇ નથી; અને તેનું મોટું કારણ ક્ષીનું અજ્ઞાન છે. પહેલાંનાં અસલી ધોરણો ચાલ્યાં ગયાં છે; પણ હજી નવાં અને વિજ્ઞાનવિહીત ધોરણોનો ઉદય થયો નથી એટલે આ વિષય તરફ માથાપનું ખાસ ધ્યાન જવું જોઇએ. યુરોપીય દેશોમાં આ વિષય ધણીજ ચર્ચાએલો છે અને તે દેશોના વતનીઓનું શરીરબળ ધણે અંશે તેમની ઉછેરને લીધે છે. જે ગૃહસ્થાંએ આ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓએ આ વીશે થોડી માહિતી આપવી જોઇએ.

(૩) કસરતની આપણામાં અને ખાસ કરીને બચ્ચ અને સુરતમાં ધણી ખોટ જણાય છે. યુવકોના જીવનમાં કસરત જે સ્થાન મેળવવું જોઇએ તે તેણે મેળવ્યું નથી તે દીલગીરી સાથે કહેવું જોઇએ. દર વર્ષે આ બાબતમાં આપણે બગડતા જઇએ છીએ. અને યાદ છે કે પહેલાં-૧૫ વર્ષ પૂર્વે-બચ્ચમાં આપણામાં એવા કીકિટીઅર હતા કે બચ્ચનાં બધાં રમતનાં ક્ષેત્રો તેઓ પોતાના સૈકાઓથી મુજબતા-જ્યારે બાર્ગવની ખાસ ટીમ હતી-જ્યારે હાઇસ્કુલની કસરતશાળામાં બાર્ગવોનો એકડો પહેલો હતો. હાલ બલે બહુતરમાં આપણે આગળ વધ્યા હોઇશું; પણ જે શારીરિક બળ પહેલાં હતું તે હવે નથી.

દરેક ઠેકાણે આપણી ન્યાતના યુવકોની કીકિટ ટીમ જોઇએ; અને એ ઉપરાંત જેમ ફળવણીની કમીટી છે તેમ યુવકોએ માંદામાંદા એક બલવર્ધક કમીટી કાઢવી જોઇએ કે જેનું લક્ષ ખાસ કરીને દરેક યુવકની શારીરિક ખીલવટ ઉપરજ હોય. તેને અંગે એક અખાડા જેવું સ્થાન પણ રાખવું જોઇએ. અખાડો શબ્દ એવો હલકો પડી ગયો છે કે આપણે તે કાઢતાં શરમાઇએ. પણ વડોદરામાં સરદારો અખાડા રાખે છે. પુનામાં મોટા

વિદ્વાનો અખાડા બેલે છે. બંગાલમાં દરેક કૃષ્ણીએ કૃષ્ણીએ અખાડા નીકળ્યા છે. અને વીલાયતમાં સેન્ડે જેવાની રકુલો—અખાડાઓ—ઠેરઠેર સ્થપાઈ છે.

સ્ત્રીવર્ગની તળીયત ધણી જ ચિંતા કરવા જેવી થઈ પડી છે. જ્યાં સુધારાની ટાપટીપ અને કૃત્રિમ હાંધગી દાખલ થઈ નથી ત્યાં તે ઠીક છે; પણ જ્યાં શહેરી વસ્તી છે ત્યાં સ્ત્રીઓ મોટાપમાં તણાઈ કસરત મળે તેવાં ધરકામ ઓછાં કરે છે અને તેથી શરીર નબળાં પડે છે. માર્થ દુઃખવાના અને હિસ્ટીરીઆ જેવા બાધિરૂપી અર્વાચીન સુધારાના શાપો આવે છે, નોંતરાય છે. તેને પરિણામે ગર્ભવહન, અને પ્રસૂતિનો સમય માળાપો અને ધણીઓને ખરેખરી ચિંતા ઉપજાવે એવો થાય છે. ધણી વખત બચંકર પરિણામ પણ આવે છે. આનાં કારણ કસરતની ગેરહાજરી અને કૃત્રિમ જીવન બેજ છે. આપણે સમજવું જોઈએ કે મહેનત નહીં કરવામાં મોટાપ રહેલી નથી; રોગિષ્ઠ રહેવામાં રોફ હોતો નથી. મહાન તત્ત્વજ્ઞાની હર્બર્ટ સ્પેન્સરના શબ્દોમાં કહીએ તો જો ખરેખરા માણસ થવું હોય તો પહેલાં ખરેખરા સ્વબલ જનાવર થવું જોઈએ. યુરોપમાં ફેશન છે, રોફ છે, કૃત્રિમતા છે; પણ ત્યાંનાં આપુરુઓ તેમનાં માળાપ કરતાં ઉંચાં અને વધારે કઠાવર થાય છે. આપણે આપણા માળાપ કરતાં નબળાં અને ટુંકજીવી થઈએ છીએ.

(૪) ખોરાક વગેરેનો આધાર ધણીખરો આર્થિક ઉન્નતિ પર રહેલો છે; પણ આપણે આપણા અસહના રીવાજો કરતાં સ્વાદિષ્ટ વધારે પણ ઓછું યોગ્ય અન્ન ખાતાં શીખ્યા છીએ અને આપણી શારીરિક સંપત્તિને ગીરા મુકવા માંડી છે.

(બા) શારીરિક શક્તિની સાથે માનસિક શક્તિ સામાજિક જીવનની મોટામાં મોટી જરૂરીઆત છે. જે સમાજમાં જેમ અને તેમ દરેક વ્યક્તિ વધારે વિદ્વાન અને બાહોશ થાય તેજ સમાજ જીવંતો કહેવાય. આ બાબતમાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આપણી ન્યાતમાં સ્વાભાવિક શુદ્ધિની ઓટ જરાએ નથી. દરેક ક્ષેત્રમાં જ્યાં જ્યાં બાર્ગવો ગયા છે—પછી બલે

અમલદાર, વકીલ, શાસ્ત્રી કે યાત્રિક કે પછી તોફાની તરીકે—લાં દરેક ઠેકાણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ દેખાડું છે. આપણા અમલજી વર્ગમાં પણ કાબેલીઅત ઠેરઠેર નજરે પડે છે. આ મજરૂરીનાં વાક્ય નથી પણ ખ્યાનપૂર્વક કરેલા વિચારનાંજ છે. આપણી શુદ્ધિથી આપણે ફળવણીમાં આગળ વધ્યા છીએ; પણ જેમ બીજી ન્યાતો તન, મન અને ધનથી ફળવણીનો વધારો કરવા મંડી છે તેમ આપણે કરવા નથી માંડ્યું. માત્ર યત્નો શરૂ થયા છે; વખત જતાં તે વિજયી થશે તેની ખાત્રી છે.

હાલ દરેક ઊંઠારો ગમે તેમ કરી સાધારણ રીતે મેટ્રીક સુધી ભણે છે. પણ તે ઉપરાંત મુળમ્ કે વડોદરા જેવા સ્થળમાં એક 'બોર્ડિંગ હાઉસ'ની ખાસ જરૂર છે કે જ્યાં દરેક ઉત્સાહી યુવક પૈસાનો ભારે બ્યય ક્યાં વગર ઉંચી ફળવણી મેળવી શકે. તે ઉપરાંત માંડવી અને કામરૂજમાં મેટ્રીક સુધીની સ્કુલ નથી તે બને તો થવી જોઈએ. અથવા તો સુરત જેવી મધ્યસ્થ જગ્યાએ એક નાની બોર્ડિંગ જોઈએ કે જ્યાં ઊંઠારાઓ મેટ્રીક સુધી પોતાનો અભ્યાસ પુરો કરી શકે. આ બે વસ્તુ ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

ઓફિસવણી પણ આસપાસની ન્યાતો જોતાં સંતોષકારક રીતે આગળ વધે છે. પાંચ-છ ગુજરાતી ચોપડી શીખવી એ દરેક ઊંઠારીને માટે સાધારણ થઈ પડ્યું છે; અને કેટલીક અંગ્રેજીનો પણ અભ્યાસ શરૂ કરે છે. ફક્ત સાસરે મોકલવાની લાલસામાં માખાપ તેમને નીશાળમાંથી વરત ઊઠાડી લે છે, એ શોચનીય છે. હાલનો સમય જોતાં વધારે ફળવણી આપવી જોઈએ એ જરૂરનું છે. આ ત્રિમાસિકમાં પણ સી-લેખકોના કેટલાક નિબંધો ધણાજ સ્કુલ આવે છે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી.

(૬) ત્રીજી શક્તિ આર્થિક. એના પર શુદ્ધિ અને અંગની ખીલવટનો આધાર રહેલો છે, એટલુંજ નહીં પણ તે વિના આપણે ભૂતલમાંથી ઉખડી જઈએ એવી ધારતી રહે છે. પહેલાં કરતાં આપણા લોક વધારે

ક્રમાંત હશે ખરા; પણ જમાનો બદલાયાથી ખરચો વધે છે અને તે પ્રમાણે આવક વધી નથી. આથી પહેલાં જેટલી મુડી કે આર્થિક શક્તિ આપણામાં નથી, એને માટે ઉપાય તો ફક્ત ફળવણી અને નવો ઉત્સાહ એજ છે. આપણા લોકોનો ઉત્સાહ કેટલો છે તે મુંબાઇ, સુરત અને વડોદરામાં ટુંક વખતમાં જે વસવાટ થયો છે તે બતાવી આપે છે. પણ આપણામાં એક ખોટા સંતોષની લાગણી છે તે આપણે દૂર કરવી જોઇએ. ફક્ત આપણા સ્થળમાં સાધારણ સુખમાં રહી શકીએ એ જીવનનો ઉદ્દેશ નથી. વધારે પૈસા ભેગો કરી તેના લોકાપયોગી કામોમાં વધારે વ્યય કરીએ એ પણ ઉદ્દેશ રાખવા જોવા છે.

x   x   x   x

બે અંકમાં સામાજિક તંદુરસ્તીનાં બે મૂલતરત્વો-શક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય-પર ઠેક વિવેચન કર્યું; હવે ત્રીજું લક્ષમાં લઇશું. તેને 'સુદૃઢ એક્ય'-એકતાનતા-કહીશું તો ચાલશે. અંગ્રેજીમાં એને 'કોહીરન્સ' (Coherence) કહે છે. સજ્જત શરીરમાં અવયવોનો એકમેક પર એવો આશ્રય હોય છે, બધી નસેનસ એવા એકથી પ્રેરિત હોય છે કે શરીરમાં ગમે ત્યાં કે પણ થાય તો આખું શરીર એકે અવાજે પોકારે છે. તેવીજ રીતે જીવંત સમાજમાં એવું લક્ષણ હોય છે કે તેમાંના ગમે તેના પર કે દુઃખ આવે, કાઠને કે પણ વિટંબના નડે તો આખો સમાજ એકે વ્યક્તિ તરીકે એકે પ્રયત્ને તેનો રસ્તો લેવા મંડી જાય. આપણે હાલ આશ્ચર્ય લઢાઇમાં જોઇએ કે અંગ્રેજી પ્રજા ગમે તેટલા જુદા મતમર્તાતરથી આમતેમ તણાતી હતી, પણ જ્યાં સ્વદેશને ડરવાનું કારણ મળ્યું કે બીજી પક્ષે વિરોધનો વિનાશ થયો, મતમર્તાતરે અદરશ થયા અને આખી અંગ્રેજી પ્રજા એક વ્યક્તિની સુદૃઢતાથી જર્મની સામે થઇ. આ જુસ્સાનું નામ 'કોહીરન્સ' અથવા 'સુદૃઢ એક્ય'-એકતાનતા. જ્યાં સુધી આ તત્ત્વ સમાજમાં આવે નહીં ત્યાં સુધી તેને જીવંત કહેવી કે કેમ

એ શંકા ભરેલું છે. મને તે પ્રકારનું મને તેને દુઃખ પડે, તો પણ આખા સમાજે ખળભળી ઉઠવું જોઈએ, અને તે દુઃખ નીવારવા કમર કસી મથવું જોઈએ. જે સમાજમાં આવો જ્વલંત જુસ્સો નથી, જ્યાં દરેક મનુષ્ય પોતાનો એકલાનો સ્વાર્થ સાધી વીરામે છે, જ્યાં સામાજિક શ્રમ માટે ચોજનાઓ અમલમાં મુકાતી નથી, ત્યાં જીવન નથી, ત્યાં સુધારો નથી, ત્યાં સંસ્કૃતિ નથી.

આ જુસ્સો આણુવા માટે સમાજના માણસોને વિચારની આપણે કરવા માટે સ્થાન જોઈએ. પરિપોષણ મુખ્ય કામ આજ છે. જેમ માણસમાં આત્મા એકમ પ્રવર્તીવે છે તેમ સમાજમાં કેળવાએલા અગ્રગણ્યના વિચારથી સ્પુરેલી ભાવના આત્મારૂપ હોય છે. અને તે આત્મા સંમેલન દ્વારાજ વ્યક્ત થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત ચાલુ જમાનામાં છાપવાની સરલતા જુદાં જુદાં પત્રો દ્વારા લોકોને એકબીજાની ખબર આપી, વિચારોનું વલણુ દર્શાવી તેને વધારે સ્પષ્ટ બનાવે છે. વળી તે દ્વારા એકજ જાતની ચારિત્ર્યભાવના લોકો આગળ મુકવામાં આવવાથી લોકોનું વલણુ તે તરફ થાય છે. એકજ પ્રવૃત્તિમાં સાથેસાથે કામ કરવાથી પણ આ જુસ્સો વધે છે; અને જે એવી પ્રવૃત્તિ ન મળે તો પ્રસંગે ખોળી કાઢી, લોકોમાં સહજીવનનો જુસ્સો વધારવો જોઈએ. સાથે બેસવા અને સાથે ખાવાથી પણ આ જુસ્સો વધે છે. અને આપણી નાની નાની ન્યાતોથી પ્રસંગે નાના નાના થઈ મથા અને હીંદુ સમાજમાં આ જુસ્સો આવ્યો નહીં. જેમ અને તેમ સહજીવન વધે એમ કરવું જોઈએ. તેની વચ્ચે આવતી અમવડો દૂર કરવી એ સામાજિક ઉત્પત્તિ સાધવાનું જરૂરી પગલું છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક સામાજિક દુષણો એવાં હોય છે કે એકલે હાથે એક માણસથી તે નીવારતા નથી અને સમાજની સહાનુભૂતિ હોય તોજ દૂર કરી શકાય એમ હોય છે. દાખલા તરીકે મરીયાઇ, રોગ, કે કોઈ અકસ્માત વખતે એકબે મનુષ્યના પરોપકાર પર આધાર રાખવાથી

સમાજને કે ફાયદો થતો નથી. આપણી હાલની પરિસ્થિતિ એતાં આવી ચળવળોના નીચે મુજબ ભાગ પાડી શકાય:—

૧. સમાજની દરેક વ્યક્તિનો પહેલો હક અણુધટતી નિરાધારીમાંથી જન્મવાનો છે. દરેકનું જીવન સારું કરતાં જે કે આકસ્મિક મુશ્કેલીઓ આવતી હોય તે દૂર કરી માણસને સરખી રીતે જીવન ગાળવા દેવું એ સામાજિક ન્યાયનો પ્રથમ સિદ્ધાંત ગણાય. તેને માટે દરેક ન્યાતમાં કે ગામમાં અનાયાશ્રમ જોઈએ. આપણાં હાલનાં અનાયાશ્રમો બિલ્કા આવતાં હોય તે ડાળથી છોકરાઓ ઉછરે છે તે મોટી જુલ છે. સારી રીતે ઉછરવું એ દરેક બાળકનો પહેલો હક; તેમ ઉછેરવાં તે સમાજની પહેલી દરજ્જા છે. ગમે તેવું નિરાધાર બાલક હોય તોપણ નિરાધાર સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવ્યા વગર તેને ઉછેરવું જોઈએ.

૨. સાધારણ જ્ઞાનનો દરેકને અધિકાર છે. અને જીવનમાં પોતાનો રસ્તો જોળવા જેટલું જ્ઞાન આવે એટલી કેળવણી દરેક સ્ત્રીપુરુષને આપવી એ પણ સમાજની દરજ્જા છે. બીજા બધા દેશોમાં ફરજિયાત કેળવણી છે; આપણે અહીંયા નથી, તો તે જોડ ખાનગી ઔદ્યોગની મદદથી પુરી પાડવી જોઈએ. કામને એવું કારણ ન મળવું જોઈએ કે ગરીબાઈના સળગથી સામાન્ય જ્ઞાન તેને ન મળી શકે.

૩. નિરાધાર, માંદા, દુઃખી આદમીઓને માટે એવાં સ્થાનો હોવાં જોઈએ કે જ્યાં ધણીય થોડા ખર્ચમાં દરેક માણસ હાલના જમાનાની કૌશલ્ય સમવડોનો લાભ લઈ શકે. સુવાવડખાનાં, હોસ્પિટલ અને સેનેટોરી-અમ આપણા સમાજ માટે એટલાં વધવાં જોઈએ કે જેથી સમાજની કમનસીબ વ્યક્તિઓ તેનો લાભ લઈ શકે. મુંબાઈ જેવામાં આવી સમવડે વધતી જાય છે પણ બીજાં ગામમાં હજી આ પવન વાયો નથી. એજ દેખાડે છે કે હજી આપણા સમાજમાં સુદૃઢ એકલ જોઈએ તેટલું આવ્યું નથી.

૪. હજી અરસપરસ લાભકારક મંડળીઓ વધારે થતી નથી. આવી સહેલી અને સુખકર યોજનાઓ પણ આપણે ત્યાં કૃત્તેહમંદીથી ચાલી શકતી નથી એ ખરેખર શોચનીય છે. એ યોજનાઓથી સારો અને સસ્તો માલ બધાને મળે છે અને લોકોમાં અરસપરસ સાથે ધંધો કરવાની ટેવ વધે છે. વળી ઉદારતાથી દાન લેનારમાં જે નીરાધારી આવી જાય છે તે પણ આવતી નથી.

આ પ્રમાણે જેમ શારીરિક તંદુરસ્તીનાં તત્ત્વો છે તેમ સામાજિક તંદુરસ્તીનાં પણ તત્ત્વો હોય છે; અને જ્યારે તે પુરેપુરી રીતે સમાજમાં ઉતરે ત્યારે સામાજિક શક્તિ ખરેખરી આવી એમ કહેવાય. તે આજીવાને પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ સેવા; અને તેની વિરુદ્ધ જે વસ્તુ જતી હોય તેનો નાશ કરવો તે વીરતા.

સાહિત્યનાં ત્રેરક તત્ત્વો

૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

સાહિત્ય એ દેશની, રાષ્ટ્રની વાણી છે; રાષ્ટ્રમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ-
ઓની દૃઢતા, તેમાં ઘુંટાતી ભાવનાની તેજસ્વિતા, તેમાં ઉદ્ય પામતા
નવા વિચારોની મહત્તા માપવાનું પહેલું સાધન છે. એક વખત એવો
હતો કે જ્યારે સાહિત્ય એ થોડાધણું સંસ્કારી જીવોના શોખનું સાધન
હતું; અને વર્ષોનાં વર્ષો મજુરી કરી, થોડુંકણું જ્ઞાન મેળવી ચીંથરાં પર
કે તાડપત્ર પર લખી અથવા મોઢે રાખી તે સાહિત્ય ચિરંજીવી કરાતું
અને ખીજાઓને તેનો લાભ અપાતો. તે સમયે સાહિત્ય એટલે કેટલાક
વિદ્વાનોની વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન; નહીં તો રાજા કે મહાપુરુષોને રીજવવાનું
સ્તોત્ર. અને દરેક વિદ્વાન પોતાના સમયમાં વ્યક્ત થવા માગતી શક્તિ-
ઓના કરતાં તેની પહેલા થઈ ગયેલા વિદ્વાનોએ સાહિત્યદ્વારા પ્રગટાવેલાં
તત્ત્વો તરફ વધારે ધ્યાનથી જોતો, તેને જ પોતાના લેખોમાં દર્શાવી, પુરા-
તન કાળથી આવી આવેલી કલાને પહેલાં જેવીજ ખીજવવા પ્રયત્ન કરતો.

યુરોપમાં ક્યાં સુધી “એરીસ્ટોટલ”ના અભ્યાસીઓ ઇતિહાસે સાધેલી
પ્રગતિને ગણકાર્યા વિના તે ગ્રીક મહાત્માની પ્રતિભાને સજીવન કરવાના
નિષ્ફલ પ્રયત્નો પાછળ જીંદગી ગરબાદ કરતા. આપણા શાસ્ત્રીઓ તો
અસલી સાહિત્યની અસ્ત પામેલી ભાવનાઓને વળગી રહી, મુળ કાવ્યને

ગુન્થવતી નિર્જીવ ટીકાઓ ઉપરાંત કેં વધુ કરી શક્યા નહીં. દરેક સમયની શી શી ત્રેરક શક્તિઓ છે, દરેક સૈકાની સંસ્કૃતિ પોતાના તત્ત્વોને ઉદય પમાડવા, પૂર્ણ કળાએ ખીલવવા અસ્તિત્વમાં આવી છે, તેનું જ્ઞાન પહેલાંના સાહિત્યકારોને થોડું હતું. સમયબળને ધિક્કારી કલાને ખાતરજ તેઓ કલાની સેવા કરતા; અને પુરાણ કાળથી ઉચ્ચ મનાતી રીતેજ પોતાની વિદ્વતા કેળવતા, બહાર પાડતા, અને રાજ્યોને રીઝવતા.

પણ એ સમય વીતી ગયો. પાંચસે વર્ષ પર મેયન્સ નામના જર્મન શહેરમાં ગટનબર્ગે નવયુગ આરંભ્યો. તેણે છાપવાની કળા શોધી કાઢી, અને એક મહાપ્રયત્ને લુતી સંસ્કૃતિ પર પડેા પાઓ; સાહિત્યના ઇન્જર-દારોનેા ઇન્જરો બંધ કરી તેમનેા ખજનો રસ્તાના ચાલનારને કુટાવી દીધો; દરેક મનુષ્યના હાથમાં યાનનું-સત્તાનું પ્રબળ સાધન સોંપી જે દુર્ગો પાછળ વિદ્યા ભારાઈ રહી હતી તેને જમીનદોસ્ત કર્યો. ગટનબર્ગે નવા જમાનાનો વિધાતા છે; પૃથ્વી પર વસતી મનુષ્ય જાતિને એક વાણી બધી તેના શરીરમાં આત્મા સર્જીવ્યો. એણે પ્રગટાવેલા ચૈતન્યથી નવો ઇતિહાસ, નવું જીવન, નવી ભાવના-એક જાદુગરની ઇંદ્રજાળ માફક-ઉભાં થયાં. વિશ્વામિત્રે વેદના વારામાં નવી સૃષ્ટિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પંદરમા સૈકામાં ગટનબર્ગે નવી સૃષ્ટિ પેદા કરી.

તે નવી સૃષ્ટિમાં નવાં તત્ત્વો આપ્યાં. ઇન્જરદારોએ સંધરેલી દોલત સામાન્ય લોકોમાં વહેંચાઈ અને તેમની બુદ્ધિની સમૃદ્ધિ, તરેહમાં તેમજ વિજ્ઞાનતામાં વધી. ધીમે ધીમે જનસમાજ પર તે સમૃદ્ધિની અસર થઈ; આઘાતનો પ્રત્યાઘાત થયો; અને હંમેશને માટે જીવનનાં કેટલાંક તત્ત્વો મનુષ્યની બુદ્ધિનું મૂર્ત સ્વરૂપ જે સાહિત્ય, તેમાં આવીને રહ્યાં.

મુમના જીવનમાં જે ખરાં તત્ત્વો હોય તેજ તે જમાનાનો ખજનો, તેજ અવિષ્યની પ્રજાને વારસો સોંપવા મેળવેલી દોલત; અને તે કેળવવાનાં જ પ્રચલિત સંસ્કૃતિનું સાક્ષ્ય. અને ગટનબર્ગના વખતમાં ઉદ્ભવેલાં તત્ત્વોએ ત્યારથી વિજયયુદ્ધ આરંભી જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં ફેરોહનાં

ઠંકા વગડાવ્યા છે; અને કાળ જેમ જાય છે તેમ તેમ તે તરવો સ્પષ્ટ થઈ માનવજાતિ કયે કીનારે ધસડાય છે તેનો વિચારશીલ માણસોને ખ્યાલ આવે છે. અને જેટલે અંશે જીવનમાં કે સાહિત્યમાં તે યુગનાં પ્રેરક તરવો ઉતરે તેટલે અંશે તે જીવન કે સાહિત્ય જીવંત કહેવાય. ઉત્ક્રાંતિમાં—પ્રગતિના આવળ વધતા પ્રવાહમાં જે લાયકમાં લાયક હોય તેજ તરી પાર ઉતરે. ડાર્વિન તેને “Survival of the fittest” કહેશે. આપણે જોઈએ છીએ કે માંદલાં, કમઅક્ષલ, સમયાનુસાર વર્તન કરવા અશક્ત પ્રાણીઓ માટે દુનીઆમાં સ્થાન નથી. ઉત્ક્રાંતિને માટે જરૂરી, સમય ખેડની મહાશક્તિરૂપ તરવો જે કોઈ-પણી તે વ્યક્તિ હોય કે સમાજ—પોતાનાં ન કરી શકે, પોતાને ઇતિહાસ સાંકળની કડીરૂપ ન બનાવી શકે તેને માટે કાંઈને આશા નથી. તેવી “અયુક્ત” વ્યક્તિ કે સમાજને મીતા પણ આત્માસન દેતી નથી:—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

અને તેનું દૃષ્ટાંત જોઈએ, તો આપણેજ જે કોઈ આપણો દેશ, ભોંકા, આપણા દેશની સમૃદ્ધિ, આ વિશ્વાળ આર્યોવર્તની સ્થૂળ મહત્તા, આર્યોની મનમોહી ને વિશ્વાળ બુદ્ધિ, અને માનવ ઇતિહાસના અલંકારરૂપ તેની સંસ્કૃતિ જુએ તો તેને પુછવાનું મન થયા વિના રહે નહીં કે અહીંઆં જોવી થી ખોટ છે કે જેથી દુનીઆમાં તેનો હીસાબ નથી, અને જ્યાં ને હાં તેના બાળકો બાપડા અને ખીચારા થઈ ફરે છે ? તેનો જવાબ દેતાં પહેલાં પ્રશ્નો ઉદ્ભવશે. અર્વાચીન યુગનાં મહાતરવો આપણા જીવનમાં છે ? આપણે “Fittest”—“યુક્ત” છીએ ? આપણા સાહિત્યે તે લાયકાતનાં લક્ષણો ઘેર ઘેર પહોંચામાં છે ?

ચોપડીઓના લેખકો અને પ્રકાશકો વાચકોનો અભાવ જોઈ આંસુ પાડે છે; પણ તેમની કૃતિઓમાં લાયકાત છે ? શા માટે “કલાપીનો કેકા-રવ” અને સ્વામી રામતીર્થનાં લાખણો માટે તે ફરીઆદ નથી કરવી મડતી ? જીવ વિનાના જાળીયાંને કાણ હાથમાં લેશે ? પ્રગતિ મરેલાંને—

મરવાને આગસે જીવતાનો હીસાખ મણતી નથી. મરેલું થયું એટલે “કાઠો, કાઠો”, મુખથી બાખવું પડે. પરજીવી હોય તો કાઈ જીવતીજ સ્ત્રી જોઈએ; ઇજમના જુના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે અમર કહેલી “મમી” રાજ-કુમારી ન કામ લાગે—તે તો કાઈ પ્રદર્શનનો ખુલ્લોજ શોભાવે.

તેમાં આપણા ગુજરાતમાં—કમનસીબ, વેપારી બુદ્ધિના, બાવનાહીન ગુજરાતના જીવનમાં અને સાહિત્યમાં નવા યુગનાં તત્ત્વો આવ્યાં છે કે કેમ એ વિચારવા માટે મણો વખત અને સ્થળ જોઈએ. હમણાં તો ઉપરટપકે તેનું સિંહાવલોકનજ થઈ શકે: અને કારણો દર્શાવ્યા વિના કયા સાહિત્યકારમાં શાં શાં તત્ત્વો છે ને નથી તેજ કહી શકાય. સાહિત્યમાં તત્ત્વો કયાં ક્યાં છે તે તેમાં શું લખ્યું છે તે જોઈ નહીં થઈ શકે નહીં: પણ કાલક્રમે જૈલીની રચનામાં, વિચારો અને બાવેલી તરેહમાં, તેની અસર અને સત્તામાં જે ફેરફારો થાય છે તે, અને તે અરસામાં માણસ અને સમાજમાં થએલા ફેરફારો, એ જેને સરખાવીએ અને ઇતિહાસની એકતાના પ્રકાશમાં તેનો અર્થ કરીએ ત્યારેજ તે તત્ત્વો સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. આપણું સાહિત્ય યુગાળ અને મહારાષ્ટ્રના સાહિત્ય સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી; તો પછી યુરપના જીવંત સાહિત્ય, જેમાં જીવનના નાનામાં નાના ફેરફારનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેની સાથે તો તેનું નામ પણ કેમ લઈ શકાય? આ કેટલાંક સાહિત્યોમાં બધાંજ અર્વાચીન તત્ત્વો મળે અંશે દસ્તી ધરાવે છે; આપણે ત્યાં એવો એક પણ લેખક બાગ્યેજ મળે છે કે જેની કૃતિમાં એક કે બે કરતાં વધારે તત્ત્વ નજરે ચડતાં હોય.

પહેલું તત્ત્વ સ્વાતંત્ર્ય છે. જીવન અને સાહિત્યની એકમેક પર થતી જખરી અસરથી સાહિત્યમાં ફેરફાર શો થયો છે તે જાણતા પહેલાં જીવનમાં થએલા ફેરફાર જોવા જોઈએ. ગટનબર્ગની શોધથી અને ખીલ્ડે ક્રેટલેકે કારણોથી મનુષ્યની વિચારશક્તિ ખીલી. યાનના, સત્તાના, ધનના ઇજારા સાથું મહા મુદ્દ શરૂ થયું. “સ્વમતિ એજ

શાસ્ત્ર-પારકાએ અપેલા નિયમો એ શુભામગીરી-પોતાની નજરે જોયેલું, પોતાની બુદ્ધિથી ગ્રહેલું તેજ માન્ય”-આ બધાં ક્ષેત્રોમાં બર્બર પરિણામ નીપળવનાર જાવના આ જમાનામાં પેડી. દ્યુથરે ધર્મના કોટાને ગળડાવ્યા; અને પોપે મહામહેનત સંરક્ષેલી ધર્મની સત્તા નિર્બળ કરી હોલાંડમાં આ તરવે પહેલો રાજકીય વિગ્રહ શરૂ કર્યો; “ધ્યુરીટેનીઝમ”નું અડમ સ્વરૂપ ધારણ કરી આર્સ્સ પહેલાનું માયું કાપ્યું, સમુદ્ર તરી નવા ખંડમાં નવા યુગની રાજનીતિ ઋતિમાન કરનારી લોકશાસનની પદ્ધતિ પ્રસરાવી. તેણે યુરપમાં નાસ્તિકતા આણી; દેવજો તોડી સામાન્ય નાટકકાર અને “બુદ્ધિની દેવી” તરીકે સ્થાપી; નેશનલ એસેમ્બલીમાં સર્વાનુમતે ઠરાવ કરાવ્યો કે ઈશ્વર નથી; અને આખરે તેણે ફ્રાંસમાં પ્રચંડ બચાનક યુગાન્તરરૂપ સૃષ્ટિસંહારક તાંડવચ્ચ કરી, નેપોલીઅને વગડાવેલા વિજયા ઘોષના ઘોંઘાટથી યુરોપના બધા દેશોમાં પોતાની સત્તા સુદૃઢ કરી. ત્યાર બાદ રથાયેલી યુરોપીય રાજનીતિએમાં તે તરવ સ્વીકારાયું; અને ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ તે તેની પ્રયાણકથાનું માત્ર એક પ્રકરણ થયું. હવે ફેર એટલેજ રહ્યો છે કે હવેના પ્રકરણોમાંથી પહેલાં ધસતા પ્રવાહોનું તોફાન કેટલેક અંશે અદૃશ્ય થયું છે. ઇંગ્લાંડમાં થયેલા “રીફોર્મ બીલ”નો શાન્ત ફેરફાર, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંબંધથી એશીઆના ઉષ્ણતાદેશોમાં નવીઆવેલી જાગૃતિ, ઇંગ્લાંડ અને અમેરીકામાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય માટે મરદો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે ચાલતું યુદ્ધ; સામાજિક વ્યવસ્થામાં પેટેલું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, અને તેને પરિણામે વર્ણવ્યવસ્થાના જુના બંધનોનો અને જુની ધાર્મિક સંસ્થાઓનો હીક, ચીન. અને જાપાન જેવા સંરક્ષણપદ્ધતિની સેવા કરતા દેશોમાંથી વધતો જતો અભાવ-આ બધા વિજયો મેળવી નવા યુગના સમાજ-જીવનમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્વાતંત્ર્યે અચળતાથી સ્થાપ્યું છે.

આ શક્તિની સાહેલીરૂપ બીજી મહાશક્તિએ પણ તેની સાથે રહી આ બધામાં ભાગ લીધો છે. ‘સ્વાતંત્ર્ય’થી ‘સમાનતા’ એ એક ડગલું આગળ; તેમને એક ઢાલની બે બાજુએ ઠહીએ તો આવે.

આ મહાશક્તિઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ઉતરી. જે તત્ત્વોએ રાજ્યોના સિંહાસનો ડગમગાવ્યાં, અને ધર્મિષ્ઠોએ ભાવથી સંબરેલા આચારવિચારોને તુચ્છકાર્યો, તેણે સાહિત્યમાં પણ જુના નિયમો, કૃત્રિમતા અને આડંબરનો વિનાશ કરી વૈવિધ્ય, સમૃદ્ધિ અને પ્રભાવ આપ્યાં. વિદ્વાતાની ટોચ પરથી નહીં પણ અનુધ્યત્વની સામાન્ય સપાટી પરથી મેળવેલાં ગમે તેવાં રત્નો સમાનતાએ શોધવા માંડ્યાં અને સ્વાતંત્ર્યે તેને ગમે તેવાં, અશિષ્ટ છતાં આકર્ષક સાધન વડે પ્રદર્શિત કરવાં શરૂ કર્યાં. સ્વાતંત્ર્યે વિવિધતા આણી. સમાનતાએ સરળતા સાધી. વિદ્વાતાનાં મેરુશિખરો વધતાં અટક્યાં, અને આસપાસની ભૂમિની ઉંચાઈ વધી. સ્વાતંત્ર્યે ગદ્યમાં સ્વચ્છંદતા આણી. કાસોંછલ અને રીકટરની પછાડા મારતી, અદ્ભુત મિત્રમયતા છતાં સામાન્ય વાક્યરચનાની અવગણના કરતી શૈલી ઉંચા પ્રકારના સાહિત્યમાં ઉદ્ભવી. ખાઉનીંગ વગેરે કવિઓની ગદ્યરૂપે દેખાતી પણ રસથી હથકાતી કૃતિઓએ પુટપટીથી માપીને લખતા કવિઓને પ્રભાવ, વાક્યપાટવ ને કવિત્વશક્તિમાં શરમાવ્યાં; રુસો, ગીટી ને બાયરને સાહિત્યનો વસ્તુ-પ્રદેશ વધાર્યો—મહાકાવ્યમાં મહાભારતોને લખવાં છાંટી, હૃદયના અસ્પર્શ્ય ને અકથ્ય લેખાતા ભાવોને તેમની અમર કૃતિઓમાં મૂર્તિમાન કર્યાં. સમાનતાએ સામાન્ય વિદ્વાતાવાળું સાહિત્ય પેદા કર્યું. ચારેમથથી સમૃદ્ધિ હલકાઈ. ગમે તે પ્રકારે વિચાર પ્રગટાવી, તેને ગમે તેવું પણ રુચિકર સ્વરૂપ અર્પી, દુનીઆના માનસિક ફરીઆના મંથનમાં પોતાથી અને તે નાંખી, બવિધ્યમાં નીકળવાનાં રત્નો પેદા કરવા તરફ પોતાને ફાળો આપવો એ સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થયો.

બ્યારે અંગ્રેજ સત્તાના પરિણામે પશ્ચિમ જોડે આપણા સંબંધ બંધાયો ત્યારે આપણું સાહિત્ય, આપણા સમાજની માફક કૃત્રિમ નિયમોની જુલમી જંજીરમાં સપડાયું હતું. નાટકમાં ઠંડુશ્ચરસથી ભરપુર અંત લાવી, ધીરોદાત્ત સીવાય કોઈ પણ જાતના નાયકવડે રસની

શુદ્ધતા કે અભ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની છુટ નહોતી. કાવ્યોમાં જુના ઇંદો, જુના પાત્રો, જુના ભાવો, જુના અર્થકારો સીવાય બીજું કે દાખલ કરવાની મરદુર કોઈની થતી નહોતી; મલ જેવા તુચ્છ, સામાન્ય સાધનની મદદ લેવાનું હીનપત કોઈ ધરતું ન હતું. આવા આવા અનેક બંધનોમાં બંધાઈ ગુર્જરગીરા મહામુરકેલીએ સંસ્કારી પુત્રોના સંસ્કાર થોડાધણા બહાર પાડતી; અને એના ગુંગળાટથી, નવા થએલા પહેલી વીંથીના સાહિત્યકારો પણ પરોઢીયાના આજા આબાસમાં ફાંફાં મારતા હોય તેમ થોડું કે જેઠ શક્યા, થોડું કેંક સમજી શક્યા અને બાકીનું બધું અસ્વસ્થતામાં ને બંધારામાં એમનું એમ પડ્યું રહ્યું. સ્વભાવે જુની ભાવનાવાળા દલપતરાએ કાવ્યમાં સમાનતા ને સરળતા છેક નિરસ બનાવી. સ્વતંત્રતાના ભક્તાશિરોમણિ નર્મદે તે દેવીનું માનસિક આન ધર્યું, પણ તેના સંદેશ હૃદયે ઉતારી તે તાદાત્મ્ય મેળવી શક્યો નહીં; પણ તેની પાછળના ભક્તો તે મેળવી શક્યા. દાખલા તરીકે રા. નરસિંહરાવે સમાનતાને પરિણામે આત્મકથનનાં (Subjective) કાવ્યો લખ્યાં, પછી કલાપી થયો. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાની પરમ-ભક્તિના ઉત્સાહની ધૂનમાં તેનો રસિક, અમી ઝરતો આત્મા પુરાણા સાહિત્યે પહેરાવેલી બેડીઓ તોડી બેંચામના સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં વિહરવા અને વિહરાવવા ઉડી ગયો; અને મનુષ્યહૃદયની મન્દાકિનીને તીરે રહેલાં રત્નો લાવી ગુર્જર દેવીને ચરણે મુક્યાં. તેણે બૂતકાળ પર પડેલો પાખો. નવા મુગનાં તત્ત્વો કાવ્ય દ્વારા ગુજરાતમાં પ્રસારી આ જમાનાના સાહિત્યનો તે સુકાની બન્યો.

કાવ્યમાં સ્વાતંત્ર્ય વીશે લખતાં સ્વરૂપમાં સ્વચ્છંદ સ્વીકારનારી રા. નાનાલાલની કૃતિઓ તરત ચાલુ આવે છે. પણ તેમાં સ્વાતંત્ર્ય સ્વરૂપમાં જ છે; આત્માનાં જુનાં બંધનો લણ્યાં રહ્યાં છે. છુટીછવાઈ સમાનતા નજરે ચડે છે, પણ લેખક તેને સામાન્ય ગણી દૂર રાખવા

મયતા હોય તેમ લાગે છે. સ. નાનાલાલની શૈલી ગુજરાતના બાવિ-
પણ કરતાં મલ્લ પર વધારે અસર કરશે એમ જણાય છે, અને તેથીજ
આધુનિક જમાનાના એક ઉગતા સાહિત્યકાર તરીકે તેમની મહત્તા
ચાય છે તે ખરી છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. મલ્લ એ સમાનતાનું
મુખ્ય ક્ષેત્ર છે; અને નર્મદનું તેમાં સ્થાન મોટું છે. પણ સ્વાતંત્ર્ય-
ના તોફાન તેમજ વૈવિધ્ય વિના તે પ્રભાવશાળી બની શક્યું નહોતું.
મેઘમજનીની ચિત્તભેદક શક્તિ ધરાવી મણિલાલની શૈલી સ્વાતંત્ર્યનો
સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. પણ જેમ મણિલાલ વિચારે જુના હતા તેમ
તેમની શૈલી સમાનતામાં અર્વાચીન ઘર્ષ શકી નહોતી; વિદ્વાતાની ટોચેથી
નીચી ઉતરી સામાન્ય સંસ્કાર બણી સ્નેહભીતી થઇ નહોતી. આપણા
મલ્લમગનના બીજા મહામહા ગોવર્ધનરામ કહી શકાય. તેમનું મલ્લ
ધણે અંશે કલાવાળું છે; સમાનતાની વિશાળ નજર, ધણા ભાવો
દર્શાવવાની શક્તિ અને વર્ણવવાની શક્તિ તેમાં છે. પણ તેમાં સ્વાતંત્ર્ય-
ની વિવિધતા અને પ્રભાવ નથી. બુદ્ધિપ્રાધાન્યના તોરમાં ઉમળકાને
તે જતી કરે છે, બાણુદણ્ડીના કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરી હોય તેમ
સ્વાભાવિકતા કે સરળતા લાંબો વખત રાખી શકતી નથી. મલ્લમાં
નવલકથા એ સમાનતાના સાહિત્યનો પ્રથમ વિભાગ છે; અને તેમાં
તો આપણી નિર્જીવ સંપત્તિ જોતાં ગોવર્ધનરામ પ્રથમ-એક પુરાજ છે.
પણ છતાં એટલું તો કહેવું જ એમને કે તે ક્ષેત્રના પુરા અધિકારીને
એમની સરળતા કે સ્વાતંત્ર્ય “સરસ્વતીચંદ્ર” ની પુરાણ જેવી નવલ-
કથામાં નથી. ધણી વખતે મનુષ્યહૃદયના આદિચુર તરીકેની નવલ-
કથાકારની પદવી છોડી ગોવર્ધનરામ, જુના સામાજિક અને નૈતિક
નિયમોના પાલક તરીકે બહાર પડી સાહિત્યને જુની દુનીયાના ડહાપણ-
ની વેદી પર હોમી દે છે; છતાં તે જુના જમાનાનાં સારામાં સારાં
લક્ષણોનો આકર્ષક રીતે સાક્ષાત્કાર કરી તે યુગ તરફ આપણા હોલ-
વાતા મોહને પ્રદિપ્ત કરે છે. જેવો કલાપી નવા જમાનાનું સાહિત્યદ્વાર

ખોલતો ઉભો રહ્યો છે, તેમ જોવર્ધનરામ ગયા જમાના પર ખારણું વાસે છે. વાસતાં વાસતાં સ્નેહથી, સહકૃપતાથી, નવા યુગની અપેક્ષા રાખે છે—તેનાથી રખાઈ નાય છે.

ગુજરાતમાં ઉત્તરમાં ચોપાનીયાંઓ, વાર્તાઓ, કવિતાઓ, અનેક ઉદ્દેશથી પ્રગટ થતી સાહિત્યમાળાઓ જનસમાજમાં આ તત્ત્વોનો વિકાસ સિદ્ધ કરે છે. પરબાષાના વધતા જતા શબ્દો ને અલંકારો બાષાને સમૃદ્ધિવાન કરે છે, અને નવા વિચારોને ઉત્સાહથી સત્કારે છે.

ત્રીજું તત્ત્વ ઓગણીસમા સૈકાની પેઢાશ છે. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના પ્રયત્ન ઉત્સાહસમુદ્રના નેપોલીયનના વિગ્રહ જેવા પ્રભય-તરંગે, જુના સમાજ સાથે અથડાઇ પોતાનાં જલને ચારે દિશામાં ખસચી ત્યારે તેના વીખરાતા મોજના શીશુમાંથી જે લક્ષ્મી સમી મહાશક્તિ બહાર આવી તે રાષ્ટ્રીયતા. નેપોલીયનના લશ્કરી સામ્રાજ્યે યુરોપમાં વસતી પ્રજાને એક નાથે નાથી; ગુલામગીરીના અસહ્ય અ-સંતોષથી તેમનાં બિજ લક્ષણો સતેજ કર્યા—તેમનું વ્યક્તિત્વ ખીલ્યું. ઓગસ્ટસ ક્રાંતિ જેવાની પ્રેરણાથી એવી માન્યતા પ્રગટી કે જનસમાજ છુટાંછવાયાં જન્મીને સમુચ્ચય નથી, પણ જુદાં જુદાં અવયવોથી શોભિત જીવંત શરીર છે. વળી એ પણ ખાતરી વધતી ગઇ કે આખા માનવકુલની સજીવ એકતા અનુભવવાના દિવસો આવ્યા નથી; પણ એક જાતની, એક સંસ્કૃતિએ ફળવેલી, એક તરેહની બાવનાઓએ પુરાણ કાળથી પ્રેરેલી પ્રજા તે એક વ્યક્તિ—એક રાષ્ટ્ર છે. દેશ જનવરોને માટે હોય; ભૂગોળવેત્તાની સમવડ માટે તે જુદો કહેવાય. પણ જીવંત પ્રજા માટે—પ્રગતિ માટે તો રાષ્ટ્રજ હોઇ શકે. યુરોપના મહાન દેશો રાષ્ટ્ર નામથીજ ઓળખાય છે. ધીમે ધીમે આ ખ્યાલ સ્પષ્ટ થતો ગયો; રાષ્ટ્રોમાં અનુષ્ઠાના શરીરસમી સુદૃઢતા વધી; બિવિધની દુનીયા રાષ્ટ્રોમાંજ વહેંચાવી જોઇએ એ રાજ્યનીતિનો ચોક્કસ

સિદ્ધાન્ત થઈ પડ્યો; અને યુરોપમાં હાલ ચાલતા દારુણ મહા વિગ્રહ-
નું મુળ કારણ—મિત્રરાજ્યોએ માથે વહોરેલા બચાનક કર્તવ્યનો ખરો
ઉદ્દેશ અસ્વાભાવિક જર્મન મહત્ત્વાકાંક્ષા તોડી, રાષ્ટ્રીયતા જળવવાનો જ
છે. નેપોલીયનના વિગ્રહે જે પહેલાં બે તત્ત્વો માટે કહ્યું તે આ વિગ્રહ
આ તત્ત્વ માટે કરશે. આ તત્ત્વ આપણા દેશમાં ધણું મોટું આવ્યું;
પણ એકબે પ્રાન્તોમાં તેનો જુસ્સાભેર પ્રવાહ વધ્યો છે—અને
સ્થાનિક સાહિત્યને પ્રેર્યું છે. પણ બંગાલ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમાં
આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં જે ઉગતો આભાસ દેખાતો હતો, તેવો
આજે પણ આપણે હાં નજરે ચડતો નથી.

આ તત્ત્વ સાહિત્યમાં બે સ્વરૂપે જડે છે. આપણા રાષ્ટ્ર તરફ
ઉછળતી ભક્તિ દર્શાવવી એ એક પ્રકાર છે; અને આપણામાં રમી
રહેલી પણ અવ્યક્ત અર્વાચીન રાષ્ટ્રભાવનાઓને મૂર્તિમાન કરવી એ
બીજો પ્રકાર છે. નર્મદમાં આ તત્ત્વનો ભાસ થાય છે; હરિ હર્ષદ જેવામાં
એક જાતની કૃત્રિમ લાગતી શુરવીરતાનો જુસ્સો જણાય છે; પણ
તેમનામાં દેશના વ્યક્તિત્વને જીવન્ત સ્વરૂપ અર્પી, જનનીની માફક તેને
હૃદયમંદિરમાં સ્થાપી, તેને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ, કે માનુષકિત દેખાતી નથી.
તેમજ દેશમાં શાંશાં નવાં તત્ત્વો દાખલ થયાં છે તેને જોઈ, જીવનમાં
ઉતારી સાહિત્યમાં સાક્ષાત્કાર કરવા તેઓ પ્રત્યક્ષ થયા નથી. તેમને
વખત જરા જુદો હતો. પણ આ જમાનાના આગળ પડતા મણાતા
સાહિત્યકારોએ પણ આ તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતાર્યું હોય, કે કૃતિમાં વ્યક્ત કર્યું
હોય એવું દેખાતું નથી. ગોવર્ધનરામના હજાર પાનાના “સરસ્વતીચંદ્ર”માં
આવેલા, જ્ઞાનબંડારને સરભાવે એવા વિષયવેવિષયમાં પણ રાષ્ટ્રીયતાને
ભિંમિભર્યું સ્થાન નથી. ક્યાં તે અને ક્યાં બંડીમચંદ્ર ચંદ્રોપાધ્યાય !
રોટલો ફેર બંડીમના પાત્રોની દહતા તથા ભાવનાશાળી કાર્યદક્ષતા
અને સરસ્વતીચંદ્ર તથા કુમુદચંદ્રીના કલામય, ભાવમય પણ વીર્ય-

વિહીન રહેતામાં, તેટલોજ ફેર બંગાળના જીવન્ત સાહિત્યમાં અને આપણા-મરેહું કહીશું?—સાહિત્યમાં દેખાય છે. આપણા હાલના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ કવિ ન્યારે ભારત ભૂમિની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવાને ‘ઈંદુકુમાર’માં લાંબું, અયંકર સ્વરે વિશૂષિત બાષણ રજુ કરે છે ત્યારે એ દયા વિના રહેતો નથી. શી આપણા સાહિત્યની ખુબી કે ખીજ પ્રાંતના સાહિત્યમાં આર્વાવર્તનાં કીર્તનો અમર શૈલીમાં ચીતરાયાં છે ત્યારે આપણે ત્યાં કવિમાં નથી ભિન્ન—નથી ઉમળકા—નથી ભક્તિના અર્ધ્યની અભ્યતા; પણ જાણે કહેતાં શરમાતા હોય, મહાસુરકેલીએ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કર્યા વિના છુટકો ન હોય, રખેને કાઈ દેશને અન્યાય થઈ જતો હોય, જાણે માતાને પ્રેમ અર્પતા પહેલાં દુનીઆની બધી સીએ કરતાં તેનું સૌંદર્ય વધારે છે એમ સિદ્ધ કરવુંજ જોઈએ તેમ ભૂમિતિયા સિદ્ધાંતની ચોક્કસ ગણતરીથી ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પક્ષાંની દાંડી ભારત છે’ એમ ચોક્કસ રીતે પુરવાર કરવામાં આવે છે. ગુજરાત વાણીઆનું, બાપારીઆનું, પક્ષાંની દાંડી વાપરનારાઓનું મુખ્ય સ્થાન છે; ખુબી એ છે કે એ જાન આપણાં કાબોમાંથી પણ જતું નથી ! ખીજ પ્રકારની રાષ્ટ્રીયતા તો સ્પષ્ટ રીતેજ આપણા સાહિત્યમાં નથી. આપણી પ્રાચીન મહત્તા સજીવન કરવી—ગુર્જર દેશની રસઝરતી ભૂમિનકં સ્થળે સ્થળ સાહિત્યદ્વારા કાબમય કરવાં—આપણી ઉજળતી આસાઓ, આપણી પ્રયંક અભિલાષાઓને સચોટ શૈલીમાં બહાર પાડવી—આ બધું હજી બાકી છે; ક્યારે થશે એ અવિધ્ય જાણે !

ચોથું એક તત્ત્વ સાહિત્યની નવી બદલાયેલી સ્થિતિથીજ નીપજું છે. ન્યાં સુધી સાહિત્ય છુટાછવાયા કેટલાક માણસોની મીલકત હતી, ત્યાં સુધી કલાને માટેજ કલા સેવવી એ સાહિત્યનો આદર્શ મનાતો. જેમ ‘સેન્ડો’ જેવો કસરતખાજ ખેલાડી સ્વાધુનો અપૂર્વ ધાટ મેળવવા મરી મથે, તેમ સાહિત્યકારો સાહિત્યને ધસી-

ધસી તેમાંથી સૌંદર્ય જ ઝળકાવવા મથતા. પણ જ્યારે નવા જમાનાની પરિસ્થિતિથી વધતા રંગેગુણે લોકમતને સાત્રાજ્યને સિંહાસને બિસાડયો. —અને તે વાળવો તથા ફેળવવો તે પહેલાંના રાજ્યો રીઝવવા જેટલો જ જરૂરનો દેખાયો ત્યારે સાહિત્યસેવકોને જ્ઞાન આપ્યું કે સૌંદર્ય સાથે કર્તવ્યપ્રેરકતા—એ સાહિત્યનું બીજું અને વધારે જરૂરનું અંગ છે. સૌંદર્યસેવાથી હૃદય ઝુંબટું કરી, ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રેરે અને મનુષ્ય જીવનને પૂર્ણતાના સોપાન માર્ગે ચઢાવી, કર્તવ્યમાં અપૂર્વતા, દૃઢતા અને એકનિષ્ઠા લાવે ત્યારેજ તે સાહિત્ય સફળ કહેવાય. પૈસા, શક્તિ કે સાહિત્યની પુંજ એકલી હોય તે નકામી; તે કેવી રીતે વપરાય છે, તે શું કર્તવ્ય પ્રેરે છે તે જોધનેજ પુંજદારની કીમત અંકાય અને ત્યારેજ કંલુસાધના આકેષમાંથી તે છુટે. જ્યારે હીંદુ સમાજ જીવન્ત હતો ત્યારે સાહિત્ય પણ કર્તવ્યપ્રેરક હતું. ગીતા અને મહાભારત રસાત્મક છે; પણ રસાત્મક રહીનેજ તે વિરામતા નથી; તેમાં રસાત્મક વાક્યો નિશ્ચલ શાસનની સત્તાથી કર્તવ્ય પ્રેરે છે—ઉત્સાહ પેદા કરે છે. જીવન એ પ્રયત્ન છે—ભગીરથ અને પ્રભાવશાલી; અને તે કર્તવ્ય વેદિએ હોમતી વખતે ચાવાનાં સ્તોત્ર તે સાહિત્ય—આ આપણા પૂર્વજો સારી પેઠે સમજતા હતા. બાકીનાં બધાં થોથાં—ઉપાધના સતત પ્રયાસે કોરી કાઢેલો કચરો. જ્યારે હીંદુ જીવનમાંથી પ્રભાવ પરવાયો અને સમાજમાં વધારે ને વધારે જડતા પેઠી ત્યારે પ્રેરણાહીન કાવ્યોની રચના વધતી ગઈ; કાવ્યનો રસાત્મક વાક્યમાંજ અસ્ત થયો; અને હલકા આદર્શનો બચાવ કરવા “કલાને માટેજ કલાસેવન” મહામંત્ર ઘર્ષ રહ્યો. હાલનું આપણું નિર્જીવ સાહિત્ય પણ આ આદર્શથીજ નીપજ્યું છે અને તેણેજ જુસ્સાદાર સાહિત્યના અનેક રૂબા ઉમતા ડામ્યા છે. કાવ્યના ટકુકાર અને વેણુના મીઠા સ્વર, અને રુપેરી ચંદ્રિકાનાં શીતળ અમીઝરણોથી ઉદ્ભવતા ‘અનેરા આદ્દાદ’ના મીઠા, નમાલા અનુભવોના પૂજકોની રોગિષ્ટ રસ-

મયતાથી ભરપૂર કૃતિઓ જીવનને ટુચ્છ, ચેતનવિહીન બનાવી મુકે છે. તે કૃતિઓમાં કળા છે, રસ છે, ભાષાની સમૃદ્ધિ છે; પણ સાથે અત્યંત રસભોગથી પેદા થયેલી નામદાર્ધ પણ છે.

સાહિત્ય અને જીવન બુદ્ધિ નથી પણ એક છે. ત્યાં સુધી જીવન મહાભારત સમું યુદ્ધનું સ્વરૂપ નહીં હોય ત્યાં સુધી “મહાભારત” લખાય નહીં. કાલ્પાલ્કનો તો એજ મત હતો કે “To write an epic one must live an epic”. પણ આપણે ત્યાં અનેરો આત્મહાદોના સવાદોઆંઓ આવા સાહિત્યની અસરથી જીવનને નિર્માત્ર્ય રસમયતાથી ભરપૂર કરી, કલામય જીવન જાળવાની બર્થ બાવના પાછળ ઝંખી ઝંખી, દેશના સાહિત્યની ખરી જરૂરીયાતો તરફ ધ્યાન બની, રસિકતાના લેખાસમાં હીચકારાપણું ઢાંકી, આત્મસંતોષી, ક્ષુદ્ર ઝંઘળી માણે છે. જીવન્ત રાષ્ટ્રનું જીવન અને સાહિત્ય વીર્યવાન હોય છે, અને સમયના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા કળાને શસ્ત્ર બનાવી નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ આગળ વધે છે. મીસ્ટનનું ભવ્ય વાકુપાટવ અને કોમલેલી પ્રતાપી રાજ્યનીતિ એજ બે સાથે રહી શકે; અને જે દેશમાં, આ લોકશાસનના દિવસોમાં મોજશોખની ધ્વજપુરીમાં પણ વક્રીલાત જેવા નિરુસાહી ધંધામાંથી એરકવીથ જેવા નર નીપજે કે જે સમય આવે જીવનનાં બધાં તત્ત્વો વિકસાવી આખા સામ્રાજ્યને સરદારી હેઠળ રાખી શકે, તેજ દેશમાં—એવા રત્નની ખાણમાંજ સાહિત્ય જડે. માત્ર વિષયસુખના ઉપદેશોમાંજ તે મહત્તા હોય, તો તેનો તો દરેક પ્રાણીને અધિકાર છેજ.

આ ચાર તત્ત્વો જમાનાની નવી પ્રેરક શક્તિઓ છે; અને જીવનને તેમજ સાહિત્યને તેની સત્તા નીચે આવ્યા વિના છુટકો નથી. જુના વિચારને આ તત્ત્વો ગમે તેવાં ખરાબ અને હાનિકારક લાગે, તો પણ તે આવવાનાં તો ખરાંજ. ધર્મિષ્ઠોની જીમની દરકાર વગર

ન્યાતો ઢીલી થાય છે—સંસારમાં નવી રચના રચાય છે; અને કહેવાતા સાક્ષરોને ગમે તેટલાં કમકમાં આવે પણ સાહિત્ય નવયુગનાં તત્ત્વો સ્વીકારશેજ-સ્વીકાર્યા વિના તેનો જયવારો છેજ નહીં. અને જે લેખ, જે કૃતિ, જે સંસ્થા આ મહાશક્તિઓની સત્તા બહાર જવાને ઇચ્છી તેનો દ્રોહ કરવા તત્પર થશે—તે પ્રગતિનો અવરોધ કરી ભવિષ્યને શ્યામ સમાન થઇ પડશે.

“ધી આર્ય સમાજ”

(લેખક: શ્રી લાલા લજપતરાય.)

લોંગમેન એન્ડ કંપનીએ પ્રગટ કરેલું આ પુસ્તક હિંદી વિષયો પર લખાયેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં આગળ પડતું સ્થાન લેશે એમ જણાય છે. આપણા પરમ દેશભક્તોની કલમ અને જુસ્સો, અને જે સંસ્થાને તેમણે પોતાની ગણી પોતાનું સમગ્ર જીવન આપ્યું છે તે તેનો વિષય, એટલે પરિણામ અસરકારક અને સુંદર થાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી. વિનાશકો કરતાં પૂજકો વસ્તુનું રહસ્ય સારી રીતે જાણી શકે—જો-સન-ને બોસ્વેલજ પુરેપુરો સમજે—ગ્લેસ્ટનને મોર્લીજ; એટલે શ્રી લજ-પતરાયની કલમે જ સ્વામી દયાનંદની આબેહુલ છબી ચીતરાય. છતાં લેખકે પોતાની હંમેશની જ્ઞાન્ત અને સાદી રીતે લખાઈ આજા રંજ પુરી—અને ત્યાં સુધી ખીજનાજ રંગો સ્વીકારવા ચિત્રને ખરેખર પ્રેરક કર્યું છે. વિદેશી પ્રેક્ષક, અને તટસ્થ રહેલા વિવેચકનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ તેમાં નજર ચડે છે; અને છતાં ભક્તની ભક્તિ, અને હિંદુનો સ્વધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમાંથી ખસ્યાં નથી.

આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓ પણ જ્ઞાન્ત નિષ્પક્ષપાતથી વર્ણવી, આ પ્રતાપી સંસ્થાની ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થી સ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ વાચકને તેણે આપ્યો છે. અને ચોપડીનો મુજ ઉદ્દેશ તો આર્યસમાજ પર મુકાતો રાજદ્રોહના આક્ષેપનો સત્યકથનથી સંહાર કરવાનો હોય એમ લાગે છે. છતાં અજણ માણસને તેમાંથી જ્ઞાન મળ્યા વિના રહેતું નથી. આપણા પ્રાન્તમાં, જ્યાં આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ લણી મંદ છે ત્યાં આ પુસ્તક ખાસ ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં સંશય નથી.

છેલ્લાં સો વર્ષ થયાં આપણા દેશના ઉદ્ધારાર્થે હજારો સંસ્થા પેદા થઈ છે, હજારો પુરોહિતો પોતાનો મહામંત્ર બહાર પાડ્યો છે.

રાજા રામમોહનરાયે વૈદિક એકેશ્વરવાદમાં માનતા છતાં, યુરપના સંબંધથી કેળવણી પર શ્રદ્ધા રાખી; કેશવચંદ્ર સેને હોંદુત્વને ખ્રીસ્તી સ્વરૂપ આપી પશ્ચિમ અને પૂર્વના બેદો તોડવાની હોંસ ધરાવી હતી; સ્વામી વિવેકાનંદે હોંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના પુનર્જન્મથી દેશ સચેતન થશે એવી આશા રાખી હતી; નેશનલ કોંગ્રેસ રાજકીય ફરીયાદો સાથે બેસી કરવાથીજ ઉદ્ધાર થશે એમ માને છે; સોશીયલ કોન્ફરન્સ ભુદ્ધિવાદી જ્ઞાને આપણને સુધારવા મથે છે.

આ બધા મતોથી હાલ કેં ફરફાર થયો છે-સારા, તેમજ ખોટા. પણ જો કોઇએ દીર્ઘદૃષ્ટિએ જોયું હોય કે આ દેશના બાવીસ કરોડ હોંદુઓમાં એકઘર્મી રાષ્ટ્રીયતા ધર્મમાર્ગે ખીલવવાથીજ આ દેશનો ઉદ્ધાર થશે-અને તે માટે હોંદુધર્મને નવું સ્વરૂપ આપી તેને વિજયવાન, આગળ પડતો, દુનીઆ જીતતો ધર્મ કરવો એ પહેલું કર્તવ્ય છે, તો તે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએજ. સો વર્ષે, પાછા આપણે હોંદુ યુતીવર્સિટી ને હોંદુસભા તરફ વળીએ છીએ; પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનથી અણુઅણુ દયાનંદે પચાસ વર્ષ પર તેવી યોજનાઓને સફળ કરી હતી. જેઓ ધાર્મિક ભુસ્સા વગર તેત્રીસ કરોડ અજ્ઞાન માણસોના ઉદ્ધારની આશા રાખે છે તેમને કાર્યની મહત્તાનું જ્ઞાન નથી-રાષ્ટ્રકારની ભવ્ય કલ્પનાશક્તિની જરા પણ પ્રસાદી નથી. પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને સંસ્કૃતિથી આપણે ભુદ્ધિપ્રધાન થઇ ગયા છીએ અને વિચારની ધટ-માળમાં કાર્યદક્ષતાનાં ઠેકાણાં રહ્યાં નથી. જે ભાવનાઓ આપણી રંગોમાં ફરતી થવી જોઇએ તે આપણા લોકોમાં એકતાનતા આવ્યા વિના કદી થવાની નથી. અને તે એકતાનતા આપણી હોંદુ સંસ્કૃતિના પુનર્જીવન વગર આવવાની નથી. આપણા દેશના દેવો તેજ આપણને ઉદ્ધારશે; પરદેશી તે પુતળાંજ.

સ્વામી દયાનંદના જીવનના આશય માટે નીચે પ્રમાણે લેખક લખે છે (પા. ૨૫૧):-

“ધાર્મિક બાબતોમાં દુનીઆ જીતવી એ તેની નેમ હતી. પણ તે જીજ્ઞાસુતા હતા કે આ ભગીરથ કામ અહીંઆથીજ શરુ કરવું જોઈએ. અને તેના સ્વદેશમાંથીજ આ ચાનની વધારે જરુર હોવાથી પહેલા અનુયાયીઓ તેમાંથીજ મેળવવા જોઈએ. તેથીજ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે હીંદુઓને તેમનું હીંદુત્વ પાછું આપવું જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ તેમને બીજા દબાવનારાઓ સામે હીંદુત્વનું સંરક્ષણ કરતાં શીખવવું જોઈએ..... હીંદુ વિચારો તમોગુણી મટી રજોગુણી થાય, નામદોષ છોડી શક્તિસેવા સ્વીકારે, અને હંમેશાં રજુમાં પાછાં પગલાં ભર્યાં કરતાં વિજયી વીરોની હાક શીએ તે તેને જરુરનું દેખાયું.....”

લેખક આર્યસમાજ શું કરવા ઇચ્છે તે જણાવતાં આગળ લખે છે કે “આર્યસમાજનું લક્ષ્ય લોકોના વિચારમાં અને જીવનમાં સદૃતર ફેરફાર કરવાનો છે. વેદના વિચારો, અને વેદના જીવન ઉપર આધાર રાખી નવું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઉપજાવવું એ તેનું લક્ષ્ય છે..... હીંદુ ધર્મ તે માત્ર હીંદુ રીતરીવાજના રક્ષક તરીકે નહીં પણ હીંદુ ચારિત્ર્યને સજીવ કરનાર તરીકે થવો જોઈએ.....”

આ વિચારો અને આશયો કેને ખરાબ લાગે—તેનાથી કયા હીંદુમાં નવું જીવન નહીં આવે ?

શ્રીયુત લખપતરાયે આર્યસમાજની જે પ્રગતિઓ લંબાણથી દર્શાવી છે તેના પર વિવેચન કરવા જતાં આ સમાલોચના જરા લાંબી થઈ જાય. પણ આર્યસમાજનું નામ દેતાં બે સંસ્થાઓ તો યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એક દયાનંદ એંડો—વેદીક કેલેજ. બંગાળમાં રાષ્ટ્રીય ફળવણીનો વિચાર થયો તે પહેલાં—જ્યારે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અને વિચાર આપણા આસ ને પ્રાણ હતા—જ્યારે પાઠરીઓએ મગજમાં બાલેલાં જૂતોની સત્તા નીચે આપણે આપણું બધુંજ પુત્ત માનતા હતા તે દુઃખમય દિવસે દયાનંદની પ્રતિભાએ પ્રેરેલા આદર્શો—થી ૧૮૮૫ માં આ કેલેજ સ્થપાઈ, અને જે જરુરીઆતો આપણને

હાલ લાગે છે તે ખરા સ્વરૂપમાં તેના અનુયાયીઓને જણાઈ. ડી. એ. વી. કોલેજની સ્થાપના વખતે બહાર પડેલી થોજનામાંથી લેખક નીચેના શબ્દો ટકે છે (પાનું ૧૮૦):-

“ કેળવણીના સારામાં સારા લાભો ત્યારેજ સધાય કે જ્યારે તે રાષ્ટ્રીય કેળવણી થાય, એમ દરેક વિચારશીલ માણસને લાગશે. મનુષ્યની બુદ્ધિને સતેજ કરવી, અને સારી અને તંદુરસ્ત કસરતથી કેળવવી તેજ કેળવણીનો હેતુ છે એ તો નિઃસંશય છે; અને જ્યારે આ હેતુ પાર પડે ત્યારે કેળવણી સારી મળાય.....પણ માણસ પોતાને માટે જીવતો નથી પણ જે સમાજમાં તે રહે છે, અને જેનો તે જન્મથી, રહેવાસથી અને ઐતિહાસિક કારણોથી સભ્ય છે તે સમાજના ભક્ષા માટે તે જીવે છે. આનું નામ રાષ્ટ્રીયતા..... તેથી ખરું જોતાં કેળવણીની પદ્ધતિ એવી જોઈએ કે જેથી બ્યક્તિઓનાં સામાન્ય રાષ્ટ્રીયતા સાથેનાં બંધનો દૃઢ થાય..... અને તેથી આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ એવો છે કે રાષ્ટ્રીય માતૃભાષા અને અન્ય ભાષાઓના અભ્યાસને ઉત્તેજન મળી કેળવાયલા અને બીનકેળવાયલા વર્ગનું એકીકરણ થાય; સંસ્કૃતના અભ્યાસથી નૈતિક અને ધાર્મિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન વધે; નિયમિત જીવનથી સારી અને સખળ ટેવો પડે. અંગ્રેજી સાહિત્યનું જ્ઞાન વધે; અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રચારથી દેશની આર્થિક સંપત્તિ સુધરે.”

બીજી સામાજિક સંસ્થા ગુરુકુળની છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીનાં કેટલાંક તત્ત્વોએ આપણા રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર બદલ્યાં છે; વિલાસનો અને સ્થૂલ સુખોનો શોખ જે કેળવણીથી પેદા થાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિમાં ઉદ્ભવેલા અભ્યાસીઓની ખાનાખરાબી કરે છે; શોખ અને મોજના સાધનોના આકર્ષણે ત્યાગનો અભાવ ઉત્પન્ન થઈ, ચારિત્ર્ય બીભ્મ, એકાગ્ર, પ્રયત્ન થવા પામતાં નથી—આ સત્યો જોવા, અને તેને દૂર કરવા એક દૂષણહીન સંસ્થા સ્થાપી થોડી બુદ્ધિના પણ ભગીરથ

કર્તવ્યપરાયણતાવાળા, રસહીણા પણ આવનાવાળા નરસત્તો પેદા કરી, દેશની હાથે તેમને પલકમાં પ્રાણ આપવા તત્પર કરવા—તે કે મહાત્મા મુનશીરામ અને તેમના ગુરુ સ્વામી દયાનંદની મહત્તાનો નાનો-મુનો ફાખલો નથી. અમને ખાતરી છે કે ગુરુકુળોના અભ્યાસીઓ જ્યારે સારા જગ્યામાં બહાર પડશે ત્યારે દેશને જરૂર મગરૂરીનું કારણ મળશે અને હિંદુ સંસ્કૃતિ ફતેહમંદીથી ફેલાશે.

આર્યસમાજ હિંદુ અગ્નિ સમાજને સુધારવાનું પ્રથમ સાધન છે એ તો લોકો કબુલ કરતા જાય છે. અને વેદના વારામાં હિંદુ સંસ્કૃતિ જન્મ પામી ત્યારથી તેના નેતાઓ અને અગ્રસરોના વિશ્વામિત્ર, કૃષ્ણ, શુક્ર અને શિવાજી જેવાના વર્ગમાં સ્વામી દયાનંદનું સ્થાન ધણું ઉચ્ચે રહેશે એ નિઃસંશય છે. એ ધણી શોક કરવા જેવી બાબત છે કે તેના ઉત્સાહી અનુયાયી જે મહાન કાર્ય ઉત્તરમાં કરી રહ્યા છે તેનો ખ્યાલ આપનાર પુસ્તક આપણી ભાષામાં નથી. જે તેનો ખ્યાલ આવે તોજ આપણને સમજ પડે કે ધર્મને નામે ચાલતી બીજી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં દયાનંદે આરંભેલી પ્રવૃત્તિ કેટલી ઉંચા પ્રકારની છે.

“ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ”

લેખક: વામન સોમનારાયણ દલાલ, ખી. એ.

(જન્મેદના વારાથી માંડીને ગૌરવમય હૃદયથી લઈ સુધી-૧૯૧૪)

એક અંગ્રેજ કવિ જર્મિઓના ઉદ્ઘાસમાં લખી ગયો છે: “એ મંથર! કાલ અને સ્થળના અંતરનો વિનાશ કર, અને મેં પ્રણયીઓને પાસે લાવ.” જ્યારે જ્યારે આયર્લેન્ડના ભૂતજીવનનો ખ્યાલ મનમાં આણીએ-જ્યારે આપણું હાલનું હુદ્દજીવન વીસરી, આપણે છોકરાં બાર વયે પરણાવશું કે તેર વર્ષે, ન્યાત આજે તોડશું કે જમાડશું, એક ડીઝી વધારે મેળવશું કે ઓછી, રાજ્યના તાબેદાર થઇશું કે કોંગ્રેસમાં ઠરાવ મુકશું, આવી આવી અનેક બહાદુરીઓને વીસારે મુકી આપણે કલ્પનાના તરંગે ખેંચાઈ વેદના વારાની વાતો વિચારીએ ત્યારે એમ થયા વિના રહેતું નથી કે સમયાન્તરને સંહારી તે ભવ્યતા પાછી મેળવાય તો કેમ? એક ફેરા સદેહે આપણે ઓફસસનો ફલદૂપ કીનારો છોડી, ઉછળતા ઉત્સાહ માટે સ્થાન ખોળતા આર્ચવીરોની વિજયહાકો આ જુમિમાં સાંભળીએ; એક ફેરા વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓને મધ રાતે બનાવેલાં તાળે સૂકતો વડે ઈંદ્ર, ઉષા, અને સિંધુને સંબોધતા જોઈએ; એક ફેરા પરશુરામની વિજયધ્વજને આશ્રય લઈ ધરણીને ધ્રુજવતા અખિલ વિશ્વમાં ફરી આવીએ; એક ફેરા હોંદુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસ્થાન સરખા જનકના દરબારમાં હોંદુ ચારિત્રના કર્મયોગને પ્રત્યક્ષ થતો બાળીએ; ફરી એક વાર ભીષ્મની ભવ્યતા સામાન્ય બનાવે એવા અપૂર્વ પુરુષોત્તમની પાછળ હસ્તિનાપુરના હોંદુ-સામ્રાજ્યની મહત્તા અનુભવીએ; આ સ્વપ્નપરંપરા કોને મન આગળ નહીં ખડી થાય? પણ ખીજ પળે જળે મેરુશિખરથી ગબડ્યા હોઈએ એમ આપણા તરફ જોઈએ છીએ-આ તે વીરોના પુત્રો, તેમના વારસાના અધિકારીઓ, તેમની મહત્તાના માલીકો!-જેમને હાંડળી છે પણ

જીવન નથી; જેમને જૂતકાળ છે પણ વર્તમાન નથી; જેમને માણુસાઈ છે પણ મદોષ નથી; જેમની આશાઓ ન્યાંત્યાંથી વર્ષો વિતાવવામાં સમાઈ છે; જેમને જૂતકાળ માટે પ્રેમ નથી—તે સમજવાની શક્તિ નથી—તેને અનુસરવાનું જેમ નથી!—તે જૂતકાળના દિવ્ય રંગો ફરી દીપાવી, તેને સાહિત્યમાં સજીવન કરવાની તરફી લેવી એ કૃતકી પુત્રોને શરમભરેલું લાગે એ સ્વાભાવિકજ છે. કેષકે દત્ત, કેષકે કુન્તે કેંક મથે છે—નહીં તો અંગ્રેજી વિદ્યાનેમિ આપની આજર સાચવવાનું સોંપી બાકીના બધા રામ અને શ્રીસના ઇતિહાસો શીખવા મંડી પડ્યા છે. પિતૃસ્મરણુ છોડવું એ તો અધમતા; પણ પરધેર તે સોંપી દેવું તેને માટે કયો શબ્દ વાપરીશું?

આવા કલંકમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયાસ માટે ૨૯ વામન સામ-નારાયણુ દલાલને અભિનન્દન આપવું જોઈએજ. ઉપરના નાના રૂપાળા પુસ્તકમાં તેમણે આર્યો હોંદમાં આવ્યા ત્યાંથી તે મહાભારતના અંત સુધીનો ઇતિહાસ આપવાની કોશિશ કરી છે, અને તેમાં નવી શોધને તેમજ પુરાણની વાર્તાઓને સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યા છે. તે પ્રયત્ન માટે અભિનંદન આપી રજા પછી અમારી અસંતોષની લાગણી દર્શાવ્યા વિના રહેવાતું નથી—રહી શકવું ન જોઈએ. ગુજરાતી ગૃહસ્થના પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપવું એ અમારી ફરજ છે; પણ આ ઇતિહાસની ગણના ઇતિહાસના સાહિત્યમાં થી છે તે ન કહેવું એ પણ અમને ગુન્હા જેવું લાગે છે.

આપણી ઇતિહાસની ભાવના ધણે ભાગે બદલાઈ ગઈ છે. પહેલાં ફક્ત રાજ્યપુરુષોની કારકીર્દી અને તેની તિથિઓમાંજ ઇતિહાસ સમાય શક જતો. પણ જેમ જેમ નવા જમાનાની સત્તા સાહિત્ય પર બેસતી ગઈ તેમ તેમ ઇતિહાસની બનાવટ પણ બદલાતી ગઈ. પ્રજાઓનું ઇતિહાસમાં સ્થાન, સંસ્થાઓની સમય પર અસર, પ્રગતિના વલણની દિશા: આ બધી વસ્તુ પર વધારે ધ્યાન આપાતું ગયું. તેમાં દષ્ટિબિન્દુઓ

પ્રજા અનેક થતાં ગયાં. કાશીમાં ઇતિહાસના પ્રવાહમાં સમયવીરોનેજ પ્રાધાન્ય આપે છે; બકસે લોકોના વલણને ઇતિહાસ માને છે; એક્ટન જેવા એક કે બે તત્ત્વની ખીલવણીની નોંધ, તેજ તવારીખ એમ ધારે છે; અને રોમેશ્વર્યદ્ર દત્ત જેવા લોકોને પસંદ પડે એવી નાની, રસમય ચોપડી લખી પોતાની કૃતકૃત્યતા સદૃશ થઈ સમજે છે. આ બધા જુઠાજુઠા આદર્શોમાં નીચેના ત્રણ પ્રકારો સહેલાઈથી પડે છે:-

૧. જે ઇતિહાસકારો દક્ષ સત્ય બનાવે દર્શાવી ભવિષ્યની પ્રજાના જ્ઞાન માટે મોટી મોટી શોધોને લોકો આગળ રજુ કરે છે તે પહેલા પ્રકારના છે. વિચારને બાધે રાખી, કલ્પનાશક્તિ કે ભાવને તિરસ્કારી, જુના જમાનાની રહેણીકરણીના પુરાવા ટાંકવાનો આ પ્રયત્ન હંમેશાં ધણો મુશ્કેલ હોય છે. શીક્ષાઓની શોધ, લેખોના તરજુમા, સાહિત્યનો અભ્યાસ બાજુ એટલાં આગળ વધી ગયાં છે કે એક નાના દેશના ઇતિહાસ પાછળ જીવન અર્પવાની જરૂર પડે છે. લોર્ડ એક્ટને જાહેરમાં મુકેલો અર્વાચીન યુરોપનો ઇતિહાસ આ ભાવના પ્રમાણે લખાયો છે; અને જુઠા જુઠા વિષય ઉપર હંડા અભ્યાસીઓના પ્રયત્નની ગુંથણીથી તે પુસ્તકો બેમુલ થઈ પડ્યાં છે. હોંદુસ્થાનનો આવો ઇતિહાસ લખવો એ સહેલ નથી. હજી શોધો પુરેપુરી થઈ નથી; લેખોના અર્થનો નિર્ણય થયો નથી; સાહિત્ય અને લોકકથાનો અભ્યાસ જોઈએ તેવો થયો નથી. અને તેમાં આ વિશાળ દેશનાં વિવિધ રાજ્યો, અગણિત પ્રજાઓ, અનેક ભાષાઓ અને હજારો રાજ્યોની ઉલ્લેખપાથલો પર વિવેચકની તીક્ષ્ણ નજરથી જોવું અને તેમાંથી ઐતિહાસિક બનાવોની તારવણી કાઢવી એ ધણું કઠણ છે. વીન્સેન્ટ સ્મીથે આપણા ઇતિહાસના થોડાક વિભાગ માટે આ કર્યું છે, અને એનો પ્રયત્ન ખીજાઓને ઉત્તેજનદાયક થઈ રહ્યો છે.

૨. ખીજા પ્રકારના ઇતિહાસની નેમ જૂત સમયને સજીવન

કરવાની હોય છે. સત્ય વસ્તુને આધારે ઇતિહાસ રચી તેમાં રસિકતા અને ભાવને વધારે પડતું સ્થાન આપવામાં આવે છે; અને મનુષ્યજીવન ભાવપ્રધાન હોવાથી આવા ઇતિહાસની અમત્ય બિવિધ્યની પ્રજનની કેલવણીને માટે હોય છે. દુનીઆમાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો ચીરંજીવ થઇ પડ્યાં છે તેની જે નોંધ રાખીએ તો આપણને ખાત્રી થશે કે જે પુસ્તકમાં જ્ઞાન અને ભાવનું મિશ્રણ કરેલું હોય છે તેજ અમર થઇ શકે છે. કાલોપલનું ‘ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન’ કે મેકાલેનો ‘ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ’ રસ અને ચિત્રની અદ્ભુતતા સાચવી ખરા બનાવોને ગમે તેમ મચડે, તે પછી અમર સાહિત્ય તરીકે તેજ પંકાવાનાં. લોકો મરેલાનાં હાડ-પીંજર જેવા માગતા નથી; પણ તે જીવતા હતા ત્યારે કેવા હતા તે જેવા માગે છે. અને સજીવન વિષા જે જાદુગર વધારે જાદુથી વાપરી શકે તેજ બિવિધ્યની પ્રજનને પ્રિય થઇ પડે છે. પણ આ જાદુ માટે ચેલ્લીનો પ્રભાવ અદ્ભુત જોઇએ, કલ્પનાશક્તિમાં સર્જકતા જોઇએ, અને કઇ રીતે તે ચિત્ર રજુ કરવું છે તેની દૃષ્ટિ અરખલિત જોઇએ.

૩. ત્રીજા પ્રકારના ઇતિહાસો એક રીતે યોગની દૃષ્ટિથી લખા-ચેલા હોય છે. ઇતિહાસના બનાવોની પરંપરા ક્યા નિયમોને આધારે થાય છે, ક્યાં ક્યાં તસ્વો ખીલવે છે, કઇ કઇ દિશામાં વહે છે, આ બધું જોઇ તે બધાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું એ ઉંચામાં ઉંચો ઐતિહાસિક સાહિત્યનો પ્રકાર છે એ નિઃસંશય છે. જર્મનમાં રલેગલ વગેરેની “પ્રીલોસોફી ઓફ હીસ્ટરી”, લેકીનાં “બુદ્ધિવાદ તથા લોકશાસન”ના ઇતિહાસો જેવા આ જમાનામાં પ્રગટ થતા અનેક ઇતિહાસો આ દૃષ્ટિબિંદુની અમત્ય સિદ્ધ કરે છે.

આ ત્રણે જાતની ઐતિહાસિક સામગ્રીને એક ઇતિહાસમાં ભેગા કરવાનું બગીરથ કામ થવું કેતેહમંદીથી હજી થઇ શક્યું નથી. ગીબન જેવાની મહત્તા કેટલેક અંશે આ એકીકરણ કરવામાંજ સમાયેલી

છે. પણ આ પ્રકારના હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસો અત્યાર સુધી લખાતાજ નહોતા; કારણ કે પરદેશી ઇતિહાસકારો આપણાં ઇત્કરંઓને આપણી હલકાઇ, આપણી હારો અને આપણી નિર્બલતા શીખવવાના હેતુથીજ લખતા હોય એમ કેં લાગતું હતું. અને તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ સત્તાના શાશ્વત્વમાં આપણને નિર્ણવ લેખે; આપણા જૂતકાળ માટે તેમને પ્રેમ હોઇ નજ શકે એ પણ ખરું; આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રતિભા તેઓ ન સમજે એ તો ચોક્કસજ; એટલે છેલ્લા બે પ્રકારના ઇતિહાસો તેમની હલમથી લખાય એ આશા રાખવી પણ નિરર્થક. અને તે કામ આપણેજ શિર રહે એ સ્વાભાવિક છે, તેમજ લાભદાયક પણ છે.

રા. દલાલના ઇતિહાસનો પ્રકાર આ ત્રણ પ્રકારોમાં કયો છે તેનો નિર્ણવ કરવો જરા કઠણ કામ છે. એ ગૃહસ્થે પોતાનો ઉદ્દેશ નીચેના શબ્દોમાં મુક્યો છે:-

“મારે અહીંઆ જણાવવાની જરૂર છે કે કોઈ મારો નવો સંપ્રદાય (Theory) રચી કરવાનો દાવો હું કરતો નથી, પણ હિંદના લોકોના અસલી જમાનાના ચાલ્યા આવતા ઇતિહાસ સંબંધી શું શું નવી શોધો થઈ છે તેની ટુંકી અને સંયુક્ત કથા વાચક આગળ મુકવી એ મારો હેતુ છે.”

આ હેતુ મોટે અંશે પાર પડ્યો છે એમ અમે કહી શકતા નથી તેથી અમે દીલગીર છીએ. નવી શોધો વીશે લખતાં તેઓએ જે પાનાં નીચે તેનાં પ્રમાણો આપ્યાં હોત તો વાચકને વધારે સહેલાઈથી રા. દલાલના પ્રવત્નો, અને અભ્યાસનો લાભ મળી શકત; અને લવિષ્યના લેખકને તે મદદરૂપ થઇ પડત. આવતા બાજોમાં એ પ્રમાણે રા. દલાલ કરશે તો તેમના ઇતિહાસની કીમત લોકોની નજરમાં વધશે એમ અમને ખાતરી છે.

બીજા પ્રકારમાં આ પુસ્તક આવી શકે એમ નથી. રા. દલાલનો અંગ્રેજી પરનો કાણુ બેઠાએ તેવો સમૃદ્ધિવાન કે તેમની કલ્પનાશક્તિ બેઠાએ તેવી સખળ દેખાતી નથી. અને વધારે શોચનીય તો એ છે કે એક

હોંદુ તરીકેનું પોતાનું અભિમાન તેમણે અદૃશ રાખ્યું છે અને ઇતિહાસને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપ્યું નથી. પહેલાં જે દોષો સ્વાભાવિક છે. છેલ્લા દોષ આપણી કૃત્રિમ, અરાષ્ટ્રીય મુનીવર્સિટીની ફળવણીનો છે; તેને માટે કાંઈને કાંઈ કદાચ એમ નથી. પાનાં પછી પાનાં અમે ફેરવ્યાં—સુદાસ, સગર, પરશુ-રામ, રામ અને બીજાનાં પરાક્રમે વર્ણવેલાં જોયાં—વેદના ઋષિઓની, ઉપનિષદના કર્તાઓની, કપિશની, પતંજલીની કૃતિઓ વાંચી; પણ નહીં ઉછળી લેખકની જામોંઓ અને નહીં માન્યા તે હોંદના વિજયવંત મૌરવને જોઈ; અને અમે પણ “ડેવીડ સ્કોલર” કે એવા કાંઈ શુભ પુસ્તકનેા વિભાગ વાંચતા હોઈએ તેમ નિરાશામાં, ભાવના અભાવમાં ચોપડી પુરી કરી. રા. દલાલે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે એમ નહીં કરતાં જો તેમણે હોંદુ આર્યવર્ષનાં કૈંક તત્ત્વો તારવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તોપણ કેટલેક અંશે પુસ્તક વધારે આકર્ષણ કરત. ક્યાં તત્ત્વ ખીલવવા હોંદુ સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી, ક્યાં નિયમોને આધારે તે સમાજનાં પરાક્રમે આટલાં ચિરંજીવી થયાં, કઈ ભાવના પાછળ હોંદુસમાજ આમ મચતો હતો, અને શી ભાવના તે પેદા કરી શક્યો, દુનીઆની ખીજ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં આપણી સંસ્કૃતિનું સ્થાન શું, તેની અગત્ય શી હતી વગેરે રસમય પ્રશ્નોના થોડાં ધણાં નિરાકરણની અમે રા. દલાલ જેવા અભ્યાસી અને ઉત્સાહી લેખક પાસે આશા રાખી હતી; અને ભવિષ્યના કાગોમાં તે આશા ફળે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

અમારી જાણ પ્રમાણે ગુજરાતમાં આ પહેલાં મોટો પ્રયાસ છે. અને ખીજરૂપે આ કાગ આશાજનક છે. પણ બધું કરતાં પહેલાં લેખકે મિથ્યા ડરને દૂર ફેંકવો જોઈએ. લેખક મટી કવિ-વૈદિક અર્થમાં દ્રષ્ટા થવું જોઈએ; અને દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાલ કરી નવી સૃષ્ટિ પેદા કરતા હોય એમ હોંદુ મહતાનું સૃષ્ટિમાં શું સ્થાન છે તે દર્શાવવા લગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નાના ઇતિ-હાસના લેખકોના નિર્જીવ નિયમોની અવગણના સાધવી જોઈએ. ભૂતકાલ-

ના ભવ્ય ભણુકાર તેના કાનમાં વાગવા જોઇએ. તે ભણુકાર પરથી એવું જૂતકાલનું આર્યાવર્ત સરળવું જોઇએ કે જેથી વાચક જોઈ શકે કે આજ તે આર્યજનની-કે જેના જૂતકાલની મહત્તા અત્યંત મહત્તી-જેનું વર્તમાન અવનિના ઇતિહાસમાં અદ્વિત છે-અને જેનું ભાવિ-જ્યારે તે સૃષ્ટિની સત્રાસી યર્ષ જીવન કેળવતી હશે તે ભવિષ્યના સોનેરી પાના પર અમર અક્ષર લખાયેલું છે.

આ માટે તેમને લોકોને માટે ફરકાર હોય? તેઓ ‘પાણીના વહેનારા અને લાકડાના કાપનારાજ’ હતા; જ્યેક રીતે ગાયલેસની માફક માલમીલકત હતા. તેવીજ રીતે થોડાક અપવાદો સીવાય તે વખતની મહાન ધાર્મિક સંસ્થા—કેથોલીક ચર્ચ—જીલમ ગુજારતી. મટો ભરચક દોલત હાથ કરતા, અને સાધુઓ અને સાધ્વીઓને અધમતાનાં સાધનો પુરા પાડતા અને હિંમરાવોના જીલમને ધર્મને નામે માફી બક્ષતા. કોઈક વખત આ સંસ્થા ગરીબોની વારે ધાતી, પણ અપવાદરૂપેજ.

યુરોપમાં આ રીતે બધે અંધારું હતું. મનુષ્યજીવનમાં પોતાનો ફાળો આપવા તે તૈયાર નહોતું. નવી સંસ્કૃતિ પેદા કરી દુનીઆ પર દોર અક્ષાવ-વાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. ફક્ત એકબે કિરણોનો ઉદ્ભવ થયો હતો; પણ કાંઈને ખબર નહોતી કે એ કિરણોએ આપેલી આશા બલિષ્ઠતી સોનેરી સવાર ઉઠાડશે. અધ્ધકાલના યુરોપની પદ્ધતિનું સંરક્ષણ કરનાર કેથોલીક ચર્ચ હતું. તેણે મનુષ્યની જીલ્દને અંધશ્રદ્ધાની બેડીઓ પહેરાવી હતી. પણ માર્ટીન લ્યુથર આવ્યો, યુરોપના ઝુંબળાવતા વાતાવરણમાં જીલ્દસ્વાતંત્ર્ય આણ્યું, અને માનવ માત્રના સ્વતંત્ર વિચાર કરવાના અધિકાર માટે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું. ઈંગ્લંડમાં ઓલીવર ક્રોમવેલે તે અધિકારને રાજકીય સ્વરૂપ આપ્યું હતું. લાં સુધી લોકો રાજને ઈશ્વરનો અવતાર માનતા; તેની સત્તા દેવી માની, તેની સામે થવું તે પાપ ગણતા. આ જીની રચનાની પવિત્રતા ક્રોમવેલે તુચ્છ પુરવાર કરી. ઈંગ્લંડના બધા મહાપુરુષોમાં ક્રોમવેલનું સ્થાન ન્યારુંજ છે. જીની પદ્ધતિ, જીનો અંધકાર, જીની ગુલામગીરીની મૂર્તિરૂપ થઈ રહેલું સિદ્ધાસન તેને મન નિમોલ્ય હતું. તેના ઉંડા, બહાદુર હૃદયમાં ખાત્રી હતી કે રાજ તે પ્રજાને માટે, પ્રજાના હક સાચવવા માટે છે. આ વિચાર હાલ સહેલો લાગે છે; તે વખતે નવો, ભયંકર, પ્રલયકારક લાગતો. પણ ક્રોમવેલ રુદ્રનો અવતાર હતો. જીની સૃષ્ટિ સંહારવાનું જરૂરી કામ તેને કરવાનું હતું. અડધી હિંમર તેણે સાદા શાંત જીવનમાં ગાળી હતી, છતાં અણીને વખતે તે ચોદો, મુત્સદ્દી અને મહારાજા થઈ શક્યો.

ધર્મના પુનર્જીવનથી લોકો સંતોષાયા નહીં; ધર્મ તેમને મન બુદ્ધિ ફુલીઆનો રક્ષક હતો. અને જે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યે ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રભસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું તેણે બીજે બધે વિવેચક અને વિનાશક બુદ્ધિ પ્રેરી. કશું પણ પવિત્ર માનવું એ મુખાર્ધ ગણાઈ. ઈશ્વર, ધર્મ, રાજ્ય, સ્વાસાજ બધાં જીનાં જીવનની શૃંખલારૂપ ગણાયા. પ્રભાએ બધાં બંધનો તોડવા માંડ્યાં. ચર્ચરી, કટાક્ષ, અને તિરસ્કારનાં સસ્ત્રો વડે સાહિત્યે મારો શરુ કર્યો. વોલ્ટરે એમ કહેલું મનાય છે કે “બાર મહાત્માઓએ (apostles) ખ્રીસ્તી ધર્મ યુરોપમાં આપ્યો; હું એકલો તેને કાઢી યુકીશ.” સ્વીફ્ટે માણસ જાત સાથે વેરભાવ કેળવી દરેકે દરેક સંસ્થાને ધીક્કારવા યોગ્ય સાબીત કરી. લોકોએ આસપાસનું દુઃખ જોવા માંડ્યું અને તેમને ખાત્રી થઈ કે આ દુઃખનું કારણ સામાજિક અને રાજકીય સંસ્થા છે. માણસ જન્મથી સુખી છે, સ્વતંત્ર છે. સંસ્થાઓ, રાજ્યો કૃત્રિમ બંધનોથી ગુલામગીરી આણે છે. કેન્ટ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીમાં આ જુસ્સાએ વિવેચક-શક્તિ પ્રેરી અને તેણે ઉડા ઉતરી, જ્ઞાન વસ્તુ શું છે તેની શોધ કરવા ચાંદી અને માણસના જ્ઞાનની મર્યાદાઓ નક્કી કરી. બજા કાયદા અને રાજ્ય શા માટે ઉદ્ભવ્યાં, તેને તાલે શા માટે થવું એ પ્રશ્નો વિચારવા મંડી ગયા.

અભયજન જેવું તો એ છે કે આ સ્થિતિ લાવવા માટે રાજ્યોજા જોખમદાર છે. બાહોશ રાજ્યોને ઉમરાવોની ગુલામગીરી પસંદ નહીં પડી. તેમને એમ લાગ્યું કે લોકોને સુખ આપવાથી પૈસા વધશે અને પોતાની સત્તા દૃઢ થશે એટલે વધતો જ્ઞાનના પ્રકાશે તેમની રાજનીતિ વિશાલ કરી. આ બાબતમાં પહેલું પગલું રશીઆના મહાન પીટરે લીધું. તેના વખત સુધી રશીયા યુરોપની સંસ્કૃતિની મર્યાદા બહારનો બંગલી દેશ ગણતો. તે પશ્ચિમ યુરોપમાં રજો, અને લાંની રીતભાત અને નીતિ મોસ્કોના બંગલી વાતાવરણમાં લઈ ગયો; રશીઆની બંગલી

જડતાને યુરોપીય સુધારાની ચમક આપી. બીજો એવોજ રાજ્ય પ્રશ્નીઆનો મહાન ફેડરીક થઇ ગયો. તે સુધારાનો સેવક હતો; સામાન્ય લોકોની માફક જુની સંસ્થાઓની સામે હસતો; તેમને ધિકારતો. વોલ્ટરનો તે મિત્ર હતો અને પોતાના રાજ્યમાં ક્રાંસની સામાજિક સ્થિતિ અને બાપા લાવવા મથતો. પ્રશ્નીઆ ત્યાં સુધી જુના પઠી બાગેલા 'હોલી જર્મન સામ્રાજ્ય'નો પ્રાંત હતો; તેણે તેને લક્ષ્ય રૂપે દેશ બનાવ્યો, અને જુના સામ્રાજ્યના ખંડીયેરને જમીનદોસ્ત કરવા માંડ્યું. ઈંગ્લાંડમાં ત્રીજો જોર્જ રાજા આ બધાથી ઓછો શુદ્ધિશાળી અને બાવનાશીલ હતો, તોપણ વાતાવરણની શક્તિને આધીન થઈ તેણે પણ ઉમરાવોની સત્તા તોડી.

પણ વીલાયતમાં તે પહેલાં એક બીજા મહાન નરે—જે રશીઆમાં પીટર અને પ્રશ્નીઆનાં ફેડ્રીક ન કરી શક્યા—તે કયું. તે વીલીયમ પીટ સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મી, શુદ્ધિ અને પ્રતિભાથી તે ઉમરાવોનો પણ સરદાર થઇ શક્યો. લોકોની સત્તાનો તે પ્રતિનિધિ હતો. ફ્રાંસની રવાદારગી, ખુશામત કે રાજ્યખટપટ તરફ તેના તિરસ્કાર અડચે હતા. સાત વર્ષના મહાન યુદ્ધ વડે તેણે અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો ડોકા ચારે દિશામાં વગડાવ્યો; લોકોના વિચારોને રાજ્યનીતિમાં સ્થાન આપી પ્રજામાં સ્વમાન અને જોખમદારી આણી; જ્યારે પ્રધાનોના જુલમથી કંટાળી ઉત્તર અમેરીકાએ સામ્રાજ્ય સામે બળવો કર્યો ત્યારે મરતાં મરતાં જાહેરમાં પોતાનો હર્ષ તેણે બતાવ્યો. વીલીયમ પીટ—'મહાન ક્રામનર'—એ ઈંગ્લાંડના સામ્રાજ્યનો સ્થાપક છે; તેની સારામાં સારી બાવનાને મૂર્તિમાન કરનાર વિરલ નર છે.

પણ તે વખતના યુરોપનું મધ્યગિંદુ ક્રાંસનું પાટનગર પેરીસ હતું. ક્રાંસની બાપા સુધરેલી દુનીઆની બાપા હતી—તેની રીતભાત લોકોલોકમાં આદર્શ આચરણ મનાતી—તેના રાજ્યોના રાજાં અનુ-

કરણ કરવામાં બધા મોટાપ સમજતા, ત્યાંનું રાજ્યતંત્ર ૧૪ માં હુકમો સરળભૂત હતું. રાજ્ય અસ્પર્શ, સર્વશક્તિમાન, સર્વસત્તાનું મુળ મનાતો. ઉમરાવોના અધિકારો વિશાળ અને અખંડિત ગણાતા. પ્રજા આ બેના સરણી રજ હતી—તેમના સુખનું માત્ર સાધન હતી. લોકોની જીંદગી, રાજ્યનો પૈસો, એ બન્ને રાજ્યએ વહોરેલા નકામા મુદ્દ પાછળ અને તેની રાખોનો શોષ સંતોષવા વપરાતાં. ખુશામતીમાના એક શબ્દે મોટા મોટાની નિર્દોષ જીંદગી જોશમાં પુરી થતી. ૧૪મા હુકમો આ રીતિને વજ બનાવી હતી—તેમાં ફેરફારને માટે સ્થાન રાખ્યું નહોતું. તેના નબળા વારસોના હાથમાં પણ તે વજ પીમળ્યું નહોતું. લોકોની જુમરાણુ, વિકાસોના કટાક્ષો પણ તેના પર જરા અસર કરી શક્યા નહોતું. પ્રકાશના મધ્ય સ્થાનમાં તેનાં ફિરજો પ્રસારવાને અવકાશ નહોતો.

આ પ્રમાણે યુરોપનું જીવન હતું. બધા આશાવાન હતા; આવતા પ્રલયના ધુધવાટાના કેંક સ્વર સાંભળી રહ્યા હતા. આધુનિક જીવનનાં મહાન તત્વો જુના કોટોમાં પડતી ફોટો ક્યારે વધે અને તેનો વિનાશ ક્યારે થાય તેની વાટ જોતાં હતાં. સમાજ સ્વાતંત્ર્ય માટે તલસતો હતો, નવી બાવનાઓ સિદ્ધ કરવા મથતો હતો. નવજ બાલકો તે બાવનાના અસ્પૃશ્ય બાણકારા સાંભળી આતુર હૃદયે નવા યુગને આદરવા તૈયાર હતા.

સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય

ભોઈ વીલીંગડને થોડા દિવસ પર એક મંત્ર આપ્યો: “સામ્રાજ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારો.” શા માટે નહીં? બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય જેટલું અમારું છે તેટલું બીજનું છે. અમારા વડે તે સમૃદ્ધિવાન થયું છે, અમારા દેશે તે મહાન મળ્યા છે, અમારા વીર નરોની મદદથી તે આજે યુરોપનાં રણક્ષેત્રો મળવે છે. તેને જરૂર પડી ત્યારે અમારો અસંતોષ જુલી, અમારી આજ્ઞાઓ અને નિરાજાઓ આવી કરી અમે, બીજારી હોંદીવાનોએ, અમારી ગરીબ બીચારી દોહત આમળ ધરી, અને બહુ પાછળ નાંખી અમારા દેશબંધુઓને સામ્રાજ્યની અણી સાચવવા યુરોપ મોકલ્યા. કોણ કહેશે કે સામ્રાજ્ય અમારું નથી? અત્યાર સુધી ઇંગ્લેંડને રાજકર્તા તરીકે આપણે ગણતા હતા—હવે બંધુ તરીકે ગણવાનો હક્ક સાબીત થયો છે. કેટલાક કહેતા હતા કે આવે વખતે હોંદીએ સામ્રાજ્યના દિતની સામે પડશે. તે નિંદનારા ક્યાં છે? એક વર્ષ થયું; હોંદીમાં શાંતિ છે, શ્રદ્ધા છે, જીતવાની આજ્ઞા છે, તે જીત મેળવવા સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો જુરસો છે. અમે હંમેશાં સામ્રાજ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જ જોઈએ છીએ. બીજ તેમ નથી કરતા. તેમને હવે તેમ કર્યા વિના છુટકો નથી. અવિશ્વાસને માટે સ્થાન નથી. ઇંગ્લેંડ અને હોંદી હંમેશના સાથી થયા છે. ઇતિહાસે તેમને સાંધ્યા છે; કોની મગદુર છે કે તે તેમને જુદા કરી શકશે?

આપણા વૃદ્ધ દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજી હંમેશાં કહે છે કે અંગ્રેજી પ્રજા પર વિશ્વાસ રાખો; થોડા ધણા સત્તાના શોખીન અધિકારીઓ ગમે તેમ કહે પણ અંગ્રેજી પ્રજા સ્વાતંત્ર્યની શોખીન છે—ઉમદા સ્વભાવની છે. આ લડાઈ તેનો પુરાવો છે. સામ્રાજ્યની લડાઈ સ્વાર્થ ઉપરાંત પરમાર્થની છે. આપણું સામ્રાજ્ય એ સ્વાતંત્ર્યનું—રાષ્ટ્રીયતાનું

પ્રતિનિધિ છે; બેલ્જિયમની, આસ્ટેસ-સારેઇનની રાષ્ટ્રીયતા જાળવી, જર્મનીની સ્વાતંત્ર્યહીણ સત્તાને નાશ કરી, અવનિ પર સ્વરાજ્ય ને રાષ્ટ્રીયતા પ્રસારે તેને માટે તે મથે છે. આપણું લોહી આપણે સ્વાતંત્ર્યના પવિત્ર કાર્ય માટે રેડીએ છીએ. જે મહાન કાર્ય ક્રાંસના ભયંકર યુગાન્તરે આરંભ્યું છે તે કામ આ યુદ્ધથી આપણે પુરું કરીશું. જ્યારે સામ્રાજ્યનો વિજયવાવટો ફરકશે ત્યારે દુનીઆના બધા દેશોને નીરાંત વળશે. તેઓની જાવના સિદ્ધ થશે અને તેમની વચ્ચે નીતિ અને પરમાર્થના નિયમો સચવાશે.

ભવિષ્યનું ખ્રીડીશ સામ્રાજ્ય દુનીઆના દેશોને નમુનારૂપ થશે. ઈંગ્લેંડ, સ્કોટલેંડ, આયર્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીયા, કેનેડા વગેરે સ્વરાજ્યવાળા દેશો—એંગ્લોસેક્સન રાષ્ટ્રો એક જતની જાયા નીચે રહે છે; હવેથી સામ્રાજ્યના બધા દેશો સાથે તેવોજ સંબંધ થયા વિના રહેવાનો નથી. જે પવિત્ર ધર્મ માટે સામ્રાજ્ય આજ લડે છે તે તેની બધી રગેરગમાં ઉતરશે—ઉતાર્યા વિના છુટકો નથી. આ ધર્મ ઈંગ્લેંડના મહાન પુરુષો સમજતા અને તેમાંના જે અહીંયાં આવ્યા તે પણ સમજતા હતા. કેનિંગ ૧૮૫૭ નો ઠંઠેરો આપ્યો—રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ આપ્યું—મીન્ટોએ કાઉન્સિલોનો સુધારો શરૂ કર્યો. આ મંત્રનો ખવનિ હવે પુરેપુરો રાજ-નીતિમાં ઉતારવો પડશે. રીપન અને મીન્ટોએ જે પાથો રચ્યો તેનું અચૂતર ભવિષ્યના નેતાઓને કરવું પડશે. એટલે હવે કંકડો કોર વધારવા કે ઘટાડવા કરતાં હીંદની રાજ્યનીતિ ક્યા મહાન નિયમ પ્રમાણે રચવી તે વિચારવું પડશે. તે મહાન નિયમ સ્વરાજનો. જે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીયા ભોગવે છે તેનું અધિકારી હોદ્દા છે, અને તે તેને આપવુંજ પડશે. આટલા દિવસની આજ્ઞાઓ પરિપૂર્ણ થયા વિના રહેશેજ નહીં. પચાસ વર્ષ ઉપરાંત હિંદિ ધીરજથી વાટ જોઇએ છે; ધીમેથી અને શાંતિથી હવે એને તેનાં ફળ મળશેજ.

આ સમયે આપણા દેશના નેતાઓને માથે એક કર્તવ્ય પડ્યું છે; અને જે બે મોટી સંસ્થાઓ આપણા પ્રજામતનો અવાજ બહાર લાવી શકે એમ છે તેણે આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. એ બે સંસ્થાઓ તે નેશનલ કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગ. પ્રજાએ અને સરકારે તેને સ્વીકારી છે; અને તેની દરજ્જા એ છે કે હીંદની આજ્ઞાઓ જે હોય તેને સ્થૂલ સ્વરૂપ આપી ચોક્કસ રૂપ આપવું જોઈએ. કારણ કે યુદ્ધ જ્યારે પતી જશે ત્યારે સામ્રાજ્યની શી નવી રચના રચવી તે પર વિચાર ચલાવાશે અને તે વખતે આપણે પ્રજામત શો છે તે જાણવાનાં સાધનની જરૂર પડવાનીજ. હીંદ શું ધારે છે, તેની શી આજ્ઞા છે, તેના જવાબ તૈયાર રાખવો. એ આપણા અગ્રણીઓની પહેલી દરજ્જા છે. જેમ સામ્રાજ્યનો દરેક વિભાગ જવાબ તૈયાર કરે છે તેમ આપણે શા માટે ન કરવો ? ઘેર ગંગા આવશે ત્યારે આપણે મોં ધોવા જઈશું ?

આ વીશે કેટલાક પ્રુશામતીયા, ઇસ્કાળની ઇચ્છા રાખનારા અને ઠંડા મીઠાજના માણસો એમ ધારે છે કે આપણે આપણી અસહનિ પદ્ધતિનેજ વળગી રહેવું; આપણે તો કકડો કકડો કરીનેજ પાળ બાંધવી. આવા માણસોમાં લાંબી નજર અને હૃદયની વિશ્વાસતા નથી; અને આપણે દુર્ભાગ્યે આવા માણસો આપણે ત્યાં ધણા છે. સંસારસુધારામાં પણ જરા જરા કરવાની પદ્ધતિ; રાજ્યનીતિમાં પણ તેમજ. આ પદ્ધતિએ આપણી પ્રગતિ અટકાવી છે. દરેક સુધારો કોઈ નિયમને આધીન હોવો જોઈએ. નિયમનો નિશ્ચય થાય તોજ કામ કરવાનો ઉત્સાહ આવે, ભક્તિ, દૃઢતા આવે—તોજ લોકોના હૃદયમાં શ્રદ્ધા વસે. જ્યાં સુધી આવો કોઈ નિયમ નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી લોકો સમજે નહીં, રાજ્યકર્તાઓને રસ્તો સુઝે નહીં, સુધારકોનું કંઈ વળે નહીં. તે નિયમ સ્વરાજ્યનો. હીંદને તે જોઈએ છે શા માટે ? પોતાનું ભવિષ્ય, પોતાની મહત્તા સિદ્ધ કરવા, તેની મહાન સંસ્કૃતિનું રહસ્ય વિકસાવવા. ઇતિહાસની ભયંકર મધ્ય રાત્રિમાં

તેણે દુઃખ વેઠ્યું તે આ નેમ સાધવાનેજ. સાત્રાત્મ્યને લીધે તે મળશે; અને તેમાં સાત્રાત્મ્યનો જ્યવારો છે.

પણ કેટલાક કહે છે કે આવી વખતે આ માગણી કરી સરકારને મુશ્કેલીમાં નાખવી ન જોઈએ. આવી જાતનો નિર્ણય કરવામાં સરકારને શી મુશ્કેલી પડશે તે સમજાતું નથી. બધું સાત્રાત્મ્ય માગણી કરે છે તેથી મુશ્કેલી જરા નથી નડતી—અને આપણે ક્યાં કહીએ છીએ કે આમ આપણે તોજ અમે મદદ કરીશું ? મદદ કરી અમે મુશ્કેલી દૂર કરી છે—કરીએ છીએ. અને નિખાલસપણે મદદ કરતાં શા માટે આપણી આશાએ ન જણાવવી જોઈએ ? વગર ખોલે કાઢનો હીસાબ ગણાયો છે ? આ વખતમાં સાધુ બની નિષ્કામ કર્તવ્ય કરવાની શા માટે ઇચ્છા રાખવી જોઈએ ? રાજ્યનીતિ એટલે દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો સ્વાર્થ. સાત્રાત્મ્ય આજે આપણા પર રાજ કરે છે તે સ્વાર્થ માટે; માણસો લઈ જાય છે—પૈસા લે છે તે પણ વેટલાજ માટે. અને હોદ્દા ઇંગ્લેડનું મિત્ર થઈ રહ્યું છે કારણ કે તેમાં તેનો સ્વાર્થ છે—આજે મદદ કરે છે કારણ કે જે માટે ઇંગ્લેડ લડે છે તેમાં તેનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે—અવિખ્યામાં પણ સાત્રાત્મ્યમાં રહેવા તત્પર છે કારણ કે તેમાં સ્વાર્થ રહ્યો છે. અને તેજ સ્વાર્થ ઇંગ્લેડને શીખવશે કે અત્યાર સુધી જેને પારકું ગણ્યું હતું તે પોતાનું છે; અત્યાર સુધી હલકું ગણ્યું છે તે હવે સરખાપણાનું અધિકારી થયું છે; અત્યાર સુધી દબાવી શકતા, તે દિવસો હવે ગયા છે. વેટલાજ માટે આપણે વિચારવું ખાસ જરૂરનું છે કે આપણા દૃષ્ટિબિંદુથી એ સામાન્ય સ્વાર્થ શામાં સમાયેલો છે.

આપણામાં આ દીર્ઘદૃષ્ટિની ખામી અદ્ભુત છે. તેનું કારણ ખોળવા દૂર જવું પડે એમ નથી. આપણામાં ધારાશાસ્ત્રીની અક્ષલ છે. લડવાના કામમાં, આગળ પડવાના કામમાં વફાલ લણો સારો; પણ જ્યાં દૂરઅંદેશી જોઈએ, જ્યાં રાજ્યનીતિના મહાપ્રશ્નોને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી નીરખવા હોય ત્યાં વફાલ કામ ન આવે. તેનો સ્વભાવ જુનાને

વળગી રહેવાનો હોય છે; અને ધીમે ધીમે ફેરફાર થાય તેમાંજ તે રાએ છે. ધારાશાસ્ત્રનો એક કાનુન છે કે ખોટો ચુકાદો હોય તો પશુ વર્ષો થયાં ચાલતો હોય તો તેને વળગી રહેવું. આ સ્વભાવને લીધેજ આપણું જાહેર જીવન મુશ્કેલીમાં મુડદાઓનું સંગ્રહસ્થાન જેવું છે. આપણે દુભોગ્યે થોડાજ એવા નેતાઓ છે કે જેનો હાથ પ્રજામતની નાક પર હાથેશાં હોય, કે જેની ઇચ્છા તે પુરેપુરી રીતે દર્શાવવા પુરતીજ હોય. કોઈક નિઃસ્વાર્થી નેતાઓ પુરાણા થઈ ગયા છે અને હજુ ૧૮૮૦-૯૦ નાં વર્ષ ચાલતાં હોય તેમ જુની ધુનમાં મગ્યા રહે છે; કોઈ સ્વાર્થી આગળ પડતા ગૃહસ્થો આખી જીંદગીભર અસ્થિર રહી, લોકોની આશ્વાઓનું નિર્કંદન કાઢે એવા અભિપ્રાય આપી, તાળીઓના ચડગડાટની આશાએ પાછા જાહેર જીવનમાં આવ્યા છે; એક આશા-જનક વીર નર સ્વર્ગે સંચર્યો છે.

પશુ હજુ નિરાશ થવાનું કે કારણ નથી. મુંબઈ વિચારમાં હાથેશાં પહોંત છે. બંગાલ, પંજાબ, યુ. પી. અને મદ્રાસમાં જાગૃતિ વધારે છે. મુસલમાનોના આગેવાનોમાં દીર્ઘદષ્ટિ પુરતી છે. અને આ પ્રસંગે જે ચોક્કસ ઠરાવ નહીં લેવાય અને હીંદને કંઈ જાતના હક બેઠાએ છીએ તે નક્કી નહીં થાય તો આપણા જેવા લીલુભાગી અને અક્કલહીણ ખીજા કોઈ નહીં એમ માન્યા વિના છુટકો નથી થવાનો. અને જે સામ્રાજ્યમાં આગળ પડતો ભાગ લેવો હોય, જે સામ્રાજ્ય આપણું છે એમ માનતા હોઈએ તો તે સામ્રાજ્યમાં-સંસ્થાનો ભોગવે છે તેવું-સ્વરાજ્ય માગવા માટે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ; નહીં તો દુઃખમાં, અધોગતિમાં સડવાની તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ.

આપણી નિર્બલતા

દુનીઆના બધા દેશોને કેં ને કેં સહન કરવું પડ્યું છે; પણ તેમાં આપણી પતિતપાવની જૂમિ સમું કાઢએ સહું નથી. મહતના અપવાદો, વગર કારણે રસ્તાના ચાલનારના પણ ઉપાલંભો અત્યાર સુધી એટલા તો આપણા પર નાખવામાં આવ્યા છે કે હીંદીવાનો નિર્બલ ને નિર્ધાર્ય છે એમ કહેવું એ તો નાનાં છોકરાની રમત થઈ પડી છે. ઇતિહાસમાં જે કેં પણ આપણા દેશે કર્યું તેના વિચાર વગર, આપણે હાલ જે કેં પણ કરી રહ્યા છીએ તે વિચારીને, આપણી કેવી કેવી ભયંકર મુશ્કેલીઓ છે તે જુલીને, જે અને તે આપણે નિર્બલ છીએ એમ કહેવામાં મોજ સમજે છે. લોડ મેકાલે કહી ગયો કે બંગાલીઓ નિર્ધાર્ય અને કાયર છે. આપણા શુભેચ્છક નેતાઓ આપણને કહ્યાં કરે છે કે આપણામાં જોઈએ એટલું શારીરિક બળ નથી. આપણા પરદેશી મિત્રો તો આપણી નબળાઈનો ઇતિહાસ જ્યારે ને ત્યારે આપણી આગળ રજુ કરે છે. આ નિર્બલતાનું પારાયણ એટલું નિર્નર ચાલે છે કે ધીમે ધીમે આપણે પણ એમ માનવા લાગ્યા છીએ કે દુનીઆમાં ગદાવૈતરું કરવા, હીંમતથી સેવા ઉઠાવવા, ગરીબાઈથી અને દુકાળથી જીએ મરવાની શક્તિ આપણામાં અગાધ છે; પણ સત્તા ચલાવવા, મોજશોખનાં સાધનો કમાવા અને ભોગવવા જેટલી તાકાત આપણામાં નથી.

આ નિર્બલતાને લીધે આપણે રાજકીય હક્કો મેળવવાને લાયક નથી. એમ પણ કહેવામાં અને માનવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય મેળવવા જ્યારે આપણે ઇચ્છા દર્શાવીએ છીએ ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે શારીરિક નિર્બળતાને લીધે આપણાથી તે ભોગવી શકાય એમ

નથી. કેટલાક શુભેચ્છકો એટલે સુધી પણ કહે છે કે આપણે કાંઈ વખત લાયક થઈશું નહીં; પૂર્વના લોકો લોકશાસન માટે નાલાયક છે; આપણામાં તે જેવવાનું જેર નથી. આ વાત વિચાર કરવા જેવી છે. જેમ હીખોટીઝમના પ્રયોગથી માણસ પોતાની ભત્તને કેં કેં માની બેસે છે તેમ માત્ર શબ્દોનું દાસત્વ સ્વીકારી આપણે કાંઈ હાનીકારક વસ્તુ માની બેસવી તે નિર્બલતા નોતરવાનો પહેલો રસ્તો છે. હાલના કેટલાક વેદો એમ માને છે કે માંદો માણસ પોતાને સાંભળે ધારે તો તે સાંભળે થઈ શકે છે; અને એ તો સાધારણ અનુભવની વાત છે કે સાંભળે માણસ 'હું માંદો છું' એમ ધારે તો ન હોય ત્યાંથી મદિદા થાય.

આપણી કહેવાતી નાલાયકી પુરવાર કરવા ક્યાં ક્યાં કારણો અપાય છે તે પણ જોવા જેવું છે. માત્ર મુશ્કેલી એટલી જ છે કે તે નાલાયકી કેટલી અને કેવી છે તેનો નિર્ણય કાણુ કરે—આપણે, કે જે લોકો આપણને નિર્બલ ધારી બેઠા છે તે? ક્યાં સુધી આપણે ખીજા દેશો જોડે સમાનતાથી વર્તી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નનો જવાબ કેમ આપી શકીએ? અંગ્રેજો એમ કહે છે, અને ઘણા માનતા પણ હશે કે આપણે શારીરિક બળમાં એટલા ઉતરતા છીએ કે આપણાથી તેમની સંસ્થાઓ નહીં ચલાવી શકાય. જે સ્વરાજ્ય આપણે માગીએ છીએ એ આપણી વૃત્તિથી, આપણા સંસ્કારથી તદ્દન ઉલટું છે એમ તો આપણા ઇતિહાસનો અભ્યાસી કહી શકશે નહીં. માત્ર જોવાનું એટલુંજ છે કે રાજ્ય ચલાવવા જેટલા પણ બળની આપણામાં ખામી છે કે કેમ? જે શારીરિક બળથી એમ સુચવવામાં આવે કે આપણે યુરોપના લોકો જેવા લાંબાપહોળા નથી, તેમના જેટલા માંસ કે મદિદા પચાવી શકતા નથી, તો તે કશુંજ કરવુંજ પડે કે તેવું બળ આપણામાં નથીજ. પણ રાજ્ય ચલાવવા માટે એ લંબાઈ, પહોળાઈ અને પાચનશક્તિ શું ખાસ જરૂરની છે? ક્યારે મરાઠાઓએ

દિગ્વિજય આરંભ્યો ત્યારે શું તેમના હાલના પુત્રો કરતાં તેઓ વધારે જળરા હતા ? આજે હોંદીવાનો અગ્નિજ્વેની સાથે રહી લડે છે ત્યારે તેમની અશક્તિ ક્યાં નડે છે ? જાપાનનું જીવન ધણે જાગે આપણા જેવું છે જતાં તે સ્વરાજ્ય માટે લાયક કેમ ગણાય છે ? યુદ્ધમાં ઉતરવા માટે, દેશના સંરક્ષણ માટે, દુનીઆનો કારભાર ચલાવવા માટે જેટલા શારીરિક બળની જરૂર પડે છે તેટલું બળ આપણા દેશીઓમાં પહેલાં હતું અને હાલ છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા હોંદીવાનોના જેટલું બળ બાગ્યેજ કાઢ દેશના વતનીઓએ દેખાણું હશે; અને જો આપદાદાયી ઉતરી આવેલી શક્તિમાં કેં પણ રહસ્ય રહેલું હોય તો તે આપણા બળનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે. આપણા આર્યપૂર્વજોના દિગ્વિજય મહાભારતના યુદ્ધને વખતે જો વીરો ઘષ્ટ ગયા હતા તેમનાં અપૂર્વ પરાક્રમ; ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં વિશ્વવિજયી કહેવડાવતા સીકંદર અને તેના સરદારોને પાછા હઠાવી ભારતનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા ચંદ્રગુપ્તે કરેલા પ્રયત્નો; જો ઇસ્લામી પ્રવાહે આખા દક્ષિણ યુરોપમાં થોડા વર્ષમાં પ્રલયકાર કર્યો તેને પણ ૭૦૦ વર્ષો સુધી ખાળી રાખવાની હોંમત; અકબર અને તેના પછીના મોગલ શહેનશાહોના સમયમાં કોકેસસ સુધી પોતાનો ડંકો વગડાવી આવવાનું પરાક્રમ; એક પ્રાંતના વાસીઓએ શિવાજી અને તેના પછીના મરાઠા સત્તાધીશોની પ્રેરણાથી ટુંક વખતમાં મેળવેલી ભારતીય સત્તા; ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને ન્યાયની મૂર્તિ સમજીને સો વર્ષમાં તેને અપાવેલું સાત્રાજ્ય; આ બધા પરાક્રમોની પરંપરા આપણા પૂર્વજોની શારીરિક શક્તિના પુરાવા છે અને જો પૂર્વજોના સંસ્કારોથી પુત્રોના સ્વભાવ પર કેં પણ અસર રહેતી હોય, ચાર હજાર વર્ષો સુધી દાખવેલી હોંમતથી પુત્રોમાં ઢીચકારાપણું આવવાનો સંભવ ઓછો થતો હોય, તો આપણી નિર્બલતાનું પુરાણુ ખોટું છે એમ માન્યા વિના રહેવાનું નથી.

અંગ્રેજ રાજ્યમાં આપણી પાસેથી શ્રેષ્ઠો લઈ લેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી જેવાં ભોંધાંએ તેવાં શારીરિક ખીલવટનાં સાધનો આપણને મળતાં નથી; અને તેથી જર્મની કે ફ્રાંસ જેવા દેશોમાં દરેક શહેરીને લશ્કરમાં રાખી તેનું જે શારીરિક બળ કેળવવામાં આવે છે, તેવું તો આપણામાં આવેજ નહીં. તે ઉપરાંત દહાડે દહાડે વધતી જતી દેશની ફરિદ્ગતાથી આપણાં મિતાહારી શરીરોને પણ ભેઈવું પોષણ મળતું નથી. આવી આવી અનેક અડચણો છતાં આપણા હીંદી સીપાઈઓએ અકુધાન સરહદની શાંતિ સાચવી રાખી છે; બાબર લડાઈમાં અંગ્રેજોનું નાક રાખ્યું હતું; અને આજે આ મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાંસમાં વીરોની મદદે જઈ, જર્મનીના પ્રયંડ યોદ્ધાઓ સામે બરોબર ઉતરી, તેઓ અંગ્રેજ સાત્રાજ્યના સ્તંભરૂપ યર્ષ પડ્યા છે. અને આ શૌર્યની કીમત આંકતાં યાદ રાખવા જેવું તો એ છે કે આપણી હીંમતમાં જનવરી જુસ્સો જણાતો નથી; તેને ઉશ્કેરવા માટે કૃત્રિમ સાધનોની જરૂર નથી; માત્ર તુલસીકૃત રામાયણ બસ છે. જે આપણા સીપાઈઓના નિર્ભય, ઉચ્ચાશયી સ્વભાવથી માહિતગાર હશે તેને આ વાસ્તવિક લાગ્યા વિના રહેશે નહીં.

કેટલાકનું એમ ધારવું છે કે આપણા દેશમાં પરદેશીના હુમલાઓ એટલા બધા આવ્યા છે, અને તેઓની સત્તા એટલી સહેલાઈથી જામી છે કે તેનું મુળ કારણ આપણી અશક્તિજ હોવી ભેઈવે. માત્ર પરદેશીના હુમલાથીજ દેશના વતનીઓની શારીરિક સંપત્તિનું માપ કાઢવું એ બુલભરેલું છે; કારણ કે જ્યાં રસાળ જમીન હોય, અથાગ ધન હોય, લાં બધા આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક છે. અને જે પરદેશી હુમલાઓનું ધોરણ રાખવામાં આવે તો યુરોપના કેટલાએ દેશોનું શું ? ઇટાલી માટે શું કહેવું ? ઇ. સ. પૂર્વે પીરહસે તેના પર હુમલા કર્યા સારથી યુરોપના દરેક મહાન રાજ્યએ લાં જઈ પોતાની ધન શાંતી

છે, અને ત્યાં લાંબો વખત રાજ્ય કર્યું છે. તેથી શું તેના પુત્રોમાં સ્વરાજ્ય ભોગવવા જેટલું બળ નથી? ક્રાંસને પરદેશીઓએ કેટલી વખત જીત્યું? પ્રશીઆમાં કેટકેટલા રાજ્યો પોતાનો દોર ચલાવી ગયા? પરદેશી હુમલાનું કારણ માત્ર અશક્તિ છે એમ માનવું એ ઐતિહાસિક જ્ઞાનને વીસારવા જેવું છે.

કેટલાકે એમ પણ ધારે છે કે આપણે શારીરિક કસરતોમાં યુરોપના લોકો જેવા જબરા નથી તેથી આપણી નાલાયકી સિદ્ધ થાય છે. પહેલાં તો આપણા પોતાના દેશમાં સત્તા કે સ્વરાજ્ય ભોગવવા પારકા દેશના લોકો જેટલા બળની જરૂર નથી. અને તે છતાં પણ, પરદેશીઓ જેટલું અંગબળ કસરતમાં આપણે દાખવી શક્તા નથી એવી માન્યતા ઝોટી છે. અંગ્રેજ રમતોમાં કેટલીક વખત આપણે પાછા પડતા દેખાઈએ છીએ, કારણ કે જીવનના બીજા ક્ષેત્રમાં, તેમજ રમતમાં, રાષ્ટ્રીયતા જેવી વસ્તુ છે; અને તેથી પરદેશી રમતો આપણા સ્વભાવને અરુચિકર બને; અને તેથી તેમાં પ્રાવિણ્ય મેળવવું આપણને અધરું લાગે. તોપણ પરદેશી, અસ્વાભાવિક રમતોમાં પણ આપણી ફતેહ કાઢી રીતે નાનીસુની નથી. ગ્રીન્સ રણજીતસિંહનું નામ ક્રીકેટમાં જગવિખ્યાત છે; બંગાળી પ્રુટબોલ ટીમો અને મુંબઈની ક્રીકેટ ટીમો દર વર્ષે અંગ્રેજ ટીમોને હરાવે છે. ચોડા વખત પર પુનામાં થયેલી દોડવાની શરતમાં, રા. દાતાર ૨૭ માઇલનો પક્ષો દોડી* પાશ્ચાત્ય દેશના મોટામાં મોટા દોડનારને પહોંચી વળ્યા છે. કેટલીક વખત આપણે હિંદીવાનો છીએ એ કારણથી આપણા વીરોને શરતમાં હિતરવા દેવામાં પણ નથી આવતા, અને આપણી શારીરિક નિર્બળતા વગર જોયેજ સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે

* આ કેટલીક વિગતો ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૬ ના મેડર્ન રીવ્યુમાં રા. સમ્બીન્દ્રનાથ મુખમુહારના લેખ પરથી લીધી છે.

છે! વધારેમાં વધારે બોળે ઉપાડવાની શરતમાં આખા યુરોપના તાલીમબાળેમાં મોટામાં મોટો મસ્લમાન ૫૦૦ રતલનો બોળે ઉપાડી શકે છે; હોદમાં વસતા અંગ્રેજોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો કસરતખાન ૨૭૦ રતલ ઉંચકી શકે છે; હોદના નિર્બલ ગણાતા વતનીઓના પ્રતિનિધિમાં દેવી ચૌધરી ૬૬૦ રતલનો બોળે ઉઠાવી શક્યો, અને હોંમત બક્ષે ૯૮૫ રતલ ઉઠાવ્યા! પેરીસના પ્રદર્શનમાં ગુલામે જઈ મેળવેલી અપ્રતિમ ફોતહ જગજગદેર છે; અને બેચાર વર્ષ પર ગામા અને રહીમબક્ષે જઈ યુરોપના બધા કુસ્તીબાળેને હરાવી હોંદુસ્તાનની નિર્બલતા (!) સિદ્ધ કરી આપી છે.

આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં, આપણી કહેવાતી નિર્બલતા કેટલે અંશે ખરી છે તે જણાઈ આવે છે. આ યુદ્ધમાં જે ભાગ હોંદીવાનોએ લીધો છે તે ઉપરથી તેમને વીશે હવે આ સંબંધી બહુ તો કહેવામાં નહોં આવે; છતાં આપણા પોતાના લોકોએ સમજવાની જરૂર છે કે સત્યજતામાં આ દેશ કેાઈથી ઉતરતો હતો નહોં, અને છે પણ નહોં.

રણુજીતરામ

—૪૦૦૦૦૦૦૦—

કેટલાંક મરણો ધરતીકંપ સમાં હોય છે. પૃથ્વી કાંપે અને ગગન-
મુખી ચિરિરાળે ધરણીમાં સમાઈ જાય; યુગો થયાં વહેતી સરિતાઓ
સુકાઈ જાય—આ બનાવોની વાત અનેક વાર કોઈ કહે પશુ મનાય
નહીં. નજરે જોઈએ પશુ ખાત્રી થાય નહીં. રણુજીતરામનું મરણુ પશુ
એવુંજ થઈ ગયું.

રણુજીતરામ ગુજરી ગયા! ખબર પડતાં, કોણુ માને? જે રણુ-
જીતરામ, એક વર્ષ પહેલાં રાત્રે હું ધરમાં આવું કે ખીજી પળે, બાલક
અશોકને એક હાથમાં લઈ, બગલમાં જોનસન કે લાશ્વર રાખી,
કાબ્ય કે ઇતિહાસની અનેક ચર્ચા કરવા હસતે મુખે આવતા; જે
આગલે દિવસે, સ્નેહભર્યા સ્મિતથી, મારા લેખોનું વિવેચન કરી નવી
દિશાઓ દર્શાવી ગયા; જે મનુષ્યને જીવન એક મહાન સ્વપ્ન હતું,
જેના ઉત્સાહ શાંત છતાં પ્રતાપી હતો, જેની વિદ્વતા અમાપ છતાં
આડંબર વિનાની હતી, તે નર-વીર-મિત્ર-પ્રેતસાહનના મહાસાગર-
ગુજરી ગયા! વાત ખરી છતાં, ખરી મનાતી નથી. ધણી વખત એમ
લાગે છે કે જુના ગુજરાતના કોઈ એક અર્ધનષ્ટ શિલાલેખની નકલ
હાથમાં લઈ ઉઘાડા બારણામાંથી હસતે મોઢે તે આવી પહોંચશે.

તે ગયા—અને સાધારણ કાઠીને પણ ટટાર રાખી, કાટનાં બટન ઉધાડાં મુકી, ધીમી, સુરતી ચાલે ચાલીને ફરી તેને આવતા જોઇશું નહીં; તે ઉત્સાહભર્યું મુખ કદી હસશે નહીં; તે જીવિતેજે ચમકતી આંખો ફરીથી, ઉતેજનથી, ચમકશે નહીં. તે ગયા—અને પાછલ, રડતી જનેતા, સંસ્કારી, શાંત અને સંતોષી ભર્તાની સમાનગુણી ભમકદંડવ થયેલી ધર્મપત્ની, છત્ર વિનાની અરુણ, અને આવા પિતાની કેળવણી વિનાનો સદા અપૂર્ણ અશોક મુકી ગયા. તે ગયા—અને રહેવામાં માત્ર રહ્યું—જે પાડે તેનાં આંસુ—જે લખે તેના સ્મરણલેખો—જે લાવે તેનાં સ્મરણો; અને સદ્ગતના છુટાછવાયા લેખો; અને મિત્રોમાં રહેલા આદર્શો;—માત્ર અણખીલેલા પુષ્પની આછી સુવાસ. રહ્યું માત્ર ગુજરાતને શાયવાનું કે ફૂર વિધિએ એ પુષ્પ ખીલવા દીધું નહીં.

રજુજીતરામના જીવનનો ઇતિહાસ બહુ લાંબો નથી. તે સુરતના વાલ્મિક કાયસ્થ હતા; તેમના પિતા અમદાવાદમાં ઇજનેર હતા; તે સન ૧૯૦૩ માં ગુજરાત કોલેજમાંથી બી. એ. થયા; એક વર્ષ કોલેજમાં ફેલો રહ્યા; પછી ઉમરેઠમાં માસ્તર બન્યા; પછી પ્રો. મજબર અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની ખાનગી કારભારી તરીકે સેવા કરી; મરતી વખતે તે શેઠ નરોત્તમ મોરારજીના પુત્રના માસ્તર હતા. આવા પુરુષો, જીવનના બનાવોથી નથી જીવતા—તેના આદર્શોથી જીવે છે. તેને મોટા હોદ્દા મળ્યા નહીં; પણ જ્યારે જ્યારે સમય આવ્યો ત્યારે ખાનગી નોકરીમાં જ રહી, પુરસદ વધારે મળે, અને મુંબાઈમાં રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીના પુસ્તકાલયનો લાભ મળે માટે, સારી નોકરીની તક ગુમાવી. મહત્ત્વાકાંક્ષી બાવના રાખવી—એ ધણા કરે છે; મહત્ત્વાકાંક્ષા દૂર ઠેલી, બાવનાને વળગી રહેવું એ તો વિરલાભ કરે.

રજુજીતરામ વિદ્વાન હતા એ વાત તો જે જે ગૃહસ્થો એમની મદદ લઈ વિદ્વાનમાં અપતા હતા તેજ પુરવાર કરશે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક

સાધનોનો એવો અભ્યાસી; ગુજરાતી સાહિત્યનો એવો નિરંતર ભક્ત; યુરોપીય અર્વાચીન સાહિત્યનો એવો વાચક અને વિવેચક મેં હજુ જોયો નથી. કેટલાક એને સકારણુ, જીવન્ત સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ (Living Encyclopaedia) કહેતા. ધણીએ વખત અમે બેઠા હોઈએ અને સાહિત્ય કે ઇતિહાસનો કોઈ ખાસ અભ્યાસી આવે; ભયંકર ભાષામાં વિદ્વાતા દાખવે; શાન્ત, સાદા, સાધારણ દેખાતા રણજીતરામને ન છુટકે બોલાવે અને પા કલાકમાં નવા સિદ્ધાંતો, નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ શીખી જ્ઞાન આપવા કરતાં, લેવા બેસી જાય !

હમણાં હમણાં જ સદ્ગતે કેં લખવા માંજુ હતું. આપણે દુર્ભાગ્યે, એ કેં બહુ લખી ગયા નહોં. તેઓ પોતાનું જ્ઞાન અધુરું માનતા; અને તે પુરું કર્યા વિના લખતું નહોં એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. એ નિશ્ચય આપણને નાજો. ગુજરાતના ઉત્તમમાં ઉત્તમ હ્રદયના સાક્ષર વિદેહ થયા; પણ વારસામાં છુટુંછવાયું લખાણુજ માત્ર મુકી ગયા. સાક્ષર તરીકે, ધણે ભાગે, તેમણે નાટકો લખ્યાં, થોડી ટુંકી વાર્તા અને એક અધુરી નવલકથા લખી, ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કેટલાંક સાધનોનું સંશોધન કર્યું, ગુજરાતની એકતા વીશે કેટલાંક નિબંધો અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિ, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ વીશે લેખો લખ્યા. તેમની ભાષામાં પ્રભાવ કરતાં વિશુદ્ધિ, તેમજ સમૃદ્ધિ વધારે હતાં. કલામાં સર્જનશક્તિ કરતાં વિવેચનશુદ્ધિ વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી; નિરીક્ષણોમાં આવનાનાં દૃષ્ટિબિંદુ કરતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુનેજ પ્રાધાન્ય મળતું. સાક્ષર કરતાં એ સાક્ષરોના પ્રેરક વધારે હતા. નામ દેવામાં માલ નથી; પણ મોટામાં મોટા આપણા કવિઓ અને લેખકો રણજીતરામના અનુમોદનની હોંસ રાખતા અને તેમની મદદની મામણી કરતા.

મને પોતાને એમની ખોટ ક્યારે પુરાશે તે સમજતું નથી. ત્રણ વર્ષ પર બ્યારે એ મારી પાડોશમાં રહેવા આવ્યા ત્યારથી એમને અને

મારે સારે સંબંધ બંધાયો. એમની મીઠી, ન પરખાય એવી વૃત્તિએ મારી લેખનપ્રવૃત્તિ, નિર્ભય અને અપૂર્ણ છતાં, તેને ઉત્તેજ, તેને નવી દિશા દેખાડી. થોડા વખતમાં હું જે લખું તેને માટે એમના અભિપ્રાયની વાટ જોવાની મને ટેવ પડી. એ ન હોત તો હું મારી ખીજ એતિહાસિક વાર્તા 'ગુજરાતનો નાથ' હાલની રીતે લખત કે કેમ એ ખાત્રીથી કહી શકતો નથી. તે વાર્તા માટે જ્યારે જોઇએ ત્યારે એ સાધનો પુરાં પાડતા, જ્યારે જોઇએ ત્યારે એમનો વિચારશીલ અભિપ્રાય મને સુધારવા તૈયાર રહેતો. મને લાગવા માંડ્યું કે જે કે હું લખું તે મારું નથી—રણજીતરામનો પણ તેમાં ભાગ છે. લીટીએ લીટી તેનાજ અનુમોદન માટે લખાતી ગઈ. એક પછી ખીજ વ્યક્તિઓ જે નિર્માતી ગઈ તે એ પસંદ કરશે કે કેમ તે ધોરણેજ જન્મ પામી. તે અનુમોદન ગયું—તે પ્રેરણા ગઈ. એ લીટીઓ અણજોગેલી રહેવાની; અને જે જે પાત્રો નિર્માણે તે બધા ખીચારા, જેને માટે સર્ગમાં તેને અભાવે શ્યામાશીની લાલસાએ, વૈતરણીતટે, ંહીલે મોંઠે વાટ જોયા કરશે. રણજીતરામ પેલે પાર ગયા છે; તે પાછા નહીં ઓળંગવાના નથી.

આ લાગણીઓ જે માત્ર મારી હોત તો લખત નહીં. તેમના અવસાન પછી ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા અનેક જણો—કવિ, લેખક, અભ્યાસી, ચીતારા, વિવેચકને હું મળ્યો. બધાને આજ પ્રમાણે લાગે છે; બધા આજ પ્રમાણે પોતાની કૃતિઓનું સાહિત્ય ઓણું ચએહું માને છે; બધાને એ ઓટ કદી નથી પુરાવાની એમ ખાત્રી છે. જે માણસ આવો સત્તાધીશ હતો તે એકલો સાક્ષર કેમ કહેવાય ?

દરેક ક્ષેત્રમાં તે એતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા. ગુજરાતની રાજકીય બાબતોમાં તેમના મત પ્રમાણે જે વસ્તુ જરૂરની હતી: એક તો એતિહાસિક એકતાનું જ્ઞાન; અને ખીજું એક સાહિત્યદ્વારા અંગ્રેજ અને દેશીરાજ્યના ગુજરાતની એકતાનતા. આ વીશે તેમણે ધણું

વિચાર અને કાઠીઆવાડમાં રહી ધણો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. અને એ વિચાર અને અનુભવની રુપરેખા ગુજરાતમાં આમળ આપી હતી, જે મારા માનવા પ્રમાણે ‘સમાલોચક’માં પ્રગટ થઈ હતી. સામાજિક બાબતોને પણ એવીજ નજરે તે જોતા. આપણી જુની પ્રજાસિક્ષાઓ કેવાં કેવાં ઐતિહાસિક કારણોને લીધે ઉદ્ભવી તેના તે સતત વિચાર કરતા. ન્યાતો, બાહ્યો, રીવાજો તરફ ભાવનાના દૃષ્ટિબિંદુથી તે નહોતા જોતા; તેમજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બકતો જે તિરસ્કાર બતાવે છે તેમાંથી તે મુક્ત હતા. જૂત ગુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવાની એમના મનની ઉમેદ હતી; અને તેને માટે એમણે અધ્યાત્મ શ્રમ વેઠી સાધનો ભેગાં કર્યાં હતાં. પણ એ ઉમેદ મનની મનમાંજ રહી ગઈ. આવાં આવાં દૃષ્ટિબિંદુથી, એમની ભાવના સાહિત્યમાં મૂર્તિમાન કરવા તે મંચી રહ્યા હતા. સાહિત્યથીજ ગુજરાત ગૌરવ પામશે, અને તેથી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટશે એમ એમનો નિશ્ચય સિદ્ધાંત હતો.

રજુજીતરામ માણસ નહોતા-એક ભાવના હતા. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા (self-consciousness) ના એ અવતાર હતા; તેનેજ માટે તે જીવતા, તેનેજ માટે તેમણે ત્યાગવૃત્તિ ધારી, તેનેજ માટે તે નવા નવા માણસોના સંસર્ગમાં આવવા ઝંખતા, તેનેજ માટે મને તે વેઠી બધાને એ ભાવનાથી પ્રેરવા તે મથતા. તેમના હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો; બંગાળની આફક આપણું સાહિત્ય ક્યારે સમૃદ્ધિવાન થાય-આપણી કળા ક્યારે બ્યક્તિત્વ પામે-આપણો ઇતિહાસ ક્યારે સજીવન થાય-આપણી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક સાનુકૂળતા ક્યારે સધાય-આપણી સંસ્કૃતિ ક્યારે વિજય પામે; અને આ બધાને પરિણામે નવિન ગુજરાત ક્યારે અવતરે. એમની નજર આમળ નવિન ગુજરાત સ્વપ્નું નહોતું, પણ એક જીવન્ત બ્યક્તિ હતી. એ બધાને પ્રેરતા. તે એકજ લક્ષ્ય તરફ-ગુજરાતનાં ગૌરવ, એકતાનતા, અસ્મિતા તરફ.

વિવિધતાથી ભરપુર ગામીઆમના લેખકોના એ—આ જાવનાના અવતાર—
કેન્દ્રસ્થાન હતા. આ જાવના પ્રસારવી એ એમના જીવનનો મંત્ર હતો. તેમણે સાહિત્યસભા કાઢી તેનો હેતુ એજ. અને સાહિત્ય પરિષદની અસર બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સર્વભાષી થઈ નથી એનો ખેદ તેમને હંમેશા થતો, તેનું કારણ પણ એજ. તે વધારે જીવ્યા નહીં એ આપણું દુર્ભાગ છે. બંગાલ, મહારાષ્ટ્ર, ને ઉત્તર હિંદુસ્થાને એકતાનતા અને અસ્મિતા સાહિત્યદ્વારા સાધી છે, જ્યારે આપણું હજી ઠેકાણું નથી. એવી વખતે એ જાવનાનો પરમભક્ત જય એ ખોટો બારે છે. રણજીતરામ જેટલે અંશે એ જાવનાને જીવનમાં કેણે ઉતારી છે, કેણે ઉતારશે, અને બીજા જીવનોમાં કેણે પ્રેરશે એ પ્રશ્નો હાલ તો ઉત્તર વમરનાજ રહેશે.

જે જાવનાનો દીપ તેના જીવનમાં સદાય ઝગમગતો રહેતો તેની જ્વલંત જ્યોતથી ચારે દિશા એતે ત્યારેજ તે જીવ્યા પ્રમાણ; અને આપણે તેને જાણ્યા પ્રમાણ. કદી પણ થઈ વિના મહાકાર્ય નથી; બલિદાન વિના થઈ નથી. એક બત્રીસ લક્ષણાનું બલિદાન તો અપાયું; પણ તેનું સાહિત્ય ક્યારે સધાશે? જેને રણજીતરામની માફક ગુજરાતના અવિધ્યમાં અમર શ્રદ્ધા છે તેને આવા વિલક્ષણ પુરુષનું અવસાન હઝારગણી હોંસ પ્રેમાં વિના રહેનાર નથી. ગુજરાત આજે નજીવું મહાપ્રાય છે; તેના વાસીઓ અસ્મિતા વિનાના છે; તેનું સાહિત્ય પ્રતાપહિણ છે; છતાં તે નિર્વૃત્ત નથી. ગુજરાત એક મહાપ્રશ્ન છે. તેનાં મુજોમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનો કર્મયોગ છુપાયો છે; તેની ડાળે દયાનંદો ને ગાંધીઓની કુંપેરો પુટી છે. જીવના ધાતકી સમુદ્રે એક ઉગતી કુંપેરનો નાશ કયો ખરો; પણ એક ગયે અનેક નહીં થાય? જાવનામય બની રહેલા કર્મયોગીનું લોહી અહિરાવણું હોય છે; તેનું એક ટીપું પડતાં અનેક અહિરાવણું પ્રગટ થયા વિના રહેતા નથી. અને જ્યારે એવા અનેક

પાકશે ત્યારે ગુણવંતી ગુજરાતનું ગૌરવ સ્થાપશે. જ્યારે વાણિજ્ય, સાહિત્ય, સંસ્કાર, અને સત્તાની માતા બની તે મહાલક્ષ્મી ત્યારેજ રણજીતરામ જેવાની કીમત અંકાશે; ત્યારેજ કહેવાશે કે, જ્યારે ગુર્જરીનું માત્ર નામજ હતું, જ્યારે તેના તતુએ એકતા વિના તરફડતા હતા, જ્યારે તેની સેવા એ મુખાંધ મનાતી, તેનું ગૌરવ એ સ્વપ્ન લેખાતું, તેના પ્રતાપ કદી જોયો ન જણાતો તેવા બયંકર, નિરાશ્વાજનક સમયમાં પણ કેટલાક એવા વિરલા હતા કે જે જનનીના પ્રાદ સેવી કૃતાર્થતા માનતા, તેના ગૌરવનાં સ્વપ્નાં અનુભવી જીવન વિતાવતા, તેના હવિષ્ય માટે ત્યાગવૃત્તિ ધારી તેને માટે પ્રાણ અર્પવા તથાસી રહેતા.

લોકશાસન

૧

યુગધર્મ

આ જમાનાનો યુગધર્મ લોકશાસન છે. પ્રજાએનો જીવનમંત્ર, દેશેદેશની પ્રગતિનું અંતિમ લક્ષ્ય, મોટાં યુદ્ધો અને રાજ્યક્રાંતિનું મહાકારણ—એ લોકશાસન છે. આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એ ધર્મ સ્વીકારવો પડે છે; આપણે સમજીએ કે નહીં, પણ આપણી ચારે પાસ તે ગર્જના કરી રહ્યો છે.

અસારે આપણને, બ્રીટીશ સામ્રાજ્યને, આખી દુનિયાને તે ધર્મ પ્રેરી રહ્યો છે. યુરોપમાં ચાલી રહેલું દારુણ યુદ્ધ એ યુગધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે છે; બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનો પાયો એ શાસન પર રચાયો છે; આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન એનાથી ઊછળી રહ્યું છે.

જર્મની આપણુદી સત્તાનું, સ્વઅહંદી લશ્કરી વર્ગના જુલ્મી શાસનનું સદન છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. એ દેશની ઝગનયુંબી મહેઞ્છા-ઓ તોડી પાડી, સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાસનનો વિજ્યવાવટો આણમ પર ફરકાવવા આ બધું ચાય છે; બેલજીયમ નામ માત્ર બની રહ્યું છે; રહે-

સાઇ રહેલું ફ્રાન્સ-સંસ્કાર અને શૌર્યનું સ્થાન-અડમ બની ઉભું છે; બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય તન, મન અને ધનનો ભોગ આપે જાય છે; ત્રાહીત અમેરીકાએ-મૂર્તિમાન લોકશાસન સમી મહાપ્રજાએ-બળતા દાવાનળમાં ઝંપલાવ્યું છે; આપણે આપણા વીર પુત્રોની, આપણા રંક દેશના બચેલા ધનની આહુતિ આપીએ છીએ. લોકોનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવવા જર્મની તૈયાર છે; પ્રેસીડેન્ટ વીલ્સને બળથી તે લોકશાસનના શત્રુને ડારવા જય-ઘોષ કર્યો છે. “જ્યાં સુધી” અંગ્રેજ મુખ્ય પ્રધાન લોર્ડ ડેલોર્ડે કહ્યું હતું, “દુનીયા પર સ્વાતંત્ર્યની પુનર્સ્થાપના થાય નહીં ત્યાં સુધી અમે લડીશું. તે પહેલાં અમે લડાઇમાંથી વીરગીરું એમ જર્મનો માનતા હોય તો તે તેમનો મોહ છે.”

આ શબ્દો બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના નાયકને બાજે એવા છે; કારણ કે એ સામ્રાજ્યનો આત્મા પણ લોકશાસન છે. એ આટલાં વર્ષ ટક્યું, આટલી મહત્તા પામ્યું તેનું પણ કારણ એજ. હૌદમાં અધિકાર ભોગવતો અંગ્રેજ વર્ગ પોતાને તેના સ્તંભરૂપ માને છે. શું અજ્ઞાન ! એ વર્ગના આદર્શો માટે એ સામ્રાજ્યમાં સ્થાન નથી. એની રચના નથી થઈ ‘જોહકમી’ સિદ્ધાંતોને આધારે-નથી રાખવામાં આવ્યા તેમાં મન, વાણી કે કર્મના સ્વાતંત્ર્યને છુંદી નાખનારા કાયદાઓ-નથી પુરાવા એમાં નિરંકુશ વર્ગની સત્તાના ચિત્રનિચિત્ર રંગો. ઇંગ્લેન્ડના આપણુદી રાજ્ય પહેલા ચાર્લ્સને ફ્રાંસી દર્ધ, પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપનાર રજીવીર કોમવેલે આ સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો છે; લોકની મહત્તાની પ્રતિસમા, સામાન્ય વર્ગના પ્રતિનિધિ વીલીયમ પીટ્ટે તેનું ચણતર શરૂ કર્યું છે; હેમ્પડન, પીમ અને મીલ્ટનના સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતની એમાં નકશી છે; વૉરન હેસ્ટિંગ્સના ભુલ્મનો જવાબ લેનાર બર્ક, સડતા ઇટાલીની વહારે ધાનાર ઝેડસ્ટન, ગ્રીસના સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રાણ અર્પનાર બાયરન, વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ હૌદ ખાતર ‘ઇન્ટર્નેશનલ’ સહેનાર ખીસેન્ટ-આ સ્વાતંત્ર્યધુનના સુભટોની એમાં કારીગીરી છે.

એની પાર્લામેન્ટ પૃથ્વી પરના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમંડલોની માતા છે; તેના ઇતિહાસ તે અનંતકાલના મંદિરમાં સંભળાઇ રહેલી લોકશાસનની ગર્જનાનો પડઘો છે.

એ પડઘાથી લોકશાસનના આપણા સંસ્કારો પણ સચેત થયા છે. ઐતિહાસિક દુઃખો સહન કરી રહેલા ભારતના હૃદયમાં જુની જિંમિયા નવે સ્વરૂપે પ્રગટી છે. તેમાં ઐક્ય આબું છે; રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા પ્રગટી છે; તેના અંગેઅંગમાં યુગધર્મનો સંચાર થયો છે; પરિણામે, આપણે સ્વરાજ્ય માંગીએ છીએ.

એ સ્વરાજ્યની પ્રસરતી અભિલાષા ગામેગામે પહોંચી વળી છે; વ્યાસપીઠા અને ખજરપત્રો તે મળવે છે; રાષ્ટ્રીય મંડલોને એક ભાવનાએ પ્રેર્યા છે. એ અભિલાષા, ક્રાંતિસ-લીનની યોજના-હોમરૂલની યોજના, એ નામે ઇતિહાસમાં અમર થઇ ચુકી છે. એ યોજનાનું મૂલ્ય લોકશાસન છે, એ તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જેતાં માલુમ પડે છે. એ સિદ્ધાંતો ઘણા સરલ છે:-

૧. આપણી આત્મ પંચાયતોથી માંડીને વાઇસરોયની ધારાસભા સુધી બધા રાજકીય મંડલોમાં લોકોનાજ ચુંટેલા પ્રતિનિધિઓનો વધુ મત હોવો જોઇએ.

૨. જે અમલદાર વર્ગ દેશમાં હકુમત ચલાવે છે તે, ઉપર લખેલાં મંડલોને તાબે હોવો જોઇએ.

આ સિદ્ધાંતો લોકશાસન પ્રાપ્ત કરવાના પગથીયાંજ છે તે આગળ સ્પષ્ટ થશે; અને તે આપણા રાજ્યતંત્રમાં સ્વીકારાય એ આપણો પ્રયત્ન છે. એ પ્રયત્ન તે યુગધર્મ સિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ પગલું છે; અને તે પ્રયત્નથીજ આપણે આગળ વધતી સૃષ્ટિ જોડે એકતાનતા પામીશું. જે લક્ષ્ય માટે મારશ્વર ફોર્સ ફ્રાન્સમાં લડે છે, જે લક્ષ્ય માટે સંગ્રામમાં લોહીની નદીઓ વહે છે, તેજ લક્ષ્ય માટે આપણે સ્વરાજ્ય માંગીએ છીએ. તે લક્ષ્ય લોકશાસનનો વિજય.

1

૨

લોકશાસનનાં પ્રાચીન સ્વરુપો

લોકશાસનનો અર્થ અભારે ‘લોકનીજ સત્તાથી ચાલતું રાજ્યતંત્ર’ એવો કરવામાં આવે છે. પણ ઇતિહાસકાલમાં તેના અનેક અર્થ થયા છે; એનો અંગ્રેજી શબ્દ Democracy-‘ડેમોક્રેસી’ પણ કોઈ વખત ભાવનાના અર્થમાં તો કોઈ વખત રાજ્યતંત્રના અર્થમાં વપરાય છે.

લોકશાસનની ભાવના આજ જમાનામાં સમજાઈ છે એ માન્યતા જુલભરેલી છે. જૂતકાલમાં પ્રજાએ, અને મહાત્માએ તેનાં ઝાંઝાં સ્વમાં આવતાં હતાં; અને સ્વમાંઓ સ્પષ્ટ યથાથીજ લોકશાસન રાજ્યતંત્રની પદવી પામી શક્યું.

આ અસ્પષ્ટ સ્વમાંમાં બે દૃષ્ટિબિંદુઓ સમાતાં હતાં: (૧) જનસમૂહની મહત્તા અને ગૌરવ; (૨) દરેક વ્યક્તિની વ્યક્તિ તરીકે મહત્તા અને ગૌરવ. છેક શરુઆતમાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં, કવિતામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં જુદે જુદે વેશે એ દૃષ્ટિબિંદુઓએ દેખા દીધી. વેદે કલ્પેલું વિરાટસ્વરુપ; ગીતાએ ગાયેલું સર્વ કર્તવ્યનું પરમ ધ્યેય ‘લોકસંમૂહ’; જુદે સરળવેલો ‘સંધ’; ખ્રીસ્તે આદરેલી જનસમાજ માટે પ્રાણ આપવાની ઉત્સુકતા; મહમદે પ્રસારેલી સામાજિક સમાનતા-આ અને એવી અનેક ભાવનાઓમાં એ બે દૃષ્ટિબિંદુઓ નજરે ચઢે છે; અને એ બે જેમ જેમ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં શિખરો છોડી-પતિતપાવની ગંગાની મારફત-સામાન્ય જીવનની સપાટી ઉપર ઉતરવા લાગ્યાં તેમ તેમ લોકની સત્તાની શરુઆત થવા લાગી. અને આ શરુઆત આપણે અહીં ચર્ચ હોય એમ લાગે છે. આ દેશમાં એક સંપ્રદાય એવો છે કે જેનો હેતુ આપણે લોકશાસન માટે નાલાયક છીએ એમ ઠરાવવાનો છે. ઇતિહાસના સંશોધને તે સંપ્રદાયને જુઠો પાઓ છે. લોકશાસન જેવું પ્રાચીન આર્યોવર્તમાં હતું એવું ગ્રીસ સીવાય બીજા કોઈ દેશમાં તે વખતે નહોતું.

આપણે ભાં પ્રાચીન સમયમાં રાજા નામનોજ સર્વસત્તાધીશ કહે-
વાતો; ખરું જોતાં તેની સત્તા ધણી નિયંત્રિત હતી. તેનું પહેલું કર્તવ્ય
પ્રજાની સેવા ગણાતી; તેની ઇચ્છા સદાએ વૃદ્ધ મંત્રીમંડલને આધીન
રહેતી; તે ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કે યુદ્ધપદ્ધતિ બદલી શકતો નહીં, કારણ કે
તે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના હાથમાં હતાં; તે આંતરવ્યવહારમાં માથું
મારી શકતો નહીં કારણ કે શહેરો અને ગામડાંઓમાં પંચાયતોનું
પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર ચાલતું.

મને તેવો પ્રતાપી રાજા લોકોની સંમતિ વિના પોતાનો વારસ પછી
નીમી ન શકે એવી રાજ્યનીતિ હતી એમ લાગે છે. દશરથ રાજાએ
રામચંદ્રને યુવરાજપદ આપવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે “બ્રાહ્મણો અને
સૈનાનાયકો સહિત નગરજન અને પ્રાંતોના રહીશો સાથે મંત્રણા
કરી; અને સર્વે અનુમત થયા પછી, દરેકે પોતાના મનમાં વિચાર
કર્યો. ત્યાર પછી બધાએ દશરથને કહ્યું કે “અમે રામને યુવરાજ
તરીકે સ્વીકારવા ખુશી છીએ.” આ ઉપરથી વસિષ્ઠ મુનિએ રાખવને કહ્યું:
“લોકોએ તને રાજા તરીકે સ્વીકારવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે; તેથી હે વત્સ !
હું તને યુવરાજ સ્થાપું છું.”^૧

ચન્દ્રગુપ્ત જેવા પ્રતાપી રાજાના વખતમાં તેના “પાટનગર
પાટલીપુત્રના કારભાર માટે ત્રીસ જણની અનેલી સુધરાધની યોજના
કરવામાં આવી હતી, અને યુદ્ધસભાની માફક પાંચ પાંચ સભ્યોનાં
છ મંડલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ મંડલો સામાન્ય લોકમાન્ય
(unofficial) પંચાયત, કે જેવડે દરેક ન્યાત અને ધંધો હોંદમાં
પરાપૂર્વથી પોતાની આંતરવ્યવસ્થા કર્યાં જાય છે, તેનાં રાજ્યે સ્વીકારેલાં
સ્વરૂપો ગણાય.”^૨

૧ રામાયણ કાંડ ૨-(૩)-(૬)

૨. Vincent Smiths “History of India.”

“એ તો સ્પષ્ટ છે કે ગ્રામીન હોદ્દામાં સહેરસુધારા અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓ પોતાની હદમાં મોટી સત્તા ધરાવતી; તેમની ફરજો, અંગ્રેજી અમલમાં હોદ્દામાં સ્થાપવામાં આવેલી તેવી જ સંસ્થાઓના જેવી, ધણે અંશે હતી. છતાં તે વધારે કઠણ કામ ઉપાડતી અને તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાલ હતું. તે સંસ્થાઓ પોતાપોતાની હદમાં દીવાની અને ફાજદારી અમલ ચલાવતી; તેમના ‘મુખ્યો’—કમીશનરો—ને ગેરવર્તણુંક માટે શિક્ષા—જેમકે તે દેશનિકાલ—પણ આપી શકતી; તેનો હુકમ જો ગેરરીતે નહીં કરવામાં આવ્યો હોય તો રાજ્યસત્તા પણ કમીશનરોમાં રાખતી.”^૧

આ ઉપરાંત આપણી લોકસ્વાધીન આશ્યન્નવસ્થા પુરાણ કાલથી તે અંગ્રેજી અમલદારોની વિનાશક રાજ્યપદ્ધતિએ તેના પર છરી ફેરવવા માંડી ત્યાં સુધી ચીરંજીવી રહી હતી. એ નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રો લોકશાસનના દુર્જન કેટલા હતા.

“અસલના વખતમાં હોદ્દામાં એવી રાજ્યસત્તા હતી કે જે લોકો પાસે લીધેલા ધન પર જીવતી. આ સત્તાના માલીકો કર નાંખતા; સ્વેચ્છાએ એક બીજા સાથે લડતા. પણ આંતરશાસન તો દરેક ગામનું ગામલોકોજ કરતા; અને પોતાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે પોતાના રીત-રીવાજ બદલવાનો આધિકાર લોકોનોજ રહેતો.”^૨

આપણા દેશની ગ્રામીન શાસનપદ્ધતિ વર્ણવતાં એક ગુજરાતી વિદ્વાન લખે છે કે “એકમેકથી સ્વતંત્ર, પોતાનો કારોબારી તેમજ દીવાની અમલ પોતેજ ચલાવતાં, નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર અથવા ગ્રામ્ય સંસ્થાનો મુખી તે રાજ. ગામલોકો અમુક અંશે પોતાનો કાર-

૧. From Pundit R. S. Shastri's Essay quoted in “Towards Home Rule” by R. Chatterjee.

૨. H. R. H. Elliot quoted in “Towards Home Rule.”

ભાર ચલાવતા; મહાજનો, ન્યાતો, અને કુટુંબો પણ એમ કરતાં; અને અવશેષ રહેલી સત્તાજ રાજ ભોગવતા.”^૧

આટલુંજ નહીં, પણ કેટલાંક શુદ્ધ-રાજ વિનાનાં-લોકસત્તાક રાજ્ય-તંત્ર પણ હીંદમાં હતાં, જે ત્રેણી અને ગણને નામે ઓળખાતાં. વાજ્ઞન નામના પ્રતાપી લોકમાં આવું રાજ્યતંત્ર હતું તે વીશે શુદ્ધ ભગવાન કહે છે: “હે આનંદ ! જ્યાં સુધી વાજ્ઞનનો વારંવાર સંપૂર્ણ સમાઓ ભરે છે ત્યાં સુધી તેમનું અધઃપતન થવાનું નથી; પણ ઉલટા તેઓ સમૃદ્ધિવાન થશે.”^૨

પણ આવા લોકશાસનના શુદ્ધ અપવાદો ન ગણતાં, આપણા દેશમાં તેની સામાન્ય ભાવનામાં નીચેનાં દૃષ્ટિબિંદુ દેખાતાં:-

૧. જે કે રાજ અને પ્રજાનો સંબંધ અદૃષ્ટ નહોતો થયો, છતાં રાજ તેમજ ખીજ બધી સંસ્થાઓ લોકોનેજ માટે છે એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો. જનસમાજની મહત્તા સ્વીકારાતી.

૨. રાજ્યથી માંડીને બધા અમલદાર વર્ગ પેઢીધર હતો, અને દરેકની હકુમત એવી પ્રભુશિકાઓથી જકડી લેવામાં આવી હતી કે જેથી સ્વચ્છંદ આચરણ અશક્ય થઈ પડે. તેમની હકુમતનું ક્ષેત્ર ધણું જ નાનું હતું.

૩. ભસ્કરની કે બહારની વ્યવસ્થા સીવાય ખીજ બધાં ક્ષેત્રોમાં ગ્રામ અને ન્યાતની પંચાયતોનીજ સત્તા હતી. ગ્રામ અને ન્યાત એ જે સ્વતંત્ર અને આત્મનિષ્ઠ, લોકનાજ શાસનથી ચાલતી સંસ્થાઓ હતી.

૪. દરેક વર્ણના લોકોનો એકમેક પર એવો આશ્રય હતો અને દરેક વર્ણની પોતપોતાનામાં એવી સમાનતા હતી કે-યુરોપીય અર્થમાં સમાનતા નહોતી છતાં-લોકશાસનની નેમ સચવાતી.

૧. Uttamlal K. Trivedi's "Constitutional Theory of Hindu Law."

૨. Rhys David's "Buddhistic Suttas."

આ કારણથી યુરોપીય દષ્ટિબિંદુઓનો અભાવ હતો છતાં, આ દેશમાં લોકશાસન અસલથી હતું, અને ધણે અંશે અંગ્રેજના અમલ સુધી આપણે તે સાચવી રહ્યા હતા.

ગ્રીસ

જૂતકાલમાં જોમ હોદ્દામાં લોકશાસન હતું તેમ ગ્રીસમાં પણ હતું; અને તે દેશના એથેન્સ શહેરમાં તે સંપૂર્ણ કલાએ પહોંચ્યું હતું.

એથેન્સ તે યુરોપનું કાથી છે. એક લેખક લખી ગયો છે કે “જોને આ પાશ્ચાત્ય ચેતન કહીએ છીએ તે ગ્રીક ચેતનનો માત્ર પુનર્જન્મ છે.” ઇસવી સન પૂર્વે ઘર્ષ ગએલા એક નગરના જીવને, તત્ત્વજ્ઞાન અને રહેણીકરણીએ, વિચાર અને શૈલીએ યુરોપની સંસ્કૃતિ, રાજ્યપદ્ધતિ, અને સાહિત્ય પ્રેમી છે; અને આ જમાનાની લોકશાસનની બાવનાનું મૂલ પણ તે શહેરની રાજકીય સંસ્થાઓ છે.

એથેન્સમાં રાજપ્રજાનો સંબંધજ નહોતો—ત્યાં માત્ર લોકજ હતો, રાજ્ય લોકસત્તાક હતું. તેનો કોઈ પણ માલીક નથી એમ કહેવામાં તેના નાગરિકો મગરૂરી માનતા હતા.

હાલનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રો રાષ્ટ્ર, મોટો દેશ, વિશાળ પ્રજા વિના ટકી શકતાં નથી, અને તેથી તે અશુદ્ધ-પ્રતિનિધિઓ મારફતે ચલાવાતી સંસ્થાઓ છે. ગ્રીસમાં રાજ્યતંત્રનું સ્થાન માત્ર એકેક શહેરજ હતું; ત્યાં દરેક શહેર એક જુદી રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ હતું. આ કારણથી એથેન્સમાં શુદ્ધ લોકશાસન હતું; વીસ વર્ષની ઉપરના બધા શહેરીઓ “એકલેસીયા” નામની સભામાં મળતા અને વધુ મતે બધા રાજ્યકારભાર ચલાવતા. એ સભાની સત્તા સંપૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી હતી. તે સંધિ અને વિગ્રહના ઠરાવો કરતી અને એલચીઓને સાંભળતી, અમલદારો અને સેનાપતિઓ નીમતી અને તેમના પગાર નક્કી કરતી, લશ્કરી અને દરીઆઈ ફોજોની વ્યવસ્થા કરતી, ધર્મ અને ઉપજ ખરચ-

ના સામાન્ય સવાલોનો નિર્ણય આણતી, અને જરૂર પડે વ્યક્તિઓની બહેર વર્તણૂક સામે ફરીઆદો પણ સાંભળતી.

ખીજ સંસ્થા “સેનેટ”ની હતી. તેમાં ૫૦૦ સભ્યો હતા. તે સભ્યો દર વર્ષે ચુંટાતા; અને “એકલેસીયા”નું કામ પાર ઉતારવાની ફરજ તેમની હતી. એ સભ્યોમાંના પચાસ પચાસની દસ કમીટીઓ થતી; અને તે કમીટી વર્ષમાં ૩૬ દિવસ અમલ ચલાવતી.

ત્યાંના અધિકારીઓ ‘આર્કોનો’ માત્ર લોકસેવક હતા. અધિકારી માત્ર ચુંટાતા નહો; પણ દરેક જથ્થુ વારાફરતી નીમાતા. ત્રીશ પાંત્રીસ હજારની વસ્તીમાં ૧૬૦૦ અધિકારપદ હતાં, એટલે અધિકારી થવાનો લઘાવો સાળ વર્ષે દરેક શહેરીને આવતો.

એથેન્સના લોકશાસનમાં નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો હતાં:-

૧. એથેન્સનો જનસમૂહ પોતાને ‘લોક’ તરીકે માનતો. આ વિચાર સમજવા માટે પ્રજા અને લોક વચ્ચેનો ભેદ યાદ રાખવો જરૂરનો છે. જ્યાં રાજ્ય હોય, ત્યાંજ પ્રજા હોય. જ્યાં જનસમૂહ પોતે રાજ્યતંત્રનો માલીક હોય, સર્વ સત્તાનું મૂલ્ય હોય, તે તો લોક-રાજ્યલોક-Sovereign people કહેવાય; લોકશાસનનું આ પ્રથમ લક્ષણ એથેન્સમાં પુરેપુરું હતું.

૨. પહેલા લક્ષણના પરિણામરુપે એમ ગણાતું કે અધિકારી વર્ગ રાજ્યલોકનો સેવક છે; પોતાના અધિકાર માટે લોકની સંમતિ પર આધાર રાખે છે.

૩. નાગરિકોની સમાનતા-તેમના સરખા હકો છે એ ખ્યાલ પુરેપુરી રીતે સ્વીકારાતો. “એકલેસીયા”માં દરેકને બોલવાની છુટ હતી, દરેક અધિકારી થતો-આ બધાથી આ સમાનતા સચવાઈ રહેતી. પણ આ સમાનતા માત્ર નગરજનોનીજ હતી. લાં લાખ ગુલામો સદાને માટે હક વિનાના બની શહેરીઓની સેવા કરતા.

એથેન્સનું મુત્સદ્દીપણું અપૂર્વ હતું. તેણે ઉભી કરેલી ભાવના હજી ધણે અંશે તેવી ને તેવીજ, રાજ્યતંત્રોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે; અને જોટલે અંશે તે દાખલ થાય છે તેટલેજ અંશે તે રાજ્યતંત્ર સંપૂર્ણ કલાએ પહોંચ્યું ગણાય છે.

હોદના ગામોનાં અને એથેન્સનાં રાજ્યતંત્રો ધણે અંશે જુદાં હતાં; છતાં તેમાં કેટલીક સમાનતા હતી. આ બેની સરખામણી એ મોહક વિષય છે. બંને સ્વતંત્ર, આત્મનિષ્ઠ હતાં, બંને ધણે અંશે પ્રજાસત્તાક હતાં. પણ એક-ઐતિહાસિક કારણોને લીધે-રાજ્યની બાહ્ય વ્યવસ્થા રાજ્યોને સોંપી હતી, બીજાએ લોકોના હાથમાંજ રાખી હતી. હોદમાં વર્ણવિભાગ હતો; વર્ણોના આંતરવ્યવહારમાં સમાનતા હતી; વર્ણોને એકમેક પર સંપૂર્ણ આશ્રય હતો; તેણે રસાકસીનું બંધન સંબંધન છોડી, શાંતિનું સુખ સ્વીકાર્યું હતું. ગ્રીસમાં, લોકોમાં બે વર્ણ હતા-શહેરી અને ગ્રામ. એકમાં સમાનતા હતી, સ્વાતંત્ર્ય હતું; બીજા સદાને માટે પરાધીન હતા. બંને વર્ણોમાં અવિશ્વાસ હતો. શહેરીઓમાં સદાએ રસાકસી ચાલતી; તેને પરિણામે જીવન ઉછળતું રહેતું, રજોગુણી રહેતું. હોદી લોકશાસન પરદેશી હુમલા છતાં હજારો વર્ષ ટકી ચકયું; ગ્રીસનું પહેલે હુમલે વિનષ્ટ થઈ ગયું.

પડોશના રાજ્યએ-પછી રોમે, ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય હુંદી નાંખ્યું; રોમમાં જે કે લોકશાસન હતું તે પણ ગયું; જંગલી હન અને ટચુટનોના હુમલાઓએ પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓનાં બીજ ઉખેડી નાંખ્યાં. યુરોપ પર મધ્યકાલીન અધિકારનો-ભાવનાહીન રાજ્યતંત્રોનો પડદો પડ્યો.

લોકશાસનના વિજયસ્તંભો

ઈંગ્લંડમાં રાજ્યકાંતિ

આ ધોર તિમિરના ભયાનક પડદા તોડી બહાર નીકળવા લોક-શાસનની ભાવનાને અનેક સૈકાઓ સુધી મથામણ કરવી પડી; અનેક રાજ્યોને ઉચલાવવા પડ્યાં; લાખો માણસનો ભોગ આપવો પડ્યો.

ચૌદમા સૈકામાં દેવના દુર્દશીનો નાદ સંભળાવા લાગ્યો. લોક-સત્તાના પ્રભાતનાં ઉગતાં કિરણો દેખાવા માંડ્યાં. ગેલીલીઓએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર શરૂ કર્યું; માર્ટીન લ્યુથરે નવો પંથ કાઢ્યો; ગટનબર્ગે છાપ-વાની કળા શોધી કઢાડી. એકે અજ્ઞાનતા છોડાવી; બીજાએ ધર્મધર્મતા; ત્રીજાએ જ્ઞાનનો પ્રસાર સહેલો બનાવ્યો. અજ્ઞાન પર, નિર્બલતા પર અંધકાર પર રચાયેલા રોમન કેથોલીક ધર્મ અને ક્યુડલ સીસ્ટમની સ્વઅછંદી રીતિઓમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનો પ્રવેશ થયો.

લ્યુથરનો જીવનમંત્ર બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય હતો; શા માટે માણસે પોતેજ ધર્મનો અર્થ ન કરવો અને પાદરીઓએ કરેલો અર્થ સ્વીકારવો ? શા સારું પોપની સત્તા ઈશ્વરદત્ત ગણવી ? આ પ્રશ્નો માટે તેણે યુદ્ધ આરંભ્યું, અને તેના અનુયાયીઓ—“પ્રોટેસ્ટન્ટ્સ”—માનસિક સ્વાતંત્ર્ય અને નવા વિચારના હીમાયતીઓ થયા. ધર્મધર્મતા અને આ પંથ વચ્ચે યુદ્ધ થવા માંડ્યું—અને નવા યુગની શરૂઆત થઈ.

આ પંથે પહેલો વિજય હોલાંડ દેશમાં મેળવ્યો; અને મહામહેનતે લાંબા લોકોએ સ્વાયત્તશાસન મેળવ્યું. તેમને લોકશાસનની ભાવના કરતાં પોતાનો ધર્મ પાળવાની સુગમતાએ વધારે પ્રેર્યા હતા; અને યૂરોપ-માં જીતેના સંપ્રદાય સળળ હોવાથી, નવા પંથે સ્વીકારેલા બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યને રાજકીય બાબતોમાં પ્રસરતાં વાર લાગી. પણ એ પંથ ઈંગ્લંડમાં સળળ થવા પામ્યો; અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના જીતેલા રાજકીય રૂપાંતર થયું.

તે જમાનામાં, યુરોપીય રાજ્યનીતિ પ્રમાણે રાજને સર્વ સત્તા ને ઇશ્વરદત્ત અધિકાર છે એમ મનાતું. અને જે અંગ્રેજ પ્રજાએ “ચર્ચ”ની ધાર્મિક સત્તા તોડી તે પ્રજા રાજની “ઇશ્વરદત્ત” કહેવાતી, સામે ન થવાય એવી, પવિત્ર મનાતી સત્તા સહી ન શકી. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય ને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચે માત્ર એકજ ડગલું હતું—તે તેમણે ભર્યું.

અંગ્રેજ પ્રજા બ્યવહાર છે. બ્યવહાર માણસ કંઠે કંઠે સુધારા કરે છે; તેના જીવનમાં ભાવનાને સ્થાન નથી; તેની જુદીમાં વિશ્વ-બ્યાપક નિયમો પેસતા નથી; તે તો જ્યાં ફાટેલું જુએ ત્યાં થોંગડું મારે. આ સ્વભાવને લીધે જ્યારે પહેલા ચાર્લ્સ રાજાએ બેહદ જીલમ કરવા માંજો, જ્યારે તેણે પોતાના ‘ઇશ્વરદત્ત અધિકાર’ (Divine Right) નો આશ્રય લેવા માંજો, ત્યારે એ પ્રજાએ લોકશાસનનો વિચાર ન કર્યો, સ્વાતંત્ર્યની ભાવના સ્પષ્ટ કરી નહીં—પણ માત્ર જ્યાં તે અધિકાર અંકુશ વિનાનો દેખાયો ત્યાં અંકુશ મુકવા માંજો.

ખરું જોતાં આ કાયો પ્રજાએ નહીં કર્યા પણ પાર્લામેન્ટ કરતી હતી. તે સંસ્થામાં તે વખતે પ્રજાની સત્તા નહોતી, માત્ર તેનાં ખીજ હતાં. ખરી ખેંચતાણુ એ સભા અને રાજા વચ્ચે ચાલી; અને કર નાંખી પૈસા ભેગા કરવાનો અધિકાર પાર્લામેન્ટનો હોવાથી એ ખેંચ-તાણુમાં તે ફાવી. આ તોફાન કયા વિષયને લીધે વધ્યું તેનો ખ્યાલ પાર્લામેન્ટે સ્વીકારેલો નીચેના ઠરાવો આપશે:—

“૧. જ્યાં સુધી કેદ કરવા માટે કે બંધી કરવા માટે કાયદેસર કારણ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઇ સ્વતંત્ર માણસને કેદ કરવો નહીં કે બંધનમાં રાખવો નહીં.

૨. રાજા કે પ્રીવી કાઉન્સિલના હુકમથી પણ કોઇને કેદ કરવામાં આવે કે બંધનમાં રાખવામાં આવે તો તે માગણી કરે તો “હેબીઅસ કોર્પસ”નો હુકમ તેને આપવો (એટલે તેની કાયદેસર તપાસ થઇ શકે).

૩. જો હુકમમાં, કેદ કરવાને માટે કે બંધનમાં રાખવા માટે કે કારણ જણાવવામાં ન આવે તો તેને છોડી મુકવો; નહીં તો તેને જામીન પર છોડવો.

૪. દરેક સ્વતંત્ર માણસનો અસલ અને નિર્વિવાદ અધિકાર એ છે કે તેની માલમીલકતનો તે પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર માલીક છે. અને કાંઈ પણ કર, લેન, અથવા બેનીવોલન્સ (કરના પ્રકારો) પાર્લામેન્ટના કાનુની સીવાય રાજ અથવા પ્રધાન લઈ શકે નહીં.”^૧

ચાર્લ્સ રાજ નમતું આપતાં શીખ્યો નહોતો. તેના પ્રધાનેનો તોર બેહદ હતો; તેમને લોકોની પરવા હતી નહીં. પરિણામે દેશમાં બે પક્ષ પડ્યા. અમીરો, પાદરીઓ રાજ તરફ ગયા; લોકોએ પાર્લામેન્ટની સત્તાને ટેકો આપ્યો. રાજ વીર્યો. પાર્લામેન્ટે કરેલી વિનંતિઓ તિરસ્કારી. “તેના મિત્રોના પુરાવા પ્રમાણે, રાજ્યને ધારાસભાનો અધિકાર ખુંચવી લીધો. પાર્લામેન્ટની રજા વગર કરો લીધા, લોકોના ધરોમાં બેકાયદેસર અને જીલમી રીતે લશ્કરી સીપાઇઓ રાખ્યા. રાજ્યનિયમ વિરુદ્ધ, વાચાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અંકુશ મુકાયા વિના એક પણ પાર્લામેન્ટની બેઠક પુરી થઈ નહીં; અરજ કરવાના અધિકારનો ભંગ થયો; સ્વચ્છંદી ચુકાદાઓ, બેહદ દંડ, અલ્પદિન કેદ એ પીડાઓ રાજની થઈ.”^૨

આ સમયમાં નવા પંથનો એક ચુસ્ત વિભાગ ‘ધ્યુરીટનો’નો હતો. એ વિભાગ હતો નાનો, પણ તેના સભ્યો અડગ, નિસ્વાર્થી, ધર્મપરાયણ હતા; સૃષ્ટિમાં ઇશ્વરનું રાજ્ય ફેલાવવા માટે ઇશ્વરનિયુક્ત સુભટો પોતાને માનતા; અને તે રાજ્યનો પ્રસાર માત્ર ચાર્લ્સ રાજ-થીજ અટકે છે એમ એમને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. આ પક્ષે આગે-વાની કરી; રાજ્યને તેને લશ્કરની મદદથી દબાવી દેવા માંગ્યો.

૧. Lingard's "History of England."

૨. Macaulay on Milton.

ત્યારે મનુષ્યો બાવનારૂપ જ બની રહે છે ત્યારે તેમાં દેવી શક્તિઓ પ્રગટે છે. તેમજ પ્યુરીટનોમાં થયું. એક આધેડ વયના વેપારીમાં વીરતા પ્રગટી; તેના દુર્જય જીવસાથી લોકોમાં શૌર્ય આવ્યું. તેણે રાજનો પીછો લીધો; ‘ધર્મરક્ષા અધિકાર’ ના લાલચુ ચાર્સને હંફાવ્યો, હરાવ્યો, કેદ પકડ્યો, ફાંસી દીધો. તેણે ઈંગ્લંડમાં લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપ્યું—પોતે તેનો પ્રમુખ બન્યો. તેણે ઈંગ્લંડમાં લોકશાસન સ્થાપ્યું—ઈંગ્લંડની સત્તા માનનીય બનાવી તેના સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો—તેને નવા યુગનો નેતા બનાવ્યું; તે મહાત્મા—ઓલીવર ક્રૉમવેલ.

તેના જીજ્ઞાસુ ગયા પછી, લોકોએ રાજ ચાર્સ બીજાને માદી આપી, અને તેની લહેરી કારકીર્દીમાં પાર્લામેન્ટની સત્તા દૃઢ થઈ. તેના પછી તેના બાઈએ પાછો ‘ધર્મરક્ષા અધિકાર’ ચલાવવાનો મનસુબો કર્યો ત્યારે પાર્લામેન્ટે તેને છઠ્ઠાડી મુઠી, હોલાડના પ્રમુખને ઈંગ્લંડની માદી આપી.

ઈંગ્લંડમાં લોકશાસનની સ્થાપના એ આ યુગનો પહેલો વિજય-સ્તંભ છે. તેની અસર આખા યુરોપમાં થઈ, તેનો ફાળો બિખર્યો પ્રગળે મળ્યો; અને ‘ધર્મરક્ષા અધિકાર’ના શોખીન રાજાઓનાં સિંહાસનો ડાલવા માંડ્યાં. આ રાજ્યક્રાંતિ વખતે લોકશાસને નીચેના સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ લીધું:—

૧. બધી સત્તાનો અધિકારી રાજ નથી, પણ પાર્લામેન્ટ પ્રગળનું પ્રતિનિધિ મંડલ છે અને રાજના અધિકારને નિયમમાં આણવાનો હક્ક ધરાવે છે.

૨. કાયદેસર તપાસ વિના રાજ પ્રગળાવવાને શિક્ષા કરી શકે નહીં; કાયદેસર કારણ વિના તેની મીલકત લઈ શકે નહીં; અને પાર્લામેન્ટની રજા સીવાય કદ નાંખી, તેની પાસે પૈસા લઈ શકે નહીં.

૩. રાજ એ આપણુદી સત્તા ચલાવે તો તેને બદલી નાંખવાની સત્તા પાર્લામેન્ટની છે.

આ સિદ્ધાંતોએ લોકશાસનની આધુનિક ભાવના પર એટલી બધી અસર કરી છે કે ઇંગ્લંડની રાજ્યક્રાંતિ એજ તેનું મૂલ છે, અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટ એજ તેની માતા છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. આ રાજ્યક્રાંતિએ ઉભી કરેલી પવિત્ર ભાવનાને જોરેજ આ સામ્રાજ્ય ટકી રહ્યું છે એમ પણ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

અમેરીકામાં રાજ્યક્રાંતિ

લોકશાસનના દિગ્વિજયનો ખીન્ને કાર્તિસ્તંભ પણ અંગ્રેજી પ્રજાનો લાક્ષણિક સ્વાતંત્ર્યનો શોખ દેખાડે છે. વીલાયતમાં જેમ જેમ નવા પંથના સ્વતંત્ર વિચારના, ધર્મચુસ્ત પુરુષોને જીલમ નડવા માંડ્યો તેમ તેમ તેઓ ઇંગ્લંડ છોડી, અમેરીકામાં જઈ વસવા લાગ્યા. આ લોકો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી હતા; અમેરીકામાં જુની રાજ્યપદ્ધતિની પ્રજ્ઞાલિકાઓ હતી નહીં; કોઈ મોટું અને કોઈ નાનું, રાજ્ય અને પ્રજા એવા ખ્યાલો હતા નહીં. ઇંગ્લંડ દૂર હતું; તેના રાજ્યની માત્ર નામનીજ સત્તા ચાલતી હતી; તેના પ્રતિનિધિ તરીકે માત્ર ગવર્નરજ નીમાતો. આ કારણેથી લોકોમાં સ્વાતંત્ર્યનો જીસ્સો, જીભી અંકુશનો ધિક્કાર, સમાનતાનો પ્રેમ, પોતાનો કારભાર પોતેજ ચલાવવાની કુશલતા—આ બધા શુભ હતા.

ઇ. સ. ૧૭૬૪ ના અરસામાં ઇંગ્લંડ સાત વર્ષના વિગ્રહમાં વિજયી નીવળ્યું. તે વખતે ઐન્વીલ નામના પ્રધાને અમેરીકાનાં તેર સંસ્થાનો પર સ્ટેપનો કર નાંખી, લડાઈનો ખર્ચ વસૂલ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો. આ કર નાંખવાના ઇરાદાથી અમેરીકાનાં સંસ્થાનોમાં અસંતોષ પેદા થયો, તેમજો કહ્યું કે જે પાર્લામેન્ટની આમની સલામાં તેમના પ્રતિનિધિ નથી, તે પાર્લામેન્ટ તેમના પર કાયદેસર રીતે કર કેમ નાંખી શકે ? ઐન્વીલ પોતાના અધિકારમાં મસ્ત હતો; સંસ્થાનોની અરજીઓને ફેંકી દઈ સ્ટેપના કર વીશે વીલાયતની પાર્લામેન્ટમાં કાયદો પસાર કરાવ્યો.

અમેરીકાના લોકો ખળભળ્યા, તેમની સભા મળી, આ કર સામે તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો; જ્યારે કર લેવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કાયદો અમલમાં મુકવો અશક્ય થઈ પડ્યું; લોકોએ સ્ટેપવાળા કામગીરી વધાણામાંથી ઉતારવા ન દીધા અને ઉતર્યો, તો તેના વેચનારાઓએ રાજીનામાં આપી દીધાં. પાર્લામેન્ટને આ વાતની ખબર થઈ; લોકનાયક પીટ્ટે આ કાયદો પાછો ખેંચી લેવાનું સુચવ્યું, પ્રતિનિધિ વિના કર કેમ નંખાય? ગ્રેન્વીલ ધણે સામે પડ્યો; કોઈ પણ બહાને કાયદો ચાલુ રાખવા સુચવ્યું; ન હોય તો જોરજુલમથી કાયદાનો અમલ કરવાનું કહ્યું. પણ આખરે કાયદો પાછો ખેંચી લેવાયો.

ફરીથી બે વર્ષ રહી ટાઉન્શન્ડે કાય વોગેરે વસ્તુ પર કર નાંખ્યો; ફરી તોફાન થયું; અંગ્રેજી ગવર્નરે લશ્કર ભેડ્યું કરવા માંડ્યું. અમેરીકનોએ કહ્યું કે અમારા પ્રતિનિધિ વિના પાર્લામેન્ટ કર ન નાંખી શકે; અને સામે થયા. અંગ્રેજી પ્રધાનોએ બધા કર કાઢી નાંખ્યા; પણ પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા પુરવાર કરવા ચઢા ઉપરનો કર રાખ્યો. લોકો વીર્યવાં; અંગ્રેજી માલ વાપરવો બંધ કર્યો; સરકારના પક્ષના માણસોને સતાવ્યા; ચઢા લેવાની ના પાડી; ચઢાની આવતી પેટીઓ ફરીઆમાં વિસર્જન કરી. જ્યોર્જ ત્રીજે—જે તે વખતે ઇંગ્લંડનો રાજા હતો—તે જીદી થયો; તેના અમલદારો, ગવર્નરો દંડ થયા; અને મેસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનની સભામાં સભાસદો ચુટેલા નહીં પણ નીમેલા રાખવા એવો કાયદો કરાવ્યો. પહેલાં એ સભા ન્યાયાધીશો નીમતી હતી; તે સત્તા હવે ગવર્નરે પોતાના હાથમાં લઈ લીધી.

લોકો વધારે જીદી થયા; નવા કાયદાને અમલમાંજ આવવા ન દીધો; સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ કોંગ્રેસ બોલાવી પોતાના હક્કનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું; અને જ્યાં સુધી અંગ્રેજી સરકાર તેમના તે હક્કો આપે નહીં ત્યાં સુધી કે પણ અંગ્રેજી વસ્તુ લેવી નહીં એવો નિશ્ચય કર્યો.

બ્યારે નવી નીમાથેલી સભા બોલાવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પુરક કઈ સભાસદો પણ ગવર્નરને મળ્યા નહીં. અને નવી કાઉન્સિલ કેમ કરવી તે તેને સુઝતું નહીં. એટલામાં કેમ્પ્સના પ્રતિનિધિઓએ પ્રાંતિક સભા કરી, બધી સત્તા હાથમાં લઈ લીધી અને શહેરીઓનું લશ્કર ઉભું કરવા માંડ્યું. સેનાપતિ જેજે જાહેરનામું કાઢ્યું કે આ સભા ગેરકાયદેસર છે. પણ લોકોએ તે જાહેરનામાનો હીસાબ ગણ્યો નહીં, અને પોતાના પ્રતિનિધિનોજ દુકમ માનવા લાગ્યા.

વીલાપતની પાર્લામેન્ટમાં ચેકામે (પીટ) સમાધાન કરવાનાં બધાં ફાર્કાં માર્યાં; પણ કંઈ વળ્યું નહીં. અંગ્રેજ સરકારે સત્તા દેખાડવા માંડી; અમેરીકાના લોકો તે સત્તાની સામે થયા. લોકોના નાગરિક લશ્કર અને જનરલ જેજના લશ્કર વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. યુદ્ધ શરૂ થયું. યુદ્ધમાં લોકોના લશ્કરના અધિપતિ ‘વૉશિંગ્ટને વિજય મેળવ્યો. અમેરીકાના સંસ્થાનોએ ઇંગ્લંડની સત્તા ત્યાગી, અને સ્વાધીનતા મેળવી; અંગ્રેજ સત્તાની ધુસરી કાઢી નાંખી. પરિણામે અમેરીકાનું લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર-યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરીકા-સ્થપાયું.

તા. ૪ થીજુલાઈ, ૧૭૭૬ ને દિવસે એ સંસ્થાનોની કોંગ્રેસે “સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું” બહાર પાડ્યું. તે વખતના લોકનાયકોની લોકશાસનની બાવના થી હતી તે જાણવા માટે તે જાહેરનામાનો કેટલોક ભાગ નીચે ટાંકવામાં આવ્યો છે:-

“જીવનક્રમમાં બ્યારે, એક લોકને બીજા લોક જોડેનો રાજકીય સંબંધી તોડવાની-અને કુદરત અને તેના ઇશ્વરે નિર્મેલા નિયમો પ્રમાણે દુનીયાની મહાસત્તાઓમાં નીરાળું, અને સમાન સ્થાન લેવાની જરૂર પડે છે ત્યારે જનસમાજના અભિપ્રાયને રીતસર માન આપવા માટે તે લોકો છુટા કેમ પડ્યા તેનાં કારણો આપવાં જોઈએ.

અમે આ સત્યો સ્વસિદ્ધ માનીએ છીએ કે, સર્વે જનો સમાન સર્જાયા છે. ઇશ્વરે તેમને અમુક ત્યજ્ય નહીં એવા (unalienable)

હક્કો બક્ષેલા છે; અને તે હક્ક-શંકા, સ્વાતંત્ર્ય, અને સુખનું અન્વેષણ છે. આ હક્કો સાચવવા માટે, માણસોએ રાજ્યતંત્રે ઉભાં કંપી છે, અને આ તંત્રે પ્રજાની સંમતિથી પોતાની ન્યાયી સત્તા ચલાવે છે; અને જ્યારે કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર આ હેતુઓનો વિનાશ કરે ત્યારે તે તંત્ર બદલવાનો કે નાબુદ કરવાનો લોકોનો અધિકાર છે; અને તેમની સહીસલામતી અને સુખ સચવાય એવા રૂપમાં તેની સત્તાની રચના કરી, અને તેવી ભાવના પર તેનો પાયો રચી નવું રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાનો તેમનો અધિકાર છે. જો કે ડહાપણ બરેલું એ છે કે લાંબા વખત થયાં સ્થાપન થયેલાં રાજ્યતંત્રો નજીવા અથવા ચંચલ કારણેને લીધે બદલવાં નહીં જોઈએ, અને અનુભવથી એમ જણાય છે કે મનુષ્ય જાતિ પરિચિત તંત્રો નાબુદ કરી ખરે રસ્તે જવા કરતાં અસહ્ય દુઃખો સહન કરે છે. પણ જ્યારે એકજ લક્ષ્ય તરફ વળતા અનાચારો, અને જીલ્મો (usurpations) ની પરંપરા તેમને (લોકોને) નિરંકુશ સ્વેચ્છાશાસન (despotism) તળે આણવાનો ધરાદો દર્શાવે ત્યારે તેમનો અધિકાર છે, તેમની ફરજ છે કે એવું રાજ્યતંત્ર કાઢી નાંખવું, અને બિવિધની સહીસલામતી માટે નવા રક્ષકો ઉભા કરવા." તે પ્રખ્યાત જાહેરનામાનો આ અગ્રભાગ તે વખતનું લોક-શાસનનો ખરેખરો ખ્યાલ આપે છે. તેમાં ખાસ કરીને નીચેના સિદ્ધાંતો હતા:—

(૧) પ્રતિનિધિ વગર કર ન લેવાય.

(૨) લોકની સંમતિથીજ રાજ્યતંત્ર રચાવું જોઈએ; અને તે સંમતિ ન હોય તો બદલાવું જોઈએ.

ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ

પણ આ બધી રાજ્યક્રાંતિઓમાં મોટામાં મોટી રાજ્યક્રાંતિ ૧૭૮૯ માં ફ્રાંસમાં થઈ. એ વિશ્વવ્યાપી હતી; એણે સામાજિક, રાજ-

કાય, આર્થિક તેમજ નૈતિક ક્ષેત્રમાં ફરકારો કર્યા; અને લોકશાસનને વિશાળ ક્ષેત્ર કરી આપ્યું.

તેનું મુખ્ય કારણ ક્રાંસની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ હતું. તેનું રાજ્યતંત્ર તદ્દન સ્વચ્છંદી હતું; તેની સામાજિક વ્યવસ્થા જુલમી અને અસમાન હતી. લોકો પર જુલમ થતો; તે કર આપતા; વેતક ને વેક કરતા; અધમ મનાતા. તેમના હક, તેમના મુખ માટે કાંઈને પરવા નહોતી. અમીરો ને પાદરીઓ ઉંચા ગણાતા, કર આપતા નહો, વેક કરાવતા, આનંદ કરતા. રાજાઓની સત્તા નિરંકુશ હતી. તે મોજમજહમાં પડી રહેતા, પોતાનાં અને અમીરોનાં સુખનાં સાધનો લોકોને માનતા, તેમની રાખેલીઓના મિત્રો રાજ્યતંત્ર ચલાવતા.

ત્રણ મહામાઓએ નવી ભાવના શીખવી. વોલ્ટેરે મસ્કરી કરી સર્વ વસ્તુને તુચ્છકારને પાત્ર ઠેરવી; ડીડેરો અને તેના મિત્રોએ યાનસંપ્રદો પ્રગટ કરી યાનનો પ્રચાર વધાર્યો; રુસોએ શીખવ્યું કે

(૧) “મનુષ્યો સ્વાભાવિક રીતે સ્વતંત્ર અને સરખા છે.

(૨) આવી સરખી અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ (મનુષ્યમાત્ર) સ્વતંત્ર-રીતે જે કરાર કરે તેના ઉપરજ દરેક રાજ્યતંત્રનો આધાર રહેવો જોઈએ.

(૩) વ્યક્તિને ન્યાય આપે અને સામાજિક બંધારણ ટકાવી રહે એવો કરાર એકજ હોઈ શકે, કે જેથી દરેક વ્યક્તિ એક શરીરનું અવિભક્ત અંગ બની શકે—અને તે શરીર પોતાની આંતરરચના અને પોતાના કાયદાઓ નક્કી કરવાનો ન ત્યજાય એવો હક રાખી શકે, અને તે શરીર તે રાજલોક—(Sovereign people)”^૧

અંગ્રેજ રાજ્યક્રાંતિ ઝનુની ધર્મસૈનિકાએ કરી હતી; અમેરીકાની સ્વતંત્ર લોકોએ કરી હતી; ક્રાંસની નિરાશાની ઝનુનમાં આવેલા નવજાં (Sansculottes) જુએ મરતાં સ્ત્રીપુરુષોએ કરી.

૧. “Sidgewick's Development of European Polity.”

રાજ્યોએ અને અમીરોએ ધાર્યું કે તેમનું સ્વેચ્છાશાસન અમર રહેશે. પણ અસંતોષ શમાવવા, સોળમા લુઈ રાજને માત્ર સ્મરણરૂપ થઈ રહેલી રાજ્યસભા બોલાવવી પડી. આ સભામાં લોકોના પ્રતિનિધિઓએ અમીરો અને પાદરીઓની સત્તા લઈ લીધી; પોતાની સભાને “રાષ્ટ્રીય સભા” બનાવી. જુલમ અને જહાંગીરીની શૂર્તિસમું ‘બાસ્ટીલ’નું કારાગૃહ પારીસના શહેરીઓએ ઘેર્યું, લીધું, કેદીઓને છુટા કર્યા; નગરજનની ઝનુની બનેલી ઠંઠાએ રાજ્યસત્તા તોડવા માંડી. રાજને ગામમાં પકડી લાવ્યા, અમીરોની જગીરો લઈ લીધી, પાદરીઓના અધિકારો છીનવી લીધા.

રાષ્ટ્રીય લોકોને દબાવવાની મહેનત કરી, રાજ્યો દેશમાંથી નાસવાનો પ્રયાસ કર્યો. ખુનતરસ્યા, ઝનુનમાં વિકરાળ બનેલા લોકોએ તેમને પકડ્યો, તેના પર આરોપ મૂક્યા, તેમને ફાંસી દીધા; અમીરોને કાઢી મૂક્યા, લુટી લીધા, સંખ્યાબંધને ફાંસીએ દીધા, ફ્રાંસનાં લોકો મસ્ત બની જુલમી સત્તાનો પાયો ઉખેડતા હતા, અના-આરો આચરતા હતા; અને મનમાં મલકાતા હતા કે દુનીઆમાં તે પ્રસારતા હતા “સ્વાતંત્ર્ય સમાનતા અને બ્રાતૃભાવ.”

આ બર્ષકર નાટકના હૃદયભેદક અંકોનું આ સ્થળે વર્ણન અસ્થાને છે. નિરંકુશ બનેલા, જુલમમાં સડતાં રાષ્ટ્રીયોએ કેર વર્તાવ્યો. એક મહા પ્રજાએ તાંડવ નૃત્ય કર્યું, લોક-રાજલોક બની લોકશાસન પ્રસારવા માટે મહાયત્ર કર્યો. તે મહાયત્રમાં પ્રજા, અમીર, રાજા-બધા હોમાયા. ફ્રાંસની પ્રજા “રાજ જીવો” એ જયઘોષને બદલે “જય રાષ્ટ્ર” (Vive le Nation)નો જયઘોષ કરવા લાગી.

આ સમયમાં લોકશાસનની શી ભાવના હતી તે “નેશનલ એસેમ્બલી (રાષ્ટ્રીય સભા)” એ બહાર પાડેલા મનુષ્યો અને નાગરિકોના હક્કોના જાહેરનામા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે.

“૧. સર્વે મનુષ્યો અધિકારમાં સ્વતંત્ર અને સમાન જન્મે છે, અને સદાયે તેવા રહે છે. રાજકીય (Civil) બેદો તે માત્ર જાહેર હિત પર રચાય.”

૨. દરેક રાજકીય બંધારણનું લક્ષ્ય તે મનુષ્યના સ્વાભાવિક અને અભ્યાન્ય હકોનું રક્ષણ કરવું એજ હોય છે; અને તે હકો, સ્વાતંત્ર્ય, મીલકત, સહીસલામતી, અને જીવનની સામે થવું તે છે.

૩. રાષ્ટ્ર તે બધી રાજ્યસત્તાનું મૂલ છે; અને કોઈ પણ માણસને કે વર્ગને, રાષ્ટ્ર પાસેથી ખુદી રીતે ન મેળવી હોય એવી હકુમતને અધિકાર નથી.

૪. કોઈને હાની ન થાય તેવું ગમે તે કાર્ય કરવાનો અખત્યાર તે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય. ખીજા માણસો પોતપોતાના હક થયેજ રીતે મેળવી શકે તેને માટે જેટલી જરૂરની હોય તેટલીજ મર્યાદા દરેક માણસના સ્વાભાવિક હકના ઉપભોગમાં મુકાય; અને આ મર્યાદા કાયદાથીજ આંકી શકાય.

૫. સમાજને હાનીકારક હોય તેટલીજ પ્રવૃત્તિની કાયદાએ મના કરવી જોઈએ. કાયદાએ જેની મના કરી નથી તેવાં કાર્યો અટકાવવાં જોઈએ નહીં; અને જે કાયદો ફરમાવતો નથી તે કરવાને કોઈના પર જોરજીલમ કરવો જોઈએ નહીં.

૬. લોકની ઇચ્છાનો આવિર્ભાવ તે કાયદો. કાયદો ધડવામાં બધા નાગરિકોને પોતાની મેળે કે પ્રતિનિધિથી સંમતિ આપવાનો હક છે. રક્ષણ કરે કે શિક્ષા કરે, પણ કાયદો બધાના તરફ સમાન હોવો જોઈએ. અને તેની નજરે બધા સમાન હોવાથી, બધા પોતાની જુદી જુદી શક્તિ પ્રમાણે સદ્ગુણ અને જુદીની દૃષ્ટિએ જણાતા તફાવત સીવાય, કોઈ પણ બેદ વિના બધાં માનઅકરામ, પદવીઓ અને નોકરીઓ માટે લાયક છે.

૭. કાયદાએ નક્કી કરેલી બાબતો અને સ્થાપિત કરેલી રીતિઓ એ સીવાયની ખીજી બાબતમાં કે રીતિઓથી, કોઈ માણસ પર આરોપ

મુદત નહીં, તેને પકડાય નહીં, તેને કેદ રખાય નહીં. જે બધા સ્વચ્છંદી હુકમે આપશે, મેળવશે, અમલમાં મુકશે, અથવા મુકાવશે તે બધા શિક્ષાપાત્ર થશે. અને જે કોઈ પણ નાગરિકને કાયદેસર બોલાવવામાં આવે કે કેદ કરવામાં આવે તો તેણે તરત તાબે થવું; અને જે તેની સામે થાય તે ગુનેહગાર ઠરશે.

૮. તદ્દનજ જરૂરી જણાતી ન હોય તેવી શિક્ષા કાયદાએ કરવી નહીં; અને ગુન્હો થયા પહેલાં બહાર પડેલા, અને નિયમસર લાગુ પાડવામાં આવતા કાયદા સીવાય બીજા કોઈ પણ કાયદાની રુએ કોઈની શિક્ષા કરવી જોઈએ નહીં.

૯. જ્યાં સુધી ગુન્હો પુરવાર થાય નહીં ત્યાં સુધી ગુનેહગારને નિર્દોષ ગણવો; અને જ્યારે તેને પકડવાની જરૂર પડે ત્યારે તેને કબજે રાખવા ઉપરાંત કરવામાં આવતી બીજી સખ્તાઈના કાયદાએ નિષેધ કરવો.

૧૦. જે પોતાના અભિપ્રાયનું કથન જાહેર યાત્રિનો ભંગ ન કરે, તો તે અભિપ્રાય માટે-બલેને તે ધાર્મિક હોય તો પણ-કોઈ પણ માણસને દુભવવો નહીં.

૧૧. વિચારો અને અભિપ્રાયોની નિરંકુશ આપણે એ માણસનો અમૂલ્ય હક છે; તેથી દરેક નાગરિક સ્વતંત્ર રીતે બોલી, લખી જ બપાવી શકે; પણ કાયદાએ દરમિયાન પ્રકારે એ તે સ્વાતંત્ર્યનો ગેરઉપયોગ કરે તો તેને જવાબદાર ગણવો.

૧૨. મનુષ્યો અને નાગરિકોના હક્કના રક્ષણ માટે જાહેર સરકાર જરૂરનું છે. જે અમુક માણસોને તે સંપિવામાં આવ્યું હોય તેના લાભ માટે નહીં, પણ લોકસમૂહના બલને માટે તે ઉભું કરવામાં આવે છે.

૧૩. જાહેર સરકાર અને સરકારી ખર્ચ માટે સામાન્ય ઉપરાણું કરવું જરૂરનું છે; તેથી તે યથાશક્તિ સમૂહના જનોમાંથી સરખે ભાગે લેવાનું જોઈએ.

૧૪. જાહેર ઉધરાણાની જરૂર, તેના બચ, તેની રકમ, તેને ઉધરાવવાની રીત અને તે ફટલો વખત લેવું તે—આ બધાનો નિર્ણય કરવામાં દરેક નાગરિકને પોતાની મેળે કે પ્રતિનિધિ મારફતે સ્વતંત્ર મત આપવાનો અધિકાર છે.

૧૫. દરેક લોકસમૂહને તેના કાર્યવાહકોની ચાલચલનતનો હિસાબ લેવાનો અધિકાર છે.

૧૬. જે લોકસમૂહમાં સત્તાના વિભાગ અને હકના સંરક્ષણ માટે બ્યવસ્થા નથી ત્યાં બ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર (Constitution) ની ખામી છે.

૧૭. મીલકત (રાખવા તથા ભોગવવા) નો હક અબેલ અને પવિત્ર છે. આથી દેખીતી રીતે જાહેર જરૂરીયાત હોય, તે કાયદા પ્રમાણે નક્કી થાય અને પહેલેથી રીતસર બદલો આપવામાં આવે તોજ તે હક લઈ લેવાય.

આ “મનુષ્યના હકો” હાલની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ નથી, તેમ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક નથી; છતાં લોકશાસનની ભાવના સમજવા માટે અમૂલ્ય છે.

આ ત્રણ રાજ્યક્રાંતિએ પેદા કરેલી ભાવના દેશદેશમાં પ્રસરી છે. છટાલીએ, હંગરીએ, જાપાને, ઇરાને, તુર્કસ્તાને, તેમજ હેલ્લે રશીયાએ રાજ્યક્રાંતિઓ કરવાના સફલ કે નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા છે; પણ એ બધાનું મૂલ, અને એ બધાનો આદર્શ આ ત્રણ રાજ્યક્રાંતિઓ છે એમ ઇતિહાસકારોને કદા વજર ચાલતું નથી. નિઃસીમ સમુદ્રમાં નિરાધાર પડેલા લોકોને શીખવવા, ચેતવવા, દોરવા, ઉત્સાહ પ્રેરવા આ ત્રણ દીવાદાંડી જેવા લોકશાસનના વિજ્યસ્તંભ છે; અને લોકશાસનનો પ્રકાર સમજવા એ સીવાય બીજા સ્તંભો તરફ નજર કરવાની ખાસ જરૂર નથી.

શાસનોના પ્રકાર

શાસનોના વિભાગ કરીએ તો નીચે પ્રમાણે ચાર શ્રેઃ—

૧. એક શાસન—અથવા એક રાજાનું સ્વેચ્છાશાસન (despotism), જેવું નવાખી વખતમાં નવાબનું હતું તે. આ પ્રકારમાં શાસન-કર્તાનો અધિકાર સંપૂર્ણ અને અનિયંત્રિત મણાય છે; કોઈને પણ તે જવાબદાર રહેતો નથી; સર્વ સત્તાનું મૂલ તેજ હોય છે. હાલના સમય-માં આ શાસનનું સ્વરૂપ ડુનીઆ પરના સુધરેલા દેશોમાં બાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

૨. વર્ગશાસન—અસલી ઓસ અને રામમાં શહેરીઓનું લોકશાસન, એ ખરું જોતાં વર્ગશાસન હતું; અને નાગરિકોનું રાજ્યતંત્ર ગુલામો અને હક વિનાના શહેરીઓ પર અમલ ચલાવતું. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ૪૦૦૦૦ એથેન્સના નાગરિકો હક વિનાના એક લાખ ગુલામો પર સ્વેચ્છાશાસન ભોગવતા. આ પ્રકારનો બીજો દાખલો દોઢસો વર્ષ પહેલાંના ઈંગ્લાંડમાં મળે છે. ત્યાં નામની સત્તા એ કે પાર્લામેંટની હતી છતાં, થોડાંક ઉમરાવ કુટુંબો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ મેમ્બરોની ચુંટણી કરાવી, પોતાનાજ નબીરાઓને મોટી પદવીએ નીમી રાજ્યકારભાર ચલાવતા. અને આજ પ્રકારનું આપણું હાલનું હીંદી શાસન છે. આપણું શાસન ખરું જોતાં ઈંદીયન સીવીલ સર્વિસ (અંગ્રેજી અમલદાર વર્ગ) ચલાવે છે. દરેક બાબતમાં તેની સત્તા સર્વોપરી છે; તેમની જવાબદારી તેના પેતાનાજ અમલદારોને છે; તેની ઇચ્છા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે રાજ્ય ચાલે છે; અને પોતાની સત્તા તે વર્ગ છોડવા માંગતો નથી તેથીજ આપણા રાજ્યતંત્રમાં લોકશાસન આવતું નથી.

૪. લોકશાસન-આની સર્વમાન્ય બાબત આ પ્રમાણે છે:-
 નલોકોના ઉપર રાજ્ય, તે લોકો વડેજ અને લોકોના બલને માટેજ".
 ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ વગેરે દેશોમાં
 આ સંપૂર્ણ છે; હાલુસ્થાન વિના દુનીઆના ધણાખરા સુધરેલા
 દેશોમાં તે ધણે કે થોડે અંશે છે. આ શાસન "લોકોના વધારેમાં
 વધારે ભાગના વધારેમાં વધારે બલને માટે ચલાવવામાં આવે છે." એમાં
 લોકો પોતાના સુટેલા પ્રતિનિધિઓથી કાયદા ધડે છે; પોતાના નીમલા
 અમલદારો મારફત તે કાયદા અમલમાં મુકે છે; અને પોતેજ તે પ્રતિ-
 નિધિ કે અમલદારને બદલવાનો કે તેનો જવાબ લેવાનો હક રાખે છે.

જવાબદારીની દૃષ્ટિએ એતાં આ શાસનોના બુદ્ધી રીતે વિભાગચર્ચ શકે
 છે:-જવાબદારી વિનાનું શાસન અને જવાબદારીવાળું (responsible)
 શાસન. પહેલામાં, એકશાસન તેમજ વર્ગશાસન બંનેનો સમાવેશ થાય
 છે. તેમાં રાજ્યકર્તા-એક હોય કે અનેક-પણ પોતાની જાતને લોકોથી
 નીરાળા, હિંચા, વધારે લાયક, સત્તાના અધિકારી ગણે છે; ફરમાનો
 કરવાં એ તેમનો ઈશ્વરદત્ત, લાયકાતથી ગણેલો કે પછી ભોગવદાથી દહ
 થયેલો અધિકાર તેઓ લેખે છે. તે ફરમાનોને તાબે થવું એ લોકોનું
 કર્તવ્ય છે એમ તેઓ માને છે. આ શાસનમાં લોકોને રાજ્ય-
 કર્તાઓનું ફરમાન અયોગ્ય કે અસચ્ચિત્ત લાગે તો પણ તેમનાથી નજરમાં
 આવે તેમ ચર્ચા થતી નથી; પણ ઘુંટણીયે પડી, કરગરી, બીખ માંગી,
 મહેરબાનીની રાહ રાજ્યકર્તા પાસે માગણી કરવી પડે છે. રાજ્યકર્તા દેવ
 ગણાવા મથે છે, આડંબર અને લપકાથી પોતાની બબ્બતા વધારે છે-પોતે
 બૂલ કરે નહીં, પોતાથી બૂલ ચર્ચ શકે નહીં એવો દાવો કરે છે-અને તે
 અમાનુષી સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા લોકો જોડે ગમે તે પ્રમાણે વર્તે છે.

લોકશાસનમાં લોક માલીક હોય છે. રાજ્યકર્તા માત્ર તેના કાર્ય-
 વાહકો, વાણેતરો હોય છે. લોક રાજ્યકર્તાને નીલવાનો, ઠપકો દેવાનો,

તેમની મરજી વિરુદ્ધ ચાલે તો પદભ્રષ્ટ કરવાનો સ્વાભાવિક હક્ક ધરાવે છે. અધિકારી પુરતોજ આડંબર ધારે છે; અને જવાબદારીનું ભાન હોવાથી નિયમિત રીતે વર્તે છે. લોક તેમજ રાજ્યકર્તા બધા પર કાયદાનું-લોકે નહીં કરેલા, લોકમતના પ્રતિબિંબરૂપ નિયમોનું-એક ચક્રે રાજ્ય ચાલે છે. લોકશાસન અને બીજા શાસન વચ્ચે સહેલા બેઠનાં દર્શાત ઇંગ્લાંડ અને હોલ્લેન્ડમાં જોઈએ તેટલાં જડી આવે છે. વીલામતનો પોલીસનો સીપાર્ક વિનયશીલ છે, પોતાના માલીકા-લોક-જન્ય આવે તેની સંભાળ રાખે છે; આપણી પોલીસ સ્વાધિકાર-માં પ્રમત્ત છે; પોતાને લોકોના ઉપરી, એક જાતના બન્ડીખાનાના રખેવાલો માને છે. બંને પોતાના અધિકારીને જવાબદાર છે; પણ ત્યાં અધિકારીને લોકોએ સત્તા આપેલી છે-અહીંયા-અધિકારીની સત્તા સ્વયંબુ છે! લડાઈને લીધે મુખ્ય પ્રધાન મી. લોચ્ડ જ્યોર્જને અન-હક સત્તા આપવામાં આવી છે; છતાં તે ચાલુ તે કરી શકતો નથી. તેની સત્તા લોકદત્ત છે. ચુંટણી થતાં તેને પોતાની હકુમતનો જવાબ લોકને આપવો પડશે. અને અહીંયા ચેમ્બાજ વખતપર તે પ્રધાનથી થણી ઉતરતી પંકિતના એક અંગ્રેજી અમલદાર-અહીંયા એના વર્ગનું શાસન ચાલે છે તેથી-કહેવાની હોમિત કરી હતી કે પોતે બધી સત્તા ધરાવે છે, મહેસુલ વીરો તપાસ કરવી, મહેસુલની છુટ આપવી એ એમની પોતાની સ્વેચ્છાની વાત છે, લોકોનો તેમાં કંઈ હક નથી!

અનેક સદીઓના અનુભવથી એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે લોક-શાસન સીવાય બીજું એક શાસન શંકોષકારક તેમજ સુખદાયક નથી. “ચુરકેલી વગર એટલું તો સમજશે કે ભાવનાની દૃષ્ટિએ જોતાં રાજ્યતંત્રનું સારામાં સારું સ્વરૂપ એ છે કે જેમાં રાજ્યસત્તા અથવા અંતિમ અધિકાર ચલાવવાની સર્વશ્રેષ્ઠ સત્તા તે સમગ્ર જનસમૂહમાંજ રહે; અંતિમ રાજ્યસત્તા ચલાવવામાં દરેક નાગરિકનો મત લેવાવો

એકબે એટલુંજ નહીં પણ અવારનવાર સ્થાનિક કે સામાન્ય કાંઈ બહારફરતે જાળવે એવી રીતે રાજ્યતંત્રમાં તેને ભાગ મળવો જોઈએ.”^૧

કયું શાસન સારું એ પ્રશ્ન પર નિઃસ્વાર્થી લોકોનો મત દહાડે દહાડે એકજ થતો જાય છે. અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાની જોન મીલ કહે છે:— “જેટલીક જરૂરી બાબતોમાં અમલદારી વર્ગશાસન સરખામણીમાં વધારે સારું દેખાય છે. તે અનુભવ બેગા કરે છે, અનુભવસિદ્ધ અને પુખ્ત વિચારના પરિણામરૂપ, સમયના પ્રભાવે માન્ય થઈ પડેલા સિદ્ધાંતો ઉપજાવે છે, અને અધિકારીઓને ચોખ્ખા વ્યવહાર જ્ઞાન પુરું પાડે છે. પણ વ્યક્તિના શુદ્ધિપ્રભાવને તે સાતુંકૂલ થતું નથી. નિશ્ચેતન નિયમિતતારૂપી રાજ્ય અમલદારી વર્ગશાસનને લાગુ પડે છે, અને તેનાથી તે આખરે મરે છે. તેમના સિદ્ધાંતોની નિમલતાથીજ તે (વર્ગશાસનો) મરણ પામે છે; અને વહેલું મરે છે તે એ વિશ્વનિમનને લીધે કે જે નિયમ નિશ્ચેતન બને છે તેમાંથી જીવન જતું રહે; અને શુદ્ધિનો પ્રભાવ તેમાં ન રહેવાથી પોતાનું કાર્ય ન થાય તો પણ તે સાંચાની માફક ફૂંચી કરે છે. અમલદારી વર્ગશાસન હમેશાં ડબ્બણીયાઓનું વર્ગશાસન થઈ જાય છે.”^૨

એવા નિશ્ચેતન નિયમમાં ઉછરેલો અધિકારી વર્ગ સ્વાતંત્ર્ય તરફ તિરસ્કારની નજરે જુએ એ સ્વાભાવિક છે. તે માને છે કે “દેશ ઉપર રાજ્ય કરવું એ તો અમલદાર વર્ગનુંજ કામ છે; તેના પવિત્ર ગુરુમંત્રોનો તેમણે જ પાઠ કરેલો છે; રાજ્યતંત્રોના ગૂઢ ચલણની સમજણ પણ તેમનેજ હોય છે; બહુ તો તેમના વિચાર વીશે પ્રજા નમ્રતાથી અને માનપૂર્વક સુચનાઓજ કરી શકે. પણ તેથી વધારે કેંજ

1 Mill's Representative Government.

2 Mill's Representative Government.

નહીં. આ મહાન અમલદારો મનુષ્યના સ્વાતંત્ર્યને રાજદ્રોહ ગણે છે. તેઓ દેશીઓને કાં તો બંડખોર અથવા નરમ લેટાં તરીકે જ ગણે છે.”^૧

આવાં અનેક કારણોથી એ સિદ્ધાંત તો નક્કી કરી ચુક્યો છે કે “જમે તેવું સારામાં સારું રાજ્યતંત્ર હોય તો પણ સ્વરાજ્ય કરતાં તે વધારે સારું હોયજ નહીં. લોકશાસન સામાન્ય સુખનો પાયો સમગ્ર લોકની ઇચ્છા પર રચે છે, અને દરેક યોગ્ય ઉમરના, બુદ્ધિશાલી મનુષ્યને તેવી ઇચ્છા પ્રમટાવવા હરમાવે છે. લોકોના સહકારી પ્રયત્ન વિના પણ બધી સારી વસ્તુઓ થઇ શકે એ નિઃસંશય છે; સારી પોલીસ રાખી શકાય, કાયદાઓની ન્યાયી બ્યવસ્થા રાખી શકાય, કેળવણી, બંકિતસ્વાતંત્ર્ય, અને સુબ્યવસ્થિત બંધારોજગાર આપી શકાય. પરદેશી રાજ્ય, કેળવાયેલા અધિકારી વર્ગ કે શુભેચ્છક રાજા આવા વરો બધી શકે. જમે તેમ મળે, તોપણ આ વસ્તુ સારી છે. પણ લોકશાસનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આમ મેળવેલી ચીજોમાં ચેતન નથી.....સારું રાજ્યતંત્ર બધી સારી વસ્તુ છે; પણ સમગ્ર લોકની ઇચ્છા તેથી પણ સારી વસ્તુ છે; અને આ ઇચ્છાના અપૂર્ણ, લથડતા, ક્ષુભિત આવિર્ભાવમાં-સરસમાં સરસ સાંચામાં હોય તેના કરતાં પણ-ઉચ્ચ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રભાવ વધારે છે.”^૨

એક શાસન તો હવે બહુ ખરું માત્ર ઇતિહાસમાંજ આપણે જોઇએ છીએ; અને વર્ગશાસન પણ એક એજ પંક્તિમાં બેસશે. અસાર સુધી હાંદમાં અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગનું શાસન અપૂર્વ મનાતું. છતાં તેની સો વર્ષની કારકીર્દી પછી આપણે શું જોઇએ છીએ? લોકો નિઃસત્વ અને નિર્બલ, રાજ્યતંત્ર સ્વાર્થી અને સંકુચિત. પણ મી. મોન્ટેગ્યુએ ઉચ્ચારેલા મરણ્યમંત્ર પછી એ રાજ્યપદ્ધતિ લોકશાસનથી ચડીયાતી છે એમ

1 Quoted in Mrs. Besant's Presidential Address at the Congress of 1917.

2 Hobbes on Liberalism.

કેાઇ કહેવાની હોંમત કરે એમ નથી. “એટલું તો ચોક્કસજ છે કે હોંદ પર ન્યાયશાસનના સિદ્ધાંતો વિના રચાયેલી રાજ્યતંત્રની જે પદ્ધતિ કાયમ રાખવામાં આવી છે તેને માટે એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે તે કાર્યસાધક છે. પણ તે કાર્યસાધક નથી એમ સિદ્ધ થયું છે. હોંદી લોકની ઈચ્છા દર્શાવવા જેટલું, કે તે માંગતા હતા તે પ્રમાણે તેને ચુદ્ધકુશળ પ્રજા બનાવવા જેટલું ચેતન તેમાં નથી. જ્યાં સુધી આ જુનો પુરાણો, કહેંગો, સાંચો આધુનિક અનુભવ પ્રમાણે તમે સુધારવા તત્પર ન થાઓ ત્યાં સુધી હું ખચીત માનું છું કે હોંદી સામ્રાજ્યના વિધાતા થવાનો હક તમે ખોશો.”^૧

૫

આધુનિક લોકશાસન

ઉપર વર્ણવેલી રાજ્યક્રાંતિઓ તેમજ કેટલાક દેશમાં લોકશાસનથી સળેલા અનુભવને પ્રતાપે હાલ નીચેના સિદ્ધાંતો લોકશાસનની બાવનાનાં અંગ મનાય છે:—

૧. દરેક જણ સમાન છે, અને જ્યાં સુધી બીજાની તેવીજ સ્વતંત્રતાની આડે નહીં આવે ત્યાં સુધી તે સ્વતંત્ર રીતે બોલવા કે આચરવાનો પૂર્ણ અધિકારી છે.

૨. આવા સમાન જનોના સમૂહની બનેલી વ્યક્તિ જે “લોક” —તે સર્વ સત્તાની અધિકારી છે અને સર્વ સત્તાનું મૂલ છે. તે રાજલોક—Sovereign people—કહેવાય છે.

૧. Mr. Montagu's Speech on the Mesopotamia Commission.

૩. શાસનપદ્ધતિનો આધાર કાયદા પર—એટલે દરેકને સમાન મણીને રચાયેલા નિયમો પર રખાવો જોઈએ. અને તે નિયમો લોકના પ્રતિનિધિ સીવાય કોઈ બીજા બાંધી શકે નહીં.

૪. લોકના નીમેલા, અથવા તેમના પ્રતિનિધિ ચૂંટેલા અધિકારીઓજ રાજ્યતંત્ર ચલાવે; અને લોકનો કે પ્રતિનિધિનો અવિશ્વાસ થતાં અધિકારીઓના અધિકારનો અંત આવવો જોઈએ.

હવે આ ચાર મૂલ્ય સિદ્ધતિનો લોકશાસનમાં કેવી રીતે આવિર્ભાવ થાય છે તે જોવું જોઈએ.

(૧) સમાન સ્વાતંત્ર્ય

સમાનતાનો સિદ્ધાંત સમજવો સહેલ છે, પણ જનસમાજમાં કે રાજ્યતંત્રમાં ઉતારવો અધરો છે. પુરાણી રીતિ, સ્વાર્થ, અને પૈસાનો તોર અનેક પ્રકારની અસમાનતા પેદા કરે છે; અને તે અસમાનતાનો વિનાશ કરવા માટે કેટલાક વિચારો લોકમાં પ્રચલિત થવા જોઈએ.

લોકશાસનમાં લોકના વિચારો એ ધણીજ જરૂરની વસ્તુ છે; અને જ્યાં સુધી લોકના થોડા પણ વિભાગમાં તેવા વિચારો ન પ્રસરે ત્યાં સુધી લોકશાસન ટકી શકે નહીં. આ વિચારોમાં મુખ્ય વિચારો આ છે:—

(અ) પોતાના સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનું જાન.

(બા) બીજાની સ્વતંત્રતા અને સમાનતા માટે માન.

(૬) અસમાનતા કે પરતંત્રતાની સામે થવાનો જુસ્સો.

(જ) પહેલાં તો રાજ્યતંત્રના દૃષ્ટિબિંદુથી દરેક જણ સ્વતંત્ર અને સરખો છે એ દૃષ્ટિબિંદુ લોકમાં સામાન્ય થઈ જવું જોઈએ. ધણી વખતે સ્વભાવથી, કે રીવાજથી આપણે અસમાનતા સ્વીકારી લઈએ છીએ—આ અધમતાની, લોકશાસન માટે ખીનલાયકાતની નીશાની છે. “હાથ—આ તો સાહેબ છે, કે આ તો ઉંચ વર્ણ છે, એને

ખીજપર વચર કારણે ઉપરીપણું ભોગવવાનો અધિકાર છે, એ કરે પણ આપણાથી કેમ થાય.” આવાં આવાં વાક્યો આ અધમતા સ્પષ્ટ કરી આપે છે. ‘અમલદારો માળાપ છે, સત્તા આમળ શાણુપણુ શા કામનું’ આવા વિચારો આપણે ત્યાં એક વખત સામાન્ય હતા; અને હજી આપણામાં કેટલાક એવા નરો પણ રહ્યા છે કે ગેરી ચામડી જોઈ પ્રશ્નમત કરવા મંડી જાય છે. સમાનતા સિદ્ધ કરવી, પોતાને સરખા હક છે એમ ગણવું—આ જ્ઞાન એ લોકશાસનનો પાયો છે, અને આપણા દેશમાં આ જ્ઞાન હમણાંજ આવતું જાય છે.

(જા) પોતાના સમાનતાના જ્ઞાનની સાથે ખીજની સમાનતા માટે પણ માન જોઈએ. “મારી સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ છે; પણ તેવીજ સામાની છે, અને તેની આડે મારે આવવું ન જોઈએ” આ નિયમને સમાન સ્વાતંત્ર્યનો નિયમ કહેવામાં આવે છે; અને આ “નિયમને આધારે રચાયેલું રાજ્યતંત્ર તે ખરી રીતે કહેતાં લોકશાસન કહેવાય.”^૧

જે લોકમાં આ વિચાર ઓછો હોય તેના સભ્યો વિચારના સ્વાતંત્ર્યને સાંખી શકે નહીં; જુદા જુદા વિચારના માણસો સાથે કામ લઈ શકે નહીં; જુદા વિચારના છતાં સામાન્ય લક્ષ્ય સાધવા માટે સહકાર કરી શકે નહીં. માણસ જુદા વિચારનો થયો કે તેને તોડી પાડવો, આપણા વિચારથી જુદો થયો કે તેની સાથે કામ ન કરવું, સમજવા અને સાંભળવાની શાંતિ ન રાખવી, ખવાય નહીં તો ઢોળી દેવું—આવાં લક્ષણો આવા લોકનાં હોય છે; અને પરિણામે તેઓ લોક-શાસન ચલાવવા નાલાયક બને છે.

આપણા દેશમાં હજી આવા વિચારો નાજુદ થયા નથી. આપણા જાહેરજીવનમાં અતભેદ ચતાં લોકો ગાળાગાળી પર આવી જાય છે,

ભુદા વિચારના માણસો સાથે રહી કામ કરવા કરતાં સંસ્થા તોડવા તત્પર રહે છે. આ સમાન સ્વાતંત્ર્યના નિયમનું સ્પષ્ટ ઉદ્દેશન છે.

“આથી (નિયમથી) જેમ લોકશાસન પેદા થાય છે, તેમ એનાથી જ તે ચાલી શકે છે. એકશાસન કરતાં લોકશાસન સ્પષ્ટ રીતેજ એવું છે કે જેમાં બ્યક્તિ ઉપર ઓછો અંકુશ મુકાય છે... પણ જે ઝડપથી અંદરનો અંકુશ વધતો જાય તેજ ઝડપથી બહારનો અંકુશ ઓછો થઈ શકે... અને આત્મશાસનનું મુખ્ય સાધન આ વિવેકબુદ્ધિ (ઉપરના નિયમ પ્રમાણે વર્તવાની) છે; અને તેથી એક પ્રજામાં જેટલે દરજ્જે આ બુદ્ધિ પ્રસરેલી હોય તેટલેજ દરજ્જે તેની સંસ્થાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય આવી શકે; અને બ્યારે તેનો પ્રભાવ વધે ત્યારેજ લોકશાસન જેટલો સ્વતંત્રતાનો મોટો ફાળો તેમાં શક્ય થઈ શકે.”^૧

(દ) ત્રીજે વિચાર સ્વતંત્રતા વિરુદ્ધ કે પશુ થાય તો તેને સામા થવાની ઇચ્છા-એ છે. ઉપર લખેલી વિવેકબુદ્ધિથીજ લોકશાસન સાચવી રખાય છે. “એનાથી પ્રજાજનમાં, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય રખે જતું રહે એવી સતત શીકર-પોતાના હકો પર તરાપ જેવું કે પશુ આવે તો તેની સામે થવાનો જાગૃતીભર્યો નિશ્ચય-આ શુભો આવે છે; અને આ કારણથી રાજ્યકર્તાઓમાં આ હક વીશે માન ઉભું થાય છે અને તેથી તે હકો ખુંચવી લેવાની ઇચ્છા ઉપર અંકુશ મુકાય છે. ખીજી તરફ, જે પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યસ્વભાવ સુદ્ધાંની ખામી હોય તો તેમને એકદમ અગવડ પાડ્યા વિના જે તેમના હકો ધીમે ધીમે કાઢી ખુંચવી લે તો તેઓ બેદરકાર બની રહે છે; અને આવા સંયોગમાં રાજ્યકર્તાઓને આ હકો તરફ સહાનુભૂતિ ન હોવાથી તે ખુંચવી લેવાને ખંચાતા નથી...જ્યાં લોક લોકશાસન માટે લાયક થયા નથી ત્યાં નાગરિકોને સમાન હકનો દાવો કરવાની ઇચ્છા હોતી

નથી, પોતાના મત આપવામાં તેઓ બેદરકાર થઈ જાય છે, અને જાહેર જીવનમાં ન પડવામાં મગરૂરી માને છે. જે માણસને લોક-શાસનની ખરી હામણી હોય તે જેમ કંજુસ ધનને માટે જ ધન પર પ્રીતિ રાખે છે તેમ તેના ફાયદાનો વિચાર કર્યા વગર સ્વતંત્રતાને ખાતર જ સ્વતંત્રતા આહે છે. જે વસ્તુની તે આટલી કીંમત કરે છે, તેની એ અનિમિષ તપાસ રાખે છે; અને જ્યાં (તેના હક પર) તરાજ થકે થઈ કે તરત જ સામો થાય છે...જ્યાં આવા જુસ્સાના માણસોને સમૂહ હોય સાંજ લોકશાસનની સંસ્થાઓ ટકી શકે.”^૧

(૨) લોક તરીકે જ્ઞાન.

ઉપર આપેલા ખીજા સિદ્ધાંતમાં નીચેનાં તરવો સમાયેલાં છે:-

(અ) જનસમાજમાં એવું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ કે લોકજ રાજ્યના માલીક છે, અને તેમને આધારે જ રાજ્યતંત્ર ટકે છે.

(બા);લોકના રાજકીય અભિપ્રાયનું પ્રાબલ્ય દેશમાં હોવું જોઈએ. અને આ પ્રાબલ્યનું મૂલ્ય સ્વતંત્ર અને સળંગ છાપાંઓ તેમજ સળંગ અને પોતાની જવાબદારી સમજતા નેતાઓ છે.

(૬) લોકોમાં નેતાઓ પસંદ કરી, તેમનામાં બહા રાખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

(જ) લોકોમાં એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ કે તેઓજ રાજ્યના માલીક છે, અને સર્વ સત્તાનું મૂલ્ય છે. ધણા દેશમાં, અને ખાસ કરી આપણા દેશમાં, જુની પ્રજાશિક્ષા અને વિદેશી હુમલાને લીધે આ જ્ઞાન ઘટી ગયું છે. આપણે લોક છીએ-માત્ર પ્રજા નથી, એવું આત્મજ્ઞાન સદાએ આપણા મનમાં રહેવું જોઈએ. આ આત્મજ્ઞાન-આત્મશ્રદ્ધાની આ જ્યોત સતત જળ્યાં કરે એવું પરિણામ સાધવા

માટે આપણામાં એક ભ્રમ છે તે પહેલાં દૂર કરવો જોઈએ. એ ભ્રમ એ છે કે આપણે પૂર્વના લોક છીએ; ઇતિહાસથી, રહેણીકરણથી, સંસ્કારથી રાજલોક તરીકેના હોય તેમજ વાકે રાખી રહેવા માટે નાલાયક છીએ—અને હવેજ લાયકાત જરા જરા આવતી જાય છે. કેટલાક કહે છે કે તમારામાં લોકશાસન ક્યારે હતું કે તમને તેના અનુભવ હોય ? હું પુછું છું કે અમારામાં લોકશાસન ક્યારે નહોતું ? લોકશાસન અમારી રજોમાં છે; માત્ર ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનું રાજ્ય થયું ત્યારથી અમે તે વીસરી ગયા. ઉપર વર્ણવેલું અસલી હોંદી લોક-શાસન આપણી ભાવના અને લાયકાત બંને સિદ્ધ કરે છે; મુસલમાની વખતમાં પણ બહુખરી સત્તા સમાજને હાથ હોવાથી, બધે અંશે લોક તરીકેના આપણા હોય આપણે જાળવી રહ્યા હતા. મી. ઇન્ડીયનના લોકના જુના હોય વીશે જે અભિગ્રામ ટાંક્યો હતો તે કહે છે કે “હોંદુ ન્યાતોના જુના હોય આપણી સરકારે લઈ લીધા છે, અને લોકોની રાજકીય સત્તાના અણુએ અણુ છીનવી લીધા છે.” આપણી ગ્રામ્ય પંચાયતો, આપણાં મહાજનો હજી આપણા અસલી લોકશાસનની સાક્ષી પુરે છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે દેશી રાજ્યોમાં હજી પણ મહાજન કેટલાક પ્રકારના હક મેળવે છે. હોંદુઓની દરેક ન્યાત એક નાનું સરખું રાજ્ય હતું, જ્યાં લોકશાસન પ્રવર્તતું. પણ આપણે દુભાંગે હાલના રાજ્યકર્તાઓની પદ્ધતિથી ગામડાઓમાંથી, મહાજનોમાંથી, ન્યાતમાંથી રાજકીય સત્તા ચાલી ગઈ અને પાચાલ કેળવણીથી અંધ બનેલા આપણે ન તો નવું લાવી શક્યા, કે ન જીતું રાખી શક્યા. છતાં એ ભાવના તદ્દન નાશુદ થઈ નથી; ખેડાના મતાદારો—જેનાં નામે ઇતિહાસમાં હેમ્પડન અને પીમ જોડે અમર થવાને થોડા છે—તે અગાન ખેડુતોએ થોડાજ દિવસ પર મામલતદારને લખી મોકલ્યું હતું કે અમે લોકોના નેતા છીએ, અમારો અધિકાર પણ લોકદત્ત છે, અને જ્યાં લોક અને

રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચે મતભેદ હશે ત્યાં અમારી ફરજ લોકની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાની છે.

ખરું જોતાં દરેક થોડે કે ઘણે અંશે લોકશાસન ભોગવવા લાયક છે. “અયોગ્યતાના હાઉથી આપણે બંધીવું જોઈએ નહીં” એમ સદ્ગત મી. એન્સ્ટી કહી ગયા છે. “કાર્ષ પ્રજા સ્વતંત્ર સંસ્થા માટે નાલાયક છે એમ નથી. જો તમે સંપૂર્ણ યોગ્યતાની આશા રાખશો, તો સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ સ્થાપતાં પહેલાં દુનીઆનો છેડો આવશે; પણ તમારે દુનીઆ છે તેવી મજબૂતી જોઈએ; કાર્ષ પ્રજા એવી અજ્ઞાન નથી કે જે પોતાની જરૂરીઆત મજબૂતી ન હોય; કાર્ષ પ્રજા એવી ગરીબ નથી કે પોતાની માલકીના હકો સંપૂર્ણ રીતે કેળવવા તકસીતી ન હોય; અને તેથી કાર્ષ પ્રજા એવી નથી કે પોતાની જરૂરીઆતો અને લાભ સંબંધી હક રજુ કરવા માટે નાલાયક હોય.”

લોકોમાં એ પણ એક ખ્યાલ સ્પષ્ટ થવો જોઈએ કે બધાં રાજ્યનો આધાર લોકોની મરજી પર છે. રાજ્યનું અસ્તિત્વ તે સમગ્ર લોકોની સહાયુજ્યુતિથી જ ટકે છે. સર વીલીયમ ટેમ્પલ—એક અરાદમા સેકાને અંગ્રેજ વિદ્વાન—લખી ગયો છે કે “દરેક રાજ્યતંત્ર લોકોની સમતિ અથવા તો તેમાંના મોટામાં મોટા અને જળરામાં જળરા વિભાગ પરજ ઉડું રહે છે.” કારણ એ છે કે રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર હંમેશાં થોડા હોય છે; અને લોકોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણીજ મોટી હોય છે; અને લોકોનો અભિપ્રાય બદલાતાં, ગમે તેવું રાજ્યતંત્ર પણ નિર્બલ બની રહે છે.

(બા) જે લોકને રાજ્યતંત્ર ચલાવવું હોય તેમણે અભિપ્રાય બાંધવો જોઈએ અને દર્શાવવો જોઈએ. આ અભિપ્રાય સારી રીતે બંધાય અને દર્શાવાય તે માટે કેટલાંક સાધનો તે લોકોમાં હોવાં જોઈએ અને આ સાધનો ન હોય તો લોક સર્વ સત્તાની અધિકારી મહાબ્યક્તિ છે એવું જાન સદાએ સતેજ રહેતું નથી; અને જાહેર મત કેળવવાની જોખમદારી કાષ્ટને માથે રહેતી નથી.

પ્રજામત બરોબર અને સતત ફેળવવાનું અને ફર્જીવવાનું મુખ્ય સાધન સ્વતંત્ર અને સળળ છાપાંઓ છે. તેના વિના રાજકીય વિષયની માહિતી નથી મળતી એટલું જ નહીં, પણ દરેક વિષય વીશે જુદા જુદા શ્રા શ્રા અભિપ્રાયો છે તે જાણવાની સામાન્ય વર્ગને તક મળતી નથી.

છાપાંઓની સ્વતંત્રતા પર મુકાતો અંકુશ હંમેશાં હાનીકારક જ નીવડે છે. તેથી લોકો ફેળવાતા નથી એટલું જ નહીં, પણ અંકુશોથી ધુધવાય છે; ન પ્રગટ કરવા દેવામાં આવતા અભિપ્રાયો ઉંડું ધર કરે છે અને બહાર પડવાને માટે અસ્વભાવિક, અને ભયંકર માર્ગો જોળે છે.

છાપાંઓ પર અંકુશો મુકાય તો અંકુશ મુકનારના અભિપ્રાય ઉપર લોકો આગળ કયા અભિપ્રાયો રજુ કરવા તેનું મુનસરીપણું આવી રહે છે; સમગ્ર લોકસમૂહના અભિપ્રાયનું વાલીપણું થોડાક અંકુશ મુકનાર પુરુષો પોતાના હાથમાં લઈ લે તો સ્વાતંત્ર્ય-જે લોકશાસનનો પાયો છે તે જતું રહે છે. અભિપ્રાયો એક જ માર્ગે જાય છે; અને પરિણામે થોડાક પુરુષો પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ બેસે છે. આ ઉપરાંત આવા અંકુશોથી રાજ્યતંત્ર ચલાવનારા અધિકારીઓ સ્વઅંછે પોતાનો કારભાર કરી શકે છે, અને પોતાની કાર્યપદ્ધતિ નિહવાનો હક ધીમે ધીમે લોકો પાસેથી લઈ લેવા મથે છે. પરિણામે વર્ગશાસન ઉભું થાય છે, અને લોકશાસનનો વિનાશ થાય છે. માલીકે શું કહેવું તે જો વાણીતર નક્કી કરે, તો માલીકની માલીકાઈ ક્યાં રહે ?

આપણા દેશમાં છાપાંઓ પર જીવલેણ અંકુશો મુકવામાં આવ્યા છે, કારણ કે અહીંયાનું રાજ્યતંત્ર અમલદાર વર્ગના હાથમાં છે; અને તે વર્ગ પોતાના પર કરેલી ટીકા સહન કરવાને સહાએ અશક્ત જ હોય છે તે સર્વમાન્ય અનુભવ છે. અને મમે તેવું પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર આ દેશમાં દાખલ કરવામાં આવે તોપણ જ્યાં સુધી અંકુશો રહ્યા છે ત્યાં સુધી લોકશાસનનો ખરો સંચાર અહીં આ થવાનો નથી.

લોકશાસન સત્તાનો આધાર અને તેમની ઇચ્છાશક્તિ કેળવવા અને દર્શાવવાનું ખીજું સાધન તેમના નેતાઓ છે. સામાન્ય જનોને રાજકીય વિષયો વીશે લાંબો વિચાર કરવાનો, કે સિદ્ધાંતો સમજવાનો વખત પશુ નથી હોતો ને શક્તિ પશુ નથી હોતી; અને તેથી રાજકીય બાબતોમાં મશગુલ રહેતા નેતાઓથી બધા લોકમાં રાજકીય અભિપ્રાયનું પ્રાપ્ત્ય આવી શકતું નથી. વળી રાજ્યકર્તાઓની ખાસ કાઠવી, તેમની રાજ્યપદ્ધતિ સારે માર્ગે દોરવી, તેમના જીલમની સામે થવું-આ બધું કે સામાન્ય જનથી જની શકતું નથી, અને તેટલા માટે લોકપ્રિય, અને સત્તાધીશોને પશુ ડરાવે એવી વ્યક્તિઓ લોકશાસન સાચવવા ધણીજ ઉપયોગી છે.

નેતાઓ અનેક પ્રકારના હોય છે; કેટલાક રાજકીય પ્રવૃત્તિના ઇન્કારદારો હોય છે, કેટલાક લોકપ્રિયતાના બિહુકો હોય છે. બન્ને પ્રકારના નેતાઓ લોકશાસનને ઉપયોગી થઈ પડતા નથી. પહેલા પ્રકારના નેતાઓ લોકના અભિપ્રાયને દર્શાવી શકતા નથી; બીજા પ્રકારના તે અભિપ્રાયને કેળવી શકતા નથી. પશુ લોકોની ઇચ્છા, વલણ, ભાવના અને જરૂરીઆતો બરોબર સમજવાં; જે અભિપ્રાયો અવ્યક્ત હોય તેને વ્યક્ત કરીને, વલણ સારી દિશામાં ન હોય તેને લાવી, જે ભાવના યોગ્ય હોય તે જનસમૂહ સમક્ષ મુકી, લોક તરીકે તેમની મહત્તાનું જ્ઞાન કરાવવું; લોકની મહત્તા અને જરૂરીઆતો સાધવા જોઈતી ઇચ્છાશક્તિ તેમનામાં પ્રબળ કરવી; પોતે તે અભિપ્રાય, તે ભાવનાની મૂર્તિ જની, લોકોમાં પ્રબળ થયેલી ઇચ્છાશક્તિને રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં કર્તવ્યરૂપે પ્રગટ કરવી; આ ગુણો થોડે કે વધારે અંશે જેનામાં હોય તે રાજલોકનું નાયકપદ લઈ શકે.

(૬) હાલના રસાકસીના, તોફાનના, બરડાના દિવસોમાં નેતાઓ થવાના ઉમેદવારો અનેક પ્રકારે લોકનું મનહરણ કરવા તૈયાર થાય છે;

પણ જે લોકને શાસન બરાબર ચલાવવું હોય તેમાં આ ઉમેદવારોમાંથી યોગ્ય માણસ પસંદ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. નેતાઓની સત્તા લોકસત્તાકે રાજ્યતંત્રમાં એટલી પ્રબળ હોય છે, કે જુલેયુકે જે અયોગ્ય માણસ લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર થાય, તે લોકનું જાહેર-જીવન બ્રષ્ટ અને પતિત થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ આવા રાજ્ય-તંત્રનો આધાર લોકના પ્રતિનિધિઓ પર રહેલો હોય છે; અને પ્રતિનિધિઓ કેવા સુંદાય છે તેનો આધાર સુંદણી વખતે મત આપનારની શક્તિ ઉપર છે. આથી રાજકીય પ્રશ્નોનો પોતાની જુદીથીજ નિર્ણય કરવાની, મતના યોગ્ય ઉપયોગની કૌમત કરવાની, અને પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવા લાયક હોય તેવાજ ઉમેદવારની સુંદણી કરવાની ટેવ લોકોમાં હોવી જોઈએ.

લોકશાસનને આપણે લોકોનું રાજ્ય કહીએ છીએ, પણ એક દૃષ્ટિબિંદુએ તે વર્ગશાસન છે—લોકનિયુક્ત નેતાઓનું વર્ગશાસન છે. લોક તે માત્ર મત આપે; પણ તેમનાં મન મેળવીને સુંદાએલા પ્રતિનિધિ પોતાની જુદી પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવે છે. સુંદણી થાય છે તે કે લોકો કહે તેમ કરનારા માણસો પસંદ કરવા નહીં. પણ કયા માણસો લોકશાસન બરાબર ચલાવી શકશે અને લોકહિત જાળવી શકશે તે નક્કી કરવા. ખરી સત્તા તે પ્રતિનિધિઓ ચલાવે છે. આવા પ્રતિનિધિઓનું વર્ગશાસન બીજા વર્ગશાસનના દોષથી વિમુક્ત છે; કારણ કે લોકો પ્રતિનિધિ સહેલાઈથી બદલી શકે છે અને પ્રતિનિધિને લોકની સંમતિ લેવા સુંદણી વખતે આવવું પડે છે. લોકશાસન વર્ગશાસન છે—પણ લોકે નક્કી કરેલા વર્ગનું; આ કારણથી આ વર્ગ પસંદ કરવાની શક્તિ, “યોગ્યતા પારખવાની યોગ્યતા” હોય તેજ સુંદણી વખતે યોગ્ય રીતે મત આપી શકાય છે. મત-વોટ—એ લોકના પ્રભુત્વનો સીકકો છે—રાજ્યતંત્રનો મુખ્ય આધાર છે; અને કારણ સમજ્યા વિના, નેતાની લાયકાતનો વિચાર કયો વિના, ધાકથી, શરમથી,

લાંચથી, કે લોકપ્રશ્નમતીઆ બાપણીઆના શબ્દપ્રવાહમાં ખેંચાઈ મત આપવામાં આવે તો રાજ્યતંત્રને નુકસાન પહોંચે છે.

આ ચોગ્યતા લોકોમાં પુરેપુરી હોય નહીં ત્યાં સુધી લોકશાસન માટે આપણે લાયક નથી એમ જે કેટલાકનું કહેવું છે તે તદ્દન ગેરવાજબી અને અનુભવથી વિરુદ્ધ છે; અને આ કહેનારા ધણે ભાગે આપણી રાજકીય અભિલાષાના દુરમતો છે. જ્યાં જ્યાં લોકશાસન દાખલ થયું છે, ત્યાં ત્યાં પહેલાં લોકમાંથી જે પાંચ ટકા જેટલા ચુંટનારાઓએ રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું છે; કેનેડાને જ્યારે લોકશાસન અપાયું ત્યારે ભાગ્યે આટલા ટકા પણ મત આપી શકે એવા હતા; અને હજુ પણ લોકસત્તાકે રાજ્યતંત્ર ભોગવતા દેશોમાં મત આપનારાઓએ ધણે ભાગે આવી ચોગ્યતાનો અંશ પોતાનામાં કેળવ્યો નથી. અને આવું કહેનારા એક જ વાત જીલી જાય છે કે એવી ચોગ્યતા અનુભવેજ પ્રાપ્ત થાય છે—મત આપતાંજ મત આપતાં આવડે છે.

(૩) અને (૪) લોકશાસનીય રાજ્યતંત્ર—ખીજ બધા શાસનો કરતાં લોકશાસનમાં એક લક્ષણ વધારે હોય છે. તે લક્ષણ તે કાયદાની સત્તા. એકશાસનમાં રાજની રવેચ્છા અને વર્ગશાસનમાં વર્ગનું હિત. આં જે આગળ કહ્યાને હિસાબ રહેતો નથી; પણ લોકશાસન જેવા સમાનતા પર રચાયેલા શાસનમાં કોઈનો વધતો ઓછો હિસાબ પડતો નથી, પણ બધાનો હિસાબ નિયમાનુસારજ પડે છે. મોટા અને નાના બધાને એકજ રીતે જવાબ આપવો પડે છે.

કાયદાની સર્વમાન્ય સત્તાથીજ લોકશાસન ટકી રહે છે એમ કહીએ તો ખોટું નહીં. કારણ કે ખીજ શાસનો ચલાવવામાં કેટલીક થોડી વ્યક્તિનો લાભ સમાવેલો હોવાથી તેઓ ખૂબ પુરતા નિયમો, ન્યાય, તેમજ કાર્યસાધકતા ઉમાં કરી શકે છે; પણ લોકસમૂહ અનેક જુદાં, છુટાંછવાયાં અંગોનો અનેલો હોવાથી તેટલી સહેલાઈથી લોક-

સત્તાક રાજ્યતંત્રમાં તેમ બનતું નથી. કાયદાને સર્વોપરી સત્તા અર્પવાથી આ મુશ્કેલી ધણે જાગે દૂર થાય છે; કારણ કે નિયમ, ન્યાય, અને કાર્યક્ષેત્રો કાયદો પહેલેથીજ ધડીને તૈયાર રાખે છે. આ કાયદાની સત્તા ઉભી કરવા અને સાચવવા માટે (૧) કાયદા ધડનાર ધારાસભા; (૨) કાયદો અમલમાં મુકનાર કારોબારી અધિકારીઓ; અને (૩) કાયદાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા અને તેનો લંગ કરનારને શિક્ષા કરવા ન્યાયાધિકારીઓ જોઈએ.

ધારાસભા

ધારાસભાની સંસ્થા લોકજ્ઞાનનો મુખ્ય સ્તંભ છે. એ લોકના પ્રતિનિધિઓની બને છે; લોકમતને પ્રતિબિમ્બિત કરે છે; લોકને નામે તેમાં રહેલા સંપૂર્ણ અધિકાર ભોગવે છે. એના કાર્યક્ષેત્રમાં નીચેના વિષયો આવે છે:—

૧. કાયદા અને રાજ્યપદ્ધતિ ધડવાં.

૨. કાયદા અને રાજ્યપદ્ધતિ અમલમાં મુકનાર અધિકારીઓને નીમવા તથા રજા આપવી.

૩. રાજ્યતંત્ર ચલાવવા જોઈતો પૈસો ભેગો કરવા કાયદેસર કરનાંખવા.

૪. ભેગો કરેલો પૈસો અધિકારીઓને ખરચવા માટે આપવો.

ધારાસભાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેના સભ્યો લોકના ચૂંટેલા હોવા જોઈએ. લોક સીવાય બીજા કોઈપણ માણસ કે વર્ગનો જો તે ચૂંટણીમાં હાથ હોય તો તે સભા લોકસાસનનું અંગ નથી પણ તે સાસન પર જકડેલી લોખંડની બિડી છે; કારણ કે એવી સભાઓ રાજ્યતંત્રને લોકસત્તાની શોભા અર્પે છે, પણ તે સત્તાને ખરી રીતે કચરી નાંખવાનું મુખ્ય સાધન બને છે. આપણી હિંદી ધારાસભામાં ધણે જાગે ચુંટાયલા સભ્યો નથી, એટલે તે લોકસત્તાને જાળવી શકતી નથી.

એટલુંજ નહીં, પણ ધણી વખત ચુંટાયેલા સભ્યોને નામ અનેક રીતે તે સત્તાને દાખી દે છે.

ચુંટાયેલી ધારાસભામાં લોકમતનું પ્રતિબિંબ પડેલું રહે તે માટે થોડે થોડે વર્ષે તેના સભ્યોની ફરીથી ચુંટણી કરવામાં આવે છે; અને કારોબારી સત્તાધીશોને એમ ભાગે કે ધારાસભામાં આવું પ્રતિબિંબ પડતું નથી તો તેને ધારાસભા વિસર્જન કરવાનો હક આપવામાં આવે છે કે જેથી ફરીથી ચુંટણી થાય, અને લોકનું વલણ માલમ પડે. લોક-શાસન એક પ્રકારનું લોકનિયુક્ત વર્ગશાસન છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. ચુંટણી તે વર્ગ નક્કી કરવાનું સાધન છે; નરરતો પારખવા લોકમતનું આ પહેલું સમુદ્રમેયન છે. મત મેળવવા ઈચ્છા રાખનાર ઉમેદવારો લોક સમક્ષ આવે છે; પોતાની કારકીર્દીનો હીસાબ આપે છે; મોટા રાજકીય પ્રશ્નો રજુ કરે છે; તે પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાની, દર્શાવવાની, અને થોડા પ્રતિનિધિ મારફતે તે પાર પાડવાની તક લોકને આપે છે.

ચુંટણીની શુદ્ધતાને માટે ધણી કાયદાઓ કરવામાં આવે છે અને તેના ભંગ કરનારને શિક્ષા કરવામાં આવે છે. પણ આ શુદ્ધતાનો આધાર ધણે ભાગે મતદાતાની નૈતિક શુદ્ધિ અને જાહેર જીવન પર જ રહે છે. સામાન્ય રીતે મત આપવાનો અધિકાર દરેક પુખ્ત ઉમરના માણસને આપવો જોઈએ; છતાં વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ એવામાંના જે લખી વાંચી જાણે કે કર આપતા હોય તેનેજ એ અધિકાર આપવામાં આવે છે. પણ રખેને મતદાતા ઉધે રસ્તે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરે એવા ડરથી જો આ હક ઉંચી લાયકાત ધરાવનારનેજ આપવામાં આવે તો મતદાતાની સંખ્યા ધણી નાની થઈ જાય અને પરિણામે લોકહિત જોઈએ તેવું સચવાતું નથી. આ કારણથી મત આપવાનો અધિકાર જમ અને તેમ વધારે લોકને મળી શકે એવુંજ લાયકાતનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે.

લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર હોય ત્યાંના જાહેરજીવનમાં ધણુંખરું બે અથવા તેથી વધુ પક્ષ પડી જાય છે. દરેક પક્ષ પોતાની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરે છે-દરેક ઠેકાણે પોતાના પ્રતિનિધિઓને ઉમેદવાર તરીકે આગળ કરે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી જાહેરજીવનમાં પક્ષો નથી હોતા ત્યાં સુધી લોકશાસન ખરોખર ચાલતું નથી. સામાસામી પક્ષો હોવાથી દરેક ખીજ કરતાં સવાયું કરી બતાવવા મથે છે; દરેક પક્ષને સામા પક્ષની ટીકાનો ભય લાગે છે; અને બંને પક્ષની રસાકસીથી મત આપનારને દરેક વિષય પર પુરેપુરો વિચાર કરવાની તક મળે છે. આવા પક્ષોને લીધે ધારાસભામાં પણ બે પક્ષો રહે છે; અને એકખીજની જુલ કાઢવા સદાએ તત્પર હોવાથી રાજ્યતંત્ર ચલાવનારો પક્ષ ધણીજ સાવચેતીથી અને જોખમદારીથી કામ લે છે. વીલાયતના જાહેરજીવનનો ઇતિહાસ તે બે મોટા પક્ષોનોજ ઇતિહાસ છે એમ કહીએ તો ચાલે; અને આ પક્ષોને લીધેજ ત્યાંના કારભાર સારો ચાલે છે એમ માનવાને પણ સબળ કારણ મળે છે.

ધણુંખરો લોકશાસનમાં ધારાસભાના બે વિભાગ અથવા ખંડ રાખવામાં આવે છે; દરેક ખંડ એક સ્વતંત્ર સભા તરીકે ગણાય છે; અને દરેક કાયદાને બંને ખંડની સંમતિ મેળવવી પડે છે. આવી બે-ખંડી ધારાસભા હોવાથી કાયદો ઉતાવળે પસાર થતો નથી એટલુંજ નહીં પણ લોકોને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની સારી તક મળે છે. વળી, લોકલાગણી બે એક તરફ દોરવાઈ ગઈ હોય તો કાયદો બંને ખંડમાં પસાર થાય એટલામાં તેને શીત પડવાનો વખત મળે છે.

ઈંગ્લંડની ધારાસભા આ પ્રમાણે બે ખંડી છે. પહેલા ખંડ-હાઉસ ઓફ કોમન્સ-આમની સભા-માં ૬૧૫ સભ્યો છે, જે શહેરો અને જિલ્લાઓના મતદારો મતપત્રોથી ચૂંટે છે. આ સભા કાયદા પ્રમાણે સાત વર્ષજ ટકી શકે છે; પણ ખરું જોતાં તો તે પહેલાં

કારોબારી મઠલ તેને વિસર્જન કરે છે અને લોકનો મત નક્કી કરવા નવી ચુંટણી કરે છે. ચુંટણી વખતે દેશના બહારજીવનમાં થઈ રહેલા બે મોટા પક્ષો વચ્ચે સખત રસાકસી ચાલે છે; અને જે પક્ષના સભ્યો આ સભામાં ચુંટાઈને વધારે જાય છે તેના નેતાઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે.

ખીલ્લે ખંડ અમેરીકની સભાનો છે. આ ખંડ પહેલા ખંડના સરખો મણાય છે ખરો, પણ ખરું જોતાં સત્તામાં તે પહેલાથી ધણેજ ઉતરતો છે. દરેક કાયદો પસાર થાય તે પહેલાં આ ખંડની સંમતિ મેળવવી જોઈએ; પણ આમની સભાનો મત જો મક્કમ હોય તો આ ખંડ તે માન્ય રાખે છે, અને સમાલોચના કરી માત્ર સુધારોવધારોજ કરે છે.

અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દરેક સંસ્થાનમાં બે ખંડ છે: સેનેટ અને પ્રતિનિધિનો ખંડ. અને તેજ પ્રમાણે તે દેશના મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્રમાં પણ ૬૦ સભ્યોની સેનેટ અને ૪૫૭ સભ્યોનો પ્રતિનિધિ ખંડ રાખવામાં આવ્યો છે.

દરેક સંસ્થાનની ધારાસભા, બે સભ્યો મધ્યસ્થ સેનેટમાં મોકલે છે, અને દરેક સભ્ય છ વર્ષ સુધી પોતાનો હોદ્દો ભોગવે છે. દરેક બળે વર્ષે સેનેટનો હું ભાગ ફરી ચુંટાય છે. પ્રતિનિધિખંડના સભ્યો બે વર્ષને માટે લોકો બારોબાર ચુંટી કાઢે છે. આ ખંડ પોતાનો પ્રમુખ ચુંટે છે; આ પ્રમુખ દરેક કાર્ય માટે કાર્યવાહક મંડલ નીમે છે; અને આ મંડલ પોતાના ક્ષેત્રમાં ધણીખરી સત્તા ભોગવે છે અને ખંડ પાસે દરેક ઠરાવ લઈ જાય છે.

ઓસ્ટ્રેલીઆમાં બેખંડી ધારાસભા છે. સેનેટમાં દરેક પ્રાંત ૬ સભ્યો ૬ વર્ષ માટે નીમે છે. પ્રતિનિધિખંડમાં દરેક પ્રાંત ઓછામાં ઓછા ૫ સભ્યો મોકલે છે. બધા લાયક ઉમરના શખ્સો આ સભ્યોની ચુંટણી કરે છે.

કેનેડાની સેનેટમાં ૮૭ સભ્યો છે જે લાંબા ગવર્નર જનરલ નીમે છે. ત્યાંનો ખીલ્લે ખંડ “હાઉસ ઓફ કોમન્સ”, તે નામે ઓળખાય છે. તેમાં ૨૨૧ સભ્યો છે, અને તે ખંડ પાંચ વર્ષે ફરીથી ચુંટાય છે.

હોંદની હાલની ધારાસભા ખરી રીતે જોતાં પ્રબળ અધિકારી વર્ગ-શાસનનું અંગમાત્ર છે. તે વર્ગના અધિકારીઓને પોતાના વિચારો જ્યેષ્ઠતામાં મુકવાની તક આપવા માટેજ રચાયેલી છે એટલુંજ નહીં, પણ લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ અને મી. મોન્ટેગ્યુની યોજના પ્રમાણે જે ધારાસભા ઊભી કરવામાં આવનાર છે તે લોકશાસનની કસોટીએ ચડાવતાં માત્ર ઠીઠાંરૂપજ છે. તેમાં લોકસત્તાક ધારાસભાનો માત્ર ધાટ છે—બંધારણ બધું અંગ્રેજી વર્ગશાસનને જોડતું છે—અર્થાત્ લોકલાભને રચતું નથી. રાજ્યસભામાં અમલદાર નિયુક્ત સભ્યો વધારે; અને ધારાસભામાં ચુટેલા સભ્યો વધારે, ત્યારે તેમની પાસે નાણાંનો કે અધિકારી નીમવાનો કે ખસેડવાનો હક નહીં! નાના છોકરાને રમવા માટે પતરાંની નિર્દોષ મોટર આપવામાં આવે તેવાજ પ્રકારની કેંક આ ધારાસભા કહેવાય. આ યોજના પ્રમાણે પ્રાંતની ધારાસભામાં કેંક લોકસત્તા છે ખરી; પણ તે સભા જખંડી નથી એ મોટી ખોટ તેમાં રહી ગઈ છે.

કારોબારી અધિકારી મંડલ

કાયદા કરવા એ શાસનનો જરૂરી વિભાગ છે; પણ કાયદા અમલમાં મુકવા તે શાસનનું સત્ત્વ છે. કાયદા મમે તેવા સારા હોય, પણ જ્યાં સુધી અધિકારી વર્ગ તેનો અમલ કરે નહીં ત્યાં સુધી તે પોથી-માના રીંગણાંથી વધારે ઉંચી પંક્તિમાં આવી શકતાં નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યાં વર્ગશાસન હોય ત્યાં—દાખલા તરીકે હોંદમાં—ધારાસભા મમે તેવો ઠરાવ કરે તોપણ અધિકારીને તે બંધનકર્તા નથી; તે ચાહે ત્યારે તેની અવગણના કરી શકે છે. લોકશાસન નીરાંતે ટકી શકે, તે માટે અત્યંત જરૂરનું તો એજ છે કે અધિકારી વર્ગપર લોકની સત્તા સંપૂર્ણ જોડાએ; અને તે વર્ગનો હીસાબ લેવાનો અધિકાર લોકમાંજ હોવો જોઈએ. આ નિયમનો જરાપણ ભંગ થતાં અધિકારી વર્ગ સત્તા એક હાથે કરી લોકશાસનની ધાર ખોડવા બેસી જાય છે.

આ કારણને લીધે લોકશાસનમાં અધિકારી વર્ગના મુખ્યનું જે કારોબારી મંડલ (Executive) હોય તેનો અને લોકોનો સંબંધ સારી રીતે જળવાવો જોઈએ. આ સંબંધ જળવવા માટે અનેક રીતે કારોબારી મંડલ નીમવામાં આવે છે.

(૧) લોકો કારોબારી સત્તાનો મુખ્ય અધિકારી પ્રેસીડેન્ટ ચૂંટે છે; અને તે ધારાસભાની મદદથી, તેમજ તેણે નીમેલા મંત્રીઓ વડે કારભાર કરે છે. આથી આ અધિકારી-પ્રમુખ લોકોનાજ પ્રતિનિધિ હોય છે; અને ધારાસભાની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે. આ રીતે લોકશાસનમાં પણ કાર્યસાધકતા સચવાય છે, કારણ કે પોતે હોદ્દો ભોગવે ત્યાં સુધી પ્રમુખનું ધણું અંશે એકશાસન ચાલે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના લોકશાસનમાં અધિકારી વર્ગ આ પ્રમાણે નીમાય છે. પહેલાં, દરેક સંસ્થાનના મતથી ચાર વર્ષને માટે પ્રમુખ નીમાય છે; સેનેટ જે કણુલ કરે તો દરેક મોટા અધિકારી નીમવાની સત્તા તેના હાથમાં રહે છે; અને ધારાસભા-કોંગ્રેસની સત્તા તેના પર ચાલતી નથી, એટલુંજ નહીં પણ જે તે ધારે તો કોંગ્રેસના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ પોતે કારભાર ચલાવી શકે છે.

(૨) કારોબારી મંડલ નીમવાનો બીજો રસ્તો ઈંગ્લેંડે સ્વીકાર્યો છે. પાર્લામેન્ટની ચુંટણી થાય ત્યારે હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં જે પક્ષના સભ્યો વધારે હોય, તે પક્ષના આગેવાનને રાજ્ય બોલાવી મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નીમે છે; અને તે મુખ્ય પ્રધાન પોતાના પક્ષના આગેવાનોમાંથી બીજા મંત્રીઓ પસંદ કરી નીમે છે. બધા મંત્રીઓ ધારાસભા-પાર્લામેન્ટમાં બેસે છે; હાં એમને જવાબ આપવા પડે છે; ત્યાં પોતાની કાર્યપદ્ધતિ સ્પષ્ટ કરવી પડે છે. આથી ધારાસભા અને કારોબારી મંડલ વચ્ચે નીકટ સંબંધ સચવાય છે એટલુંજ નહીં, પણ જે પાર્લામેન્ટને જે કારોબારી મંડલમાંથી કે તેની રાજ્યપદ્ધતિમાંથી

અહીં ઉઠી જાય તો તેઓ “નિંદાનો ઠરાવ” લાવે છે અથવા કારોબારી મંડલે આણેલા ઠરાવની વિરુદ્ધ મત આપે છે; અને સર્વમાન્ય ગણાયલી રીત પ્રમાણે, એમ થતાં, કારોબારી મંડલને રાજીનામું આપવું પડે છે. આ પ્રમાણે ધારાસભા કારોબારી મંડલની સ્વામી થઈ રહે છે; અને અધિકારીના શાસન પર સખ્ત અંકુશ રાખી શકે છે.

આવા પ્રકારનાં કારોબારી મંડલથી ચલાવાતાં રાજ્યતંત્ર જવાબદાર (responsible) કહેવાય છે. આંસ્ટ્રેલીયા અને કેનેડામાં ખીટીશ શહેનશાહ પોતાનો ગવર્નર જનરલ નીમે છે; અને તે સંસ્થાનની ધારાસભાના આગેવાનોને કારોબારી મંડલમાં નીમે છે; અને બધું અંશે ત્યાંનું કારોબારી મંડલ પણ ઈંગ્લેન્ડની પદ્ધતિએ ચાલી, જવાબદાર થઈ રહ્યું છે. હોંદને માટે જે નવી ચોજના લડવામાં આવી છે તેમાં હોંદી સરકારમાં તો ‘જવાબદારી’નો સ્પર્શ સરખો પણ રાખવામાં આવ્યો નથી. પ્રાંતમાં પણ જે વિષયો લોકસત્તાને સોંપવામાં આવ્યા છે તેને માટે આવું ‘જવાબદાર’ કારોબારી મંડલ ઉભું કરવામાં આવનાર છે; પણ તેમાં મુખ્ય ખોડ એ છે કે પહેલેથીજ જવાબદાર મંત્રીઓને ધારાસભાને આધીન બનાવ્યા નથી. આથી પહેલાં પાંચ વર્ષના મંત્રીઓ ધારાસભાના જવાબદાર અધિકારી થવાને બદલે હોંદી અધિકારી વર્ગશાસનનાં અંગ થઈ રહેશે.

(૪) ત્રીજે રસ્તો એ છે કે કારોબારી મંડલ લોકો નીમતા નથી, પણ રાજ નીમે છે; અને માત્ર ધારાસભા તો તેનો બને તેટલો જવાબ લઈ શકે છે, પણ તેને ખસેડી શકતી નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે ધારાસભા જેટલે અંશે લોકમતના પ્રાબલ્યથી કારોબારી મંડલ પર અસર કરી શકે તેટલીજ થાય છે. જર્મનીમાં લડાઈ પહેલાં શહેનશાહ ચાન્સેલર નીમે છે; અને ધારાસભા તેને ખસેડી શકતી નથી. એ ભાગ્યેજ લોકશાસન કહેવાય.

ન્યાયાધિકારીઓ

કાયદાની શુદ્ધિ સાચવવા લોકસત્તાક રાજ્યતંત્રમાં ન્યાયાસનની સત્તા અસ્પર્શ્ય રાખવી બહુજી જરૂરની છે; અને તેથી ધારાસભા તેમજ કારોબારી મંડલથી ન્યાયાધિકારીઓની સત્તા નીરાળી અને સ્વતંત્ર રાખવી જોઈએ. જો એમ ન રાખવામાં આવે તો કાં તો ન્યાયાધીશો કારોબારી મંડલના હાથમાં રમકડાં થઈ રહે કે કાં તો લોકના અભિપ્રાયના પ્રવાહમાં તણુખલાની માફક ખેંચાઈ જાય.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

લોકસત્તાક રાજ્યતંત્રનો એક મોટો સિદ્ધાંત એ છે કે રાષ્ટ્રીય કાર્યસાધકતાને જરૂરી ન હોય તે બધી સત્તા રાજ્યતંત્રે પોતાના હાથમાં રાખવી નહીં. આ હેતુ પાર પાડવા ગામ અને શહેરની આંતરવ્યવસ્થા નાની, લોકસત્તાક સંસ્થા-જેવી કે મ્યુનીસીપાલિટી-તેની મારફતેજ કરવી. આથી મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્રને માથે બોજો રહે નહીં; અને નાની વસ્તુમાં જેટલું સુખ નાની, પાસે રહેલી સંસ્થા આપી શકે તેટલું દૂર રહેલું રાજ્યતંત્ર આપી શકે નહીં.

ઉપસંહાર

અત્યારના આ યુગધર્મની કેંક રુપરેખા ઉપર આલેખવામાં આવી છે, છતાં તેના અનેક રુપો, રુપાંતરો, તેની રચના અને તેનો વિકાસ-એ વિષયો વિશાળ છે અને ટુંકામાં કરેલું આલેખન કદાચ અપૂર્ણ રહી જાય છે. લોકશાસનના પશુ વિરોધીઓ છે-તેમાં પશુ દૂષણો છે. લોકશાસનમાં કાર્યસિદ્ધિ કરવી સહેલ નથી અને સ્વચ્છ જનસમાજને એથી વધારે સુખ મળે છે ખરું, પશુ શુદ્ધતા, સંસ્કારિતા, કલા અને સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શોનો વિનાશ થવા લાગે છે. પશુ એ આદર્શો જશે એમ વિચારી પાછા પડવાનો આ સમય નથી. લોકસત્તા

આગળ વધે છે; લોકશાસ્ત્રન બધે પ્રવર્તતું જાય છે. કાંઈના શોકને માટે, કાંઈ આદર્શ માટે તે થોભે એમ નથી.

હીંદમાં પણ લોકસત્તાની ગર્જના સંભળાય છે. આ પુરાણી પુણ્યભૂમિની મહાપ્રજ્ઞ આ યુગધર્મ સ્વીકાર્યો છે; અને તે સ્વીકારનો મંત્રધ્વનિ દેશદેશ થવા લાગ્યો છે. આર્યાવર્તનો સદાયે જયવારો છે—જૂતકાલમાં હીંદુધર્મ રૂપે, વર્તમાનમાં હીંદી સામ્રાજ્યરૂપે અને ભવિષ્યમાં હીંદી લોકરૂપે.

રણજીતરામ

કેટલાકનાં જીવન સાગર સમાં ઉછળ્યાં કરે છે; કેટલાકનાં નદીનદ પ્રવાહની પેઠે કવચિત્ તોફાની, કવચિત્ શાંત, ધડીમાં એક દિશામાં, ધડીમાં બીજી દિશામાં વહે છે; અને કેટલાકનાં જીવન નહેરો સમાં સખ્ત અને સીધી મયોદામાં શાંત રીતે વહ્યાં જાય છે. સફળતા બાઈ રણજીતરામનું જીવન આ ત્રીજા પ્રકારનું હતું. કદીએ તેમાં સ્વચ્છંદી તરંગો આવતા નહીં, કદીએ તેનો પટ બદલાતો નહીં, કદીએ તેની સરલતામાં ભંગ પડતો નહીં. આવી હંદગીમાં ધ્યાન ખેંચે એવા ખાસ બનાવો ધણીથોડા હોય એમાં થી નવાઈ?

રણજીતરામના પિતા વાવાભાઈ ન્યાતે સુરતના કાયસ્થ હતા અને સરકારી રેવન્યુ ખાતામાં તેઓ નોકરી કરતા હતા. એમનાં માનું નામ કમળા બહેન (તુળજા બહેન) છે. વિ. સં. ૧૯૩૮ ના કાર્તિક સુદી બીજને દિને પ્રાતઃકાળમાં રણજીતરામનો જન્મ સુરતમાં એમની માના મોસાળમાં થયો હતો. તેમના બાંડુમાં હાલ તેમનાથી નાનાં એક ભાઈ અને બહેન હયાત છે.

નોંકરીને અંગે વાવાભાઈને ભરૂચ ને સુરત જીલ્લાના ગામોમાં ફરવાનું થતું અને તેની સાથે રણજીતરામને પણ ગામડામાં બાળપણ ગાળવાનો લાભ મળ્યો. તેમનું શરીર પહેલેથી ધણું નબળું હતું અને પાછળથી નબળાઈ દૂર

થઈ હતી છતાં છેલ્લે સુધી તે એકવડી કાઠીના અને નાણુક રથા. રણજીતરામે સુરતના નારણ મહેતાની ગામડી શાળામાં પાઠી પર ધુળ નાખી; અને પછી અભ્યાસ માટે તેઓ પોતાના પિતા સાથે અમદાવાદમાં રથા. તેમણે ગુજરાતી અભ્યાસ લાંબી પ્રેક્ટીસીંગ સ્કુલમાં અને અંગ્રેજી મીશન હાઈસ્કુલમાં કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૯માં મેટ્રિક પસાર કરી ગુજરાત કૉલેજમાં ગયા. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં બી.એ. થયા અને એક વર્ષ કૉલેજમાં ફેલોશીપ ભોગવી. બી.એ. થયા બગાઉ એક વરસે એટલે ઈ. સ. ૧૯૦૨માં વિ. સં. ૧૯૫૮ના મહા સુદી પૂર્ણિમાને દિવસે સુરતમાં રા. રા. મહાસુખરામ માણેકરામ વહીવટના પુત્રી અ. સૌ. શાંતિગૌરી સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૦૫ના એપ્રિલમાં તેમણે ઉમરેઠની હાઈસ્કુલના હેડમાસ્ટરની નોકરી લીધી અને તેજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં સફળત પ્રો. ગજજરના ખાનગી કારભારીની નોકરી સ્વીકારી. મહત્વાકાંક્ષા લલચાય એવી, મન લોભાય એવી બધી તકો તેમને મળી હતી. પણ જે નોકરીમાં સંસ્કારી અને સીધું કામ હોય, જ્યાં સાહિત્યનો શોખ ફળવી શકાય એવા પ્રસંગો અને દુરસદ મળતી હોય તેવીજ નોકરી કરવી એ એમનો જે દૃઢ સંકલ્પ હતો તેનાથી તે ડગ્યા નહો. ઈ. સ. ૧૯૦૮માં તેમણે સર પ્રભાસંકર પટ્ટણીના ખાનગી કારભારીની નોકરી લીધી અને ઈ. સ. ૧૯૧૬માં ત્યાંથી શેઠ નરોત્તમ મોરારજીને ત્યાં તેજ જગ્યાએ રથા. ઈ. સ. ૧૯૧૭ની શરુઆતમાં શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ બોડીંગના સુપરીન્ટેન્ડન્ટની નોકરી મેળવવા તેમને અભિલાષા થઈ; પણ શેઠ નરોત્તમના આગ્રહથી તે વિચાર માંડી વાળ્યો. તે વર્ષના મે મહીનામાં શેઠ નરોત્તમના પુત્ર સાથે લુધમાં તે રહેવા ગયા અને તા. ૪થી જુન સં. ૧૯૭૭ના જેઠ સુદી ૧૪ ને સોનવારે ત્યાંના ઠરીઆમાં નહાવા પડતાં તે કુપી ગયા. જે સવારે તેઓ નહાવા ગયા અને આમ અકસ્માત પાછા ન કર્યાં તેજ સવારે તેઓજ સુનીવર્સીટીના લાયબ્રેરીઅનની જગા માટેની અરજી સર્ટીફિકેટો સાથે

તયાર કરી ટેબલ ઉપરજ રાખેલી હતી. એમના મિત્રો અને હિતેચ્છુઓ એમને માટે અનેક જગ્યાઓ યોગી તેની જાળ એમને આપતા અને પ્રયત્નો કરવા ઉશ્કેરતા, તેમાંની ધણીખરીને માટે એ લલચાતાજ નહોં. એમનો છેવટનો પ્રયત્ન પણ આવી શ્વાંત અને અનેક દિશામાં અભ્યાસ વધારી શકાય એવી નોકરીને માટેજ હતો. ૩૫ પાત્રીસ વર્ષની વયે આ પ્રમાણે એ અકાળ મૃત્યુને વશ થયા. તેમના મરણ પછી વરસ સવા વરસે તેમનાં વિધવા ગં. સ્વ. શાંતિબહેન પણ એક પુત્ર અને બે પુત્રી મુકીને સ્વધામ ગયાં.

રણજીતરામ સ્વભાવે શ્વાંત, સરલ અને મીઠા હતા; બિલકલે સદાય હસમુખા અને સ્નેહાળ હતા; રહેણીકરણીએ મર્યાદાશીલ અને મીલનસાર હતા.

મિત્ર તરીકે તે અપૂર્વ હતા. તે ધાધને બેટતા નહોં; વધારે પડતો સ્નેહસંબંધ બાંધતા નહોં, કે બીજા પાસે તેવી આશા રાખતા નહોં; અને છતાં, જ્યારે જોઇએ ત્યારે સ્નેહભર્યા હાસ્ય, સહાનુભૂતિ ને સલાહથી-અનતી મદદથી-મિત્રની વારે ધાવા તત્પર રહેતા. કદી એવું બનતું નહોં કે એને મળતાં કોઇને ક્યવાટ થતો કે તેમને ક્યવાટ થાય છે એવો ભાસ થતો.

મિત્રો સાથેના એના બ્યવહારમાં બે ખુબીઓ અદ્ભુત હતી: એક તો વિશ્વાસ આકર્ષવાની અને બીજી બ્યવહારને માનસિક સહ-જીવનની ભૂમિકા પર લઈ જવાની. તે પોતે પોતાનો અભિપ્રાય એકદમ દર્શાવતા નહોં. તેને જોરથી બહાર પાડતા નહોં અને વાતમાં વિરોધને સ્પર્શ માત્ર પણ આવવા દેતા નહોં. સામા માણસને તેને જોતાંજ પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવાનું, અંતરની ઉલ્ટો બહાર પાડવાનું મન થતું અને રણજીતરામ ધીમેથી હસીને ગમે તેવાને ઉત્તેજતા, તે ન જાણે તેમ નવા વિચારોના અંકુર મુકતા અને અવનવા દર્શિર્નિદુઓ

સુચવતા. એ બધાની વાત સદાજી ખ્યાનથી, ધીરજથી સાંભળતા. એની આગળ અપરિચિત છટાથી બધાને પોતાના મનોરથો વર્ણવવાનું મન થતું; કારણ કે તેને મળતાંજ કે અબજ જેવો વિશ્વાસ પ્રકટ થતો.

એની જોડેના સંગ્રંધમાં, ઉછળતી સ્નેહાભિઓને માટે સ્થાન રહેતું નહીં; તે દરેક મિત્રની માનસિક જરૂરીઆતો જાણતા અને તે પૂરી પાડવા કે તેને સંતોષવા જોઈતું વાતાવરણ પેદા કરવા મથન કરતા. થોડા પ્રસંગ પછી ધણીને રજુજીતરામને મળવું એ ચાક પછી ઠંડા, વિશાળ, વહેતાં પાણીના સ્નાન સમો, આસ્વાદ અને ઉત્સાહપ્રેરક લઢાવો થઈ પડતો. અને આ લઢાવો લેનાર દરેક જણ પોતાના કાર્યમાં વધારે ઉત્તેજિત થઈને જતો; અને ધણી વખત તેને જાન પણ નહીં રહેતું કે આ પરિણામ થોડાખોલા રજુજીતરામના મીઠા વ્યક્તિત્વનું છે. આવા પ્રસંગ ઉપરાંત એ ધણી મિત્રો જોડે સતત પત્રવ્યવહાર ચલાવતા અને તેમાં સામાને ગમતાં પુસ્તકો, સંસ્થાઓ ને ચાલુ બનાવેા વીશે વિચારો દર્શાવી માર્ગદર્શક સુચનાઓ કરતા. ધણી વખત આવી પ્રેરણા કરીને તે વિરમતા નહીં પણ અમ વેડી મિત્રને જોઈતી વિચારની સામગ્રીઓ એકઠી કરી તેને પૂરી પાડવામાં આનંદ લેતા.

આવો અસ્મિતા વિનાનો નિઃસ્વાર્થી મિત્ર અને પ્રેરક દરેકને અમૂલ્ય થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. પુરુષો જે કદી એક વિચારના થતા નહીં, જે સ્વભાવ અને દૃષ્ટિબિંદુની બિનતાથી કદી એક આરે પાણી પી શકતા નહીં તે એની મૈત્રીથી રાચતા, એની સલાહની મોટી કીંમત આંકતા અને એની પ્રેરકશક્તિની મદદ લેતા. એ ગુજરી મયા ત્યારે જુદા જુદા ગામના, જુદી ભાવના ને જીમિકાવાળા તેના મિત્રોએ જે દીલગીરી જાહેર કરી હતી એજ તેની મિત્ર તરીકે કીંમત થી હતી તેના કેક ખ્યાલ આપે એમ હતું.

તેના ધરસંસારમાં પણ તેના મીઠા વ્યક્તિત્વની છાપ પડી રહેતી.

અને શાંત હતાં મમતાથી ઉભરાતો સ્નેહ જે એ તેમના બાળકો તરફ દર્શાવતા એ તેના હૃદયના ગુણોની સાખ પુરતો.

૨

રણજીતરામના આરિત્યનું પ્રથમ લક્ષણ સંસ્કારિતા હતું. તેની વાતમાં શબ્દે શબ્દે સંસ્કાર નીકળતો, તેના શબ્દો ને સ્વરણ જીવન પર સંસ્કારની છાયા સદાય દેખાતી. જીવન સંસ્કારી કેમ અને તે તરફ લક્ષ રાખી તે હંમેશાં વિચાર કરતા અને પ્રવૃત્તિઓ યોજતા.

બંગાલના બાગલા વખતે નવીન બંગલામાં જે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા પ્રગટી તેને લીધે તે પ્રાંતના જીવનમાં અનેક પ્રકારની બાવના પેદા થઈ; બંગાલ એક અને અભેદ છે, તેની સંસ્કૃતિ નિરાળી છે, તેનો ઇતિહાસ ને જીવન મહાન છે—એવી અનેક બાવનાઓ ઉદ્ભવી. આ બાવનાઓ બ્યક્ત કરવાનું કામ અનેક ઉત્સાહી બંગાળી યુવકોએ ઉપાડી લીધું.

આવી બાવનાઓ આજે રૂપે કેટલાક ખીજા પ્રાંતોમાં પણ પ્રગટી, પણ ગુજરાતમાં તેની ઝાઝી અસર થઈ નહોં. આપણા યુવકોમાં થોડાનેજ ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાનાં સ્વપ્નાં આબ્યાં; આવા થોડામાં રણજીતરામનું જ્ઞાન હતું.

ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો તેનો શોખ આ સ્વપ્નાં સિદ્ધ કરવા વળ્યો અને તેના વિચારો આ સ્વપ્નોથી રંગાઇ આદર્શરૂપે મૂર્તિમાન થયા. તેનો સ્વભાવ એટલો શાંત હતો, તેની દૃષ્ટિનાં લક્ષ્યો એટલાં તે વિવિધ હતાં અને તેના હૃદયનો વેગ એટલો માપસર હતો કે આ આદર્શો રાજકીય ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ કરવા તે પ્રેરાયા નહોં; પણ તે સીવાય જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન કરવા તરફ તે દોરાયા. તેણે ગુજરાત-રાષ્ટ્રની પોતાની બાવના પોષવા માંડી. ગુજરાતનો ઇતિહાસ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી જાપાય, તેની ભાષા અને સાહિત્ય નવીન

સંસ્કાર પામી સમૃદ્ધિવાન બને, તેની કેલવણી માતૃભાષા દ્વારા ઉત્સાહ-પ્રેરક થાય, તેની સંસ્થાઓમાં અને ન્યાતોમાં નવું ચેતન અને ઐક્ય આવે-એવી એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેણે આરંભવા માંડી; તેમાં ખાસ કરી આ પ્રવૃત્તિઓએ ત્રણ સ્વરૂપ લીધાં. તેણે લેખો લખવા માંડ્યા, ચોખ્ખા લાગે તેવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવા અને મજબુત કરવામાં મદદ કરવા માંડી અને જેટલા બન્યા તેટલા ગુજરાતી લેખકોના સંસર્ગમાં આવી મદદરૂપે, સુચનારૂપે અને સલાહરૂપે પોતાનું દષ્ટિ-બિંદુ સર્વમાન્ય કરવા મહેનત કરી.

એની લેખનપ્રવૃત્તિએ લોકગીત, વિવેચન, ઇતિહાસ, સમાજ-શાસ્ત્ર, નવલકથા, નાટક એવા અનેક સાહિત્યના વિભાગો સ્પર્શ્યાં. એના લેખોની માદી આ સાથે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. આ તપસીલ પરથી જુદાં જુદાં ચોપાનીયાં સાથેના એમનો સંબંધ પણ જણાશે.

કાલેજમાં તે લણ્ણતા ત્યારે એમનો ઉત્સાહ “ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી” સભા ચલાવવામાં દોરાયો. પછીથી અમદાવાદમાં સ્થપાયેલ “સંસારસુધારા સમાજ”માં તે જોડાયા અને “ગુર્જર સાક્ષર જયંતિ” ની યોજના કરવામાં ગુંથાયા. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં આ સભા “ગુજરાત સાહિત્ય સભા” ને નામે પુનર્જન્મ પામી અને તેનાં એક અગ્રમુખ્ય સભાસદ તરીકે સાહિત્ય પરિષદની યોજના ઉભી કરવામાં રણજીતરામે મોટો ભાગ લીધો.

સાહિત્ય પરિષદ સ્થપાઈ ત્યારથી તે રણજીતરામ ગુજરી ગયા ત્યાં સુધીના એમનો એ સંસ્થા જોડેનો નિકટ સંબંધ જગજગદેર છે. છતાં ધણાને લાગ્યેજ અબર હશે કે કેટલેક અંશે તેઓ તે સંસ્થાના આત્માની ગરજ સારતા હતા. એ સંસ્થા વીરો માહીતી પ્રસારવી, નવા નવા પુરુષોને એમાં રસ લેતા કરવા, જુદાં જુદાં મત ધરાવતા સાક્ષરોનો વિરોધ મટાડી તેમને એકઠા રાખવા, પરિષદ શોભી નીકળે

એવી સામગ્રીઓ એકઠી કરવી અને જ્યાં તે જારાવાની હોય ત્યાં જઈ તેની બેઠક સફળ થાય તેની બધી તૈયારી કરવી—આ બધાને પોતાના જીવનની આજ પ્રવૃત્તિ તેમણે કરી રાખી હતી. સુરતની પરીષદને એમની સંસ્કારી, ઉદ્યોગી અનેકવિધ સેવાનો લાભ મળેલો; અમદાવાદની પરિષદ એમના અકાલ મૃત્યુથી એ લાભ મેળવવા ન પામી—એજ એ બે પરિષદો વચ્ચેના ભેદનો મોટો અને પુરતો પ્રુબાસો છે.

“ગુજરાત કેળવણી પરિષદ” સ્થાપવાની પ્રથમ યોજના રચવામાં પણ તેમનો અમત્યનો હિસ્સો હતો. અને મુંબઈમાં રજા પછી ગુર્જર-સભા તેમજ ઘાતિપત્રોના તંત્રીઓના સંમેલનમાં પણ તે આગળ પડતો ભાગ લેતા.

ગુજરાતી સાહિત્યને શોભારૂપ બનાવવા તેને સમૃદ્ધિવાન કરવાને ઉત્સુક એવો ભાગ્યેજ કોઈ હશે કે જેની મૈત્રી રણજીતરામે કેળવી નહીં હોય, જેની લેખનપ્રવૃત્તિમાં તેણે રસ નહીં લીધો હોય. સુધારવા કે સુચના મેળવવા માટે અનેક લેખોની વૃષ્ટિ એના પર થતી; સલાહ અને સમાલોચના માટે સતત પત્રવ્યવહાર ચાલતો; અને તે બધાને ખંતથી તે બનતી મદદ દેતા.

અહીંયાં એની જોડેના મારા સંબંધ વીરો બે બોલ મારે કહેવા બેઠા. એ મુંબઈમાં આવી મારી પડોશમાં રજા ત્યારથી એમની મૈત્રીનો લાભ મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થયો. તે વખતે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ અમારી પાસેજ રહેતા. અને નવરા પડતાં અમે ત્રણે જણા એમા મળી અનેક વાતની ચર્ચા કરતાં, એકબીજાના લેખોનું પારાપણું કરી રસ લેતા ને જે કે નવું દૃષ્ટિબિંદુ કાઢીને સુગ્રયું હોય તે બધા આગળ મુકતા. આ અરસાનું માનસિક સાહચર્ય હું વીસરી શકું એમ નથી.

મારી “પાટણની પ્રજાતા” બહાર પડી ત્યારથી મારી સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં તેણે રસ લેવા માંડ્યો; અને જ્યારે તેના પછીનો ભાગ લખવા

માટે હું ઐતિહાસિક સાધનો યોગી રહ્યો હતો ત્યારે એની સુચનાઓ મને અમૂલ્ય થઈ પડી. જ્યારે જ્યારે પણ મને આ સાધનોમાંથી મળેલી હકીકતો વીશે કેં મુશ્કેલી નડતી ત્યારે એમની મદદ મને મળતી. જ્યારે “ગુજરાતનો નાથ” મેં લખવા માંજો ત્યારે પહેલા એક બે બાજ “વીસમી સદી”માં પ્રગટ થતાં તેને પોતાના અભિપ્રાયનો લાભ આપી મને બનતું ઉત્તેજન આપી જતા.

ગુર્જરસભાના એક સહમંત્રી તરીકે અને યાત્રિકા માસિકના સહતંત્રી તરીકે પણ મને બહુ વખત એમની સાથે અનેક કાર્યોમાં જોડાવાની તક મળી, અને એમ કહેવુંજ જોઈએ કે એવો સમજી અને ઉત્સાહપ્રેરક સહયોગી મળવો ખરેખર કઠણ છે.

પ્રશંસનીય તો એ છે કે આવા સદ્વિચારો અને શુદ્ધ આશયો પોતે બીજી રીતે સામાન્ય હતા છતાં સાચવી શક્યા; કારણ કે એમ કહેવું તો જોઈએજ કે નવા કે વિશાળ વિચાર ઉપજાવવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. પ્રતાપી, નવીન ભાવનાઓ ઉભી કરવાની કે મોહક બુદ્ધો સર્જવાની કલ્પનાશક્તિ તેનામાં નહોતી; જે અમિ કેટલાકનાં હૃદયમાં તપે છે અને જેના વડે તેઓ સંસ્થાઓ અને પ્રશંસકોને માળી તેમને નવાં સ્વરૂપે નિર્મે છે, તેમને નવાજ અવતાર આપી શકે છે—એ જ્વલંત અમિ પણ તેનામાં નહોતો. તેનામાં નહોતી પ્રબલ ઇચ્છા-શક્તિ કે નહોતો એકાગ્ર ઉત્સાહ. પણ બધાને એવી મદદતા ક્યાંથી મળે ! રણજીતરામની મદદતા રહી હતી એમના જીવનમાં, કે જે તેમણે આકરી પરિસ્થિતિ છતાં શુદ્ધ અને સંસ્કારી બનાવ્યું હતું; અને એમની પ્રવૃત્તિઓમાં, કે જે પ્રભાવશાળી શક્તિઓની મદદ વિના તેમણે ઉચ્ચગામી અને આદર્શશીલ બનાવી હતી; અને એમના મંત્રમાં, કે જે જીનો હતો છતાં ગુજરાતમાં અને ગુજરાતીઓને, માટે નવાજ ઉચ્ચારાતો હતો.

૩

જ્યાં સુધી એમના બધા લેખો પ્રગટ થયા નથી ત્યાં સુધી કલા-
વિધાયક તરીકે રણજીતરામની કૌશલ્ય આંકવી એ ધણું મુશ્કેલ કામ
છે; અને ત્યારે પણ એ કામ થઈ શકશે કે કેમ એ સવાલ છે,
કારણ કે જે ભે મોટી વસ્તુઓ એણે આરંભી હતી તે બંને હજી
આરંભની દશામાંજ અપૂર્ણ પડી છે. આનાં મુખ્ય કારણો રણજીતરામનો
સંપૂર્ણતાનો શોખ અને નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિનો અભાવ હતાં. તે જે કે
પણ લખતા તેથી, તેને સંતોષ થતો નહોતો. જ્યાં સુધી પુરેપુરી સંતોષકારક
તેજારી થાય નહોતી ત્યાં સુધી જગીરમ કામમાં અંપલાવતું નહોતો એ એમનો
સ્વભાવિ હતો. વળી જેમ જેમ નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ તેમને જડતાં તેમ
તેમ તે બધામાં ખરું કયું તેનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી લખવા ન
માંડતું એમ એ માનતા. આ એમની શરતો એવી હતી કે તે સર્વમાન્ય
શાય તેા બાગ્યેજ સાહિત્ય જન્મ પામે; અને પરિણામ એજ આવ્યું.
આટલા વર્ષની સાહિત્યસેવા પછી પણ જીવ સુકીને તે એકે મોટા
લેખ લખી શક્યા નહોતો.

લખવા ધારેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ તે શરૂ પણ કરી શક્યા
નહોતો; માત્ર તેણે ભેગી કરેલી સામગ્રી-સીલાલેખ ને સીકાઓ વગેરેની
નકલનો સંગ્રહ-જે તેણે અઘાત મહેનતથી ભેગી કરી હતી તે, અને
કેટલાક છુટાછવાયા ઐતિહાસિક લેખો તેજ માત્ર આ અભિલાષાની
સાક્ષી પુરે છે. તે ઇતિહાસ કેવો લખી શકત એનો નમુનો તેના
લેખોમાંથી મળવો મુશ્કેલ છે.

રણજીતરામે ધણા વિષય ઉપર ધણા નિબંધો લખ્યા છે, અને
ગુજરાતના જીવનનું એકીકરણ કરવાના કે એકેય વ્યક્ત કરવાના
હેતુથી તેમાંનો મોટો ભાગ પ્રેરાયેલો છે. આ સંગ્રહ જ્યારે બહાર
પડશે ત્યારે ધણો કૌશલ્ય નીવડશે.

રજુજીતરામનું વચ્ચિન બહુજ વિશાળ હતું. જ્યારે તે કોઈ મોઢક યુરોપીય વિદ્વાનનું પુસ્તક વાંચતા ત્યારે તેના વિચારો ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરવા આતુર થતા; અથવા કોઈક વખતે કોઈ દૃષ્ટિ-બિંદુ બહુતું તો તેને સ્થાયી રૂપ આપવા માગતા. આથી આવા વિચારો અને દૃષ્ટિબિંદુને પોતાના વિચારો અને આવનામાં ઓગાળ્યા વિના તે બહાર પાડતા. આમ પણ કેટલાક નિબંધો લખાયા છે.

નિબંધકારની કલા એ વસ્તુમાં સમાજેલી હોય છે—એક તો મોઢક શૈલીમાં અને બીજી પોતાના દૃષ્ટિબિંદુમાં. માત્ર શુષ્ક હકીકત, વિગત-વાર તપસીલ કે ગુણુ-અવગુણના પૃથક્કરણમાંજ નિબંધનો હેતુ આવી જતો નથી. જ્યારે વિષયમાં નિબંધકાર સર્જકતા દાખલ કરી પોતાનાં જીવન કે કળાની આવના લેખમાં પ્રગટ કરે તોજ તે નિબંધ કહી શકાય. રજુજીતરામની સર્જકશક્તિ બહુ સાધારણ હતી એ તો ઉપર કહેવાયુંજ છે. ગુજરાતના એક્યની આવના ધુંટી તેણે તેને સર્વગ્રાહી બનાવી નહોતી, અને તેની શૈલી શુદ્ધ અને સંસ્કારી હતી છતાં તેમાં પ્રભાવ કે મોઢકતા નહોતાં. આથી તેમના બધા નિબંધો મીસીસ શૈલીની વાત Frankenstein માં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા મનુષ્ય શરીરના જેવા લાગે છે. શરીરની બધી સામગ્રી ભાં છે; તેની ગુંથણી પણ મજબુત છે; અંગોની સખલતા પણ છે; ખોળીયું આબેદુબ છે, પણ બહુ વખત લાગે છે કે જે જવાબા એ શરીરને સજીવ કરે તેની ખોટ રહી ગયેલી છે. કારીગરમાં એટલીજ ખામી દેખાય છે.

હાજી મહમ્મદ

સફત બાઈ હાજી મહમ્મદને મારી ઓળખાણ રા. ચંદ્રહંકર પંખાની મારફતે થઈ. તે વખતે એ 'સદી' કાઢવાનાં બધાં વર્ષોનાં સ્વપ્નાંને સિદ્ધ કરવા મથામણ કરી રહ્યા હતા, અને હું ગુજરાતીમાં વાર્તા લખવા જેવી હીણકમાઉ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપર ગંભીર વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. કલાના બધા પ્રદેશની તેની માહિતી, યોગ્યોગ્ય શબ્દગાર નક્કી કરવાનો વિવેક અને કલાના વિકાસમાં તેની શક્તિ, આ ત્રણ વસ્તુ એનામાં એવી હતી કે કોઈપણ સાહિત્ય-પ્રેમી એના તરફ આકર્ષાય એમ હતું; અને તે પ્રમાણે હું પણ આકર્ષાયો અને ત્યારથી શરૂ થયેલો અમારો સહયોગ તેના મૃત્યુથી જ તુટ્યો.

તેનું ધર સદાય કલાપ્રેમીઓને માટે ઉધાડું હતું; અને હંમેશાં કોઈ સાહિત્યકાર કે કલાકારની ઓળખાણ કર્યા વિના, કે સાહિત્યનાં કે કલાનાં દૃષ્ટિબિંદુ લઈ આત્મા વિના મળનાર પાછો આવતો નહોતો. આવે પ્રસંગે હાજી મહમ્મદ વાતચીતમાં ભાગ ઓછો જ લેતા. તે પોતે તો માત્ર સાંભળી જ રહેતા; અને વાર્તાલાપનો અગ્નિ મંદ પડતાં, લાકડાં ખોસી આપી તેને સ્તેજ કરતા. આ ગુણોથી તે બધાને લોકપ્રિય થઈ પડતા.

અમેરીકન છાપાંઓની જાહેરખબરીઓ પદ્ધતિમાં તે પાવરશા હતા. તેમનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મનરંજન કરવાનો હતો. તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ સદાએ વાચકનું હતું; અને વાચકવૃંદ સાથી રીઝશે, સાથી આકર્ષાશે, તેનું જ્ઞાન વધાર મહેનતે તેનામાં પેદા થતું. આ દૃષ્ટિબિંદુ નજર આગળ રાખવું, એ લાગે છે એવું સહેલ કામ નથી, કારણ કે કલાવિધાયકોનું પોતાની કૃતિઓ વીશેનું જગજાહેર અભિમાન ધવાપ નહીં તેમ તેમની પાસેથી વાચકનું મનરંજન થાય એવું કામ લેવું, એ કાષ્ઠ વિરલ તંત્રીજ કરી શકે છે. હાજી મહમ્મદમાં આ વિરલતા હતી.

‘વીસમી સદી’ના વિધાતાના અનેકવિધ સંસ્મરણોના સમૂહોમાં એકજ મૂર્તિની રુપરેખા નજરે ચડે છે અને તે કલાદેવીના બંદીજનની.

એ બંદીજન કલાની પ્રશંસામાં મગ્નચલ રહેતો; પ્રશંસા સાર્થક કરવાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સદાએ જોયા કરતો; કથા ગુણોને કેમ ગોઠવવાથી સ્તુતિ સ્ફારણ્ય લેખાશે તેનું મનન કરતો; અને ઉપાસકોને કેમ ગોઠવવાથી દેવીનું ગૌરવ વધશે તેની નિરંતર ચિંતા રાખતો.

‘સદી’ના બંકોની માલા એ કલાના ધરોગ્ગાનથી પરિપૂર્ણ એક સ્તોત્ર છે. તેમાં કલા કરતાં કલા પારખવાના પાઠો વિશેષ છે. તેનો તંત્રી કલાકાર કરતાં કલાને જગવિખ્યાત કરનાર ભક્તની પદવી ધારતો.

તે કલાનો ભક્ત હતો; સંગીત, નાટક, અભિનય, નાચ, કવિતા, વાર્તા, ચિત્ર ને શિલ્પકલા-એ બધાં સ્વરુપોને એ પૂજતો; અને ભક્તિ-ભાવમાંજ લીન બની રહી કદી પણ સમાલોચક થઈ જતો નહીં કે થવા માગતો નહીં. હૌદમાં-ગુજરાતમાં કલાનો શોખ વધે, કલા-કારોની કીમત અંકાય, કલામયતા પ્રસારે, આજ તેનો જીવન આદેશ હતો. દરેક પંક્તિના કવિ ને નાટકકાર, કથાકાર ને ઠૂંઠાખાજ, ચિત્રકાર ને શિલ્પી, -બધાને માટે તેને મોહ હતો; બધાને તે ઉત્તેજતો. મીઠા કલાવિધાયકોનાં સૌંદર્યઆલેખન કે હૌદી કલાવિધાયકોની આખ્યા-

સ્થિતતા તરફ તેનો પક્ષપાત નહોતો; નહોતો પક્ષપાત રા. નાનાલાલની મોઢક સખ્દગળ તરફ કે રા. નરસિંહરાવની આવપ્રધાન સરલતા તરફ. જ્યાં કલાનાં દર્શન થતાં ત્યાં તે પ્રણિપાત કરતો.

પણ એની ખરી ખુબી તો આ વૈવિધ્ય ઝોઠવવામાં હતી. આનો લેખ આ ચિત્ર સાથે જશે, આ વિષય પર આજ લખી શકશે ને આજ ચિત્ર કરશે, આ અંકમાં આજ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ જોઈએ, ને આવે પ્રસંગે તો આનુંજ જીવનચરિત્ર આવવું જોઈએ—આ વિવેકશુદ્ધિ એ જેવી હાજી મહમ્મદમાં જોઈ છે એવી કાઠનામાં જોઈ નથી. અને આજ ગુણ એ ‘સદી’ની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. તેમાં અનેક કલાકારની વિવિધ પ્રકારની મહેનતને પરિણામે માત્ર એક સંમતસ્થાન ઉભું થતું નહોતું, પણ તંત્રીની છુદ્ધિના પ્રતાપે એક બબ્બ ને સુંદર રચના રચાઈ જતી. અને આ રચના રચવામાં વખત કે પૈસાના બ્યબનો તેને હીસાબ નહોતો; પોતાની કે કુટુંબની તખીયત કે શ્વાતાની પરવા નહોતી. તે કલાધેલો હતો; અને તે લેલછામાંજ મમ રહેવામાં આનંદ લેતો.

આવા પ્રકારની રચના રચવામાં તે જખરો કલાવિધાયક હતો. મહીનાઓ પહેલાં—પ્રસંગ પેદા થાય તે પહેલાં—તે અનેકરંગી બ્યૂટો રચવાનાં વિચારો કર્યા જતો; અને તેને માટે તૈયારી કરવામાં કે નવાઈ જણાતી. દરેક અંક વસ્તુ, શબ્દગાર ને રસ એ ત્રણેના એકીકરણથી ઉદ્ભવતું મોઢક ને અણમોઢું કલાવિધાન બની રહેતું.

વીલાયતનાં ચોપાનીયાં જોઈ ‘સદી’ને ઉતારી પાઠનાર મને ધણા મળ્યા છે; પણ હવે પાછળથી, ઘર્ષ રહેલા અંધકાર પરથી દીવાની કીમત તેમને થઈ હશે એમ મને ખાત્રી છે. સાધનને અભાવે તે પાશ્ચાત્ય દેશોના માસિકાથી ઉતરતું લાગતું; પણ જેને આ દેશની સ્થિતિનું જ્ઞાન હતું તે બધા સમજતા કે એમાં કેટલી મહેનત, ત્યાગ ને કલા સમાર્થ છે! ‘સદી’ એ માત્ર ચોપાનીયું નહોતું; તેના તંત્રીની કલાબક્તિ એમાં

આલેખાતી. દેહમાં પ્રાણ રહ્યો ત્યાં સુધી હાજી મહમ્મદનો તે બકિત-
ભાવ ડગ્યો નહીં, તેની કીમત ઓસરી ગઈ નહીં, તેના જીવનઆદેશ
અસ્પષ્ટ થયો નહીં. જે કલાદેવીના ગુણગાન કરવામાં તેણે પૈસે,
ઉંમર ને આશા જવા દીધાં, જેના ઉપાસકોને એકઠા કરી પ્રેરણાદિત
કરવામાં તેણે જીવનનું સાક્ષ્ય માન્યું, તે મહાદેવીનાં માન કરતાં કરતાં
તેના ચરણમાંજ તેણે દેહ છોડ્યો !

આપણે ત્યાં હજી કલાની કીમત નથી. લેખક એક ટાયલાંબોર
ગણાય છે, ચિત્રકાર જરા ઘેલો મનાય છે, સંગીતનો ઉસ્તાદ અસ્પર્શ્ય
લેખાય છે. લોકોને જ્ઞાન નથી કે એમની મહેનત વડેજ જીવનમાં રસ
આવે છે; અને જેમ તેમની સેવાની કીમત થશે તેમ કલા ઉંચા
પ્રકારની થશે અને દેશનું જીવન ઉંચા પ્રકારનું બનશે. આ સમયમાં
દેશકાલની પરિસ્થિતિ એવી છે કે ત્યાગવૃત્તિને સકારણ શ્રેષ્ઠ માનવામાં
આવે છે, અને જેમ બને તેમ સાદાઈ ને તિતિક્ષામાંજ માણસાધનો
જમાવેશ મળ જાય છે. એટલે આવે વખતે, કલાની પાછળ જીવન
અર્પવાનું, દેખીતી રીતે અયોગ્ય લાગતું કામ કરનાર માણસની કદર
જોષ્ઠ્યે એવી ન થાય એમ પણ બને. પણ એક માણસ પરિસ્થિતિને
ઉપયોગી દૃષ્ટિબિંદુ સદાને માટે ટકી શકે નહીં. આખરે મનુષ્ય સ્વભાવની
સનાતન જરૂરીયાતોનું જ્ઞાન આભ્યા વિના રહેશે નહીં અને મનુષ્યના
હૃદયમાં રહેલા રસને પોષણ ને ખીલવટ જોષ્ઠ્યેજ. જ્યારે તે સમય
આવશે, જ્યારે પ્રતાપી બનેલો ગુજરાતનો જીવનપ્રવાહ ઉભરાએ
શ્રમ્યાથી શાંત ને સર્વબાપી બની સર્વાંગે ખીલશે. ત્યારે અંધકારમાં
રહીને પણ પ્રકાશનાં આજાં કિરણોની કીમત બાંકનાર ને નિરાશામાં
પણ આશાનો એકતારો વગાડનાર હાજી મહમ્મદનાં સ્મરણો ને દૃષ્ટાંત
અનેક કલાકારને પ્રેર્યા વિના રહેશે નહીં.

લોકમાન્ય

સત્તાધિકારી મરતાં સ્વાર્થસાધકો આંસુ સારે છે; સ્વદેશભક્ત મરતાં દેશ દુઃખમાં દુઝે છે; પણ રાષ્ટ્રવિધાતા મરતાં વર્તમાન તેમજ ભાવિ પ્રજા શોકે નિરાધાર બને છે. આવી નિરાધારતા આ રાષ્ટ્ર પર આવી છે. આપણી રાષ્ટ્રીયતાનો એક વિશ્વકર્મા વિદાય થયો છે; બાલ-ગંગાધાર તિલક, બ્હીલા બનેલા સ્વદેશ બાંધવાને છોડી અંમર લોકમાં વિચરી ગયો છે.

ચાલીશ વર્ષ પૂર્વે તે હીંદી રાષ્ટ્રીયતાનો મંત્રપ્રેરક મહર્ષિ હતા. જ્યારે બ્રિટીશ રાજ્ય પર કેળવાયેલા હીંદી શીદ થઈ રહ્યા હતા, જ્યારે તે ન્યાય ને સ્વાતંત્ર્ય પરજ રચાયું છે એમ તેઓ માની બેઠા હતા, જ્યારે અંગ્રેજી અમલદારો એમ સમજાવતા હતા કે હીંદીઓને સ્વાતંત્ર્યને પંથે ચડાવવા માટેજ તેઓ આ દેશમાં આવ્યા છે—સારે આ મહર્ષિ, એકલો અડમ ઉભો હતો, અને વનરાજની મર્જના કરી પ્રજાને દીક્ષા દીધી હતી: “આત્મન્યેષ આત્મના તિષ્ઠ:”

પ્રજાના નેતાઓ હસ્યા, સરકારના સેવકો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, અંગ્રેજી રાજ્યતંત્રની વિનાશક શક્તિઓ તેનું પ્રાણસ્ય સંહારવા બહાર પડી. છતાં તે નિશ્ચય રહ્યો. તેની મદદ હીંદીઓમાં હતી. તેનો પ્રભાવ

તેમના પ્રેમ પર રચાયેલો હતો. તેમના વિના બીજા કોઈની તેને પરવા નહોતી. તે અદ્ભુત શક્તિઓનો અવતાર હતો—ભારત માતાના અનેક તેજસ્વી કિરણોનું તે કેન્દ્રસ્થાન હતો. તે આર્ય સંસ્કૃતિને રચનાર ને ઉદ્ધારનાર આદ્ય પુરુષોનો હતો. શિવાજી મહારાજની પ્રતાપી ભાવનાનો તે પ્રતિનિધિ હતો. પેશવાઓની સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષાનો તે વારસ હતો. અનેક મહારથીઓનું બલ તેના એકલામાં હતું.

ચાલીસ વર્ષ સુધી દારુણ યુદ્ધમાં તે ઉતર્યો. કદી ડગ્યો નહોતો, કદી હોંમત હાર્યો નહોતો, કદી નમતું આપ્યું નહોતું. અપવાદ વેઠ્યો, તિરસ્કાર વેઠ્યો, કારાગૃહ વેઠ્યું. પણ તે હતો ત્યાં રહ્યો—ધીમે ધીમે હોંદ તેની મંત્રદીક્ષા લેતું ગયું.

તેનો પહેલો મંત્ર રાષ્ટ્રીય આત્મગૌરવ હતો. વિદેશી, બીજાઓના દારી સરકાર જોડે સહકાર એ તેને મન અકલ્પ્ય વસ્તુ હતી. હોંદી રાષ્ટ્રીય મહત્તા અતુલ હતી. જ્યાં સુધી સરકાર તે સ્વીકારે નહોતો ત્યાં સુધી તેની જોડે સંબંધ કરી શકાય નહોતો, એમ તેનું માનવું હતું.

દેશના શાંત સ્વતંત્ર યુદ્ધમાં તે સ્વીકારતો માત્ર પ્રજાનુજ્ઞ બલ. કેટલાકને ખુશામતમાં મહા હતી; કેટલાકને અરજીઓમાં વિશ્વાસ હતો. કેટલાકને કાઉન્સિલના વાદવિવાદે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું હતું; કેટલાકને અંગ્રેજી મુત્સદ્દીઓની મહેરબાનીથી રાજ્યતંત્ર હાથ કરવું હતું. કૌંસક માત્ર એકજ વસ્તુ પર ઝુઝતો—પ્રજાકીય બલનો વિકાસ આ તેનો બીજો મંત્ર હતો.

બંગાલના બાગલા ચયા ત્યાં સુધી તે એકલો હતો. બંગાલના બાગલા પછી નવીન બંગાલે તેનો સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો; યુરોપીય યુદ્ધની શરૂઆત થતાં કોંગ્રેસ તેને પંથે વિચરવા લાગી; યુદ્ધ પુરું થતાં આખા દેશે તેનું દર્શિષ્ટિદુ સ્વીકાર્યું. ચાલીસ વર્ષ સુધી તે હોંદી રાષ્ટ્રીયતાનો આદ્ય ગુરુ રહ્યો. માંધીના જેવી ન સમજાય એવી, ન કળાય એવી

આંતરશક્તિ તેની નહોતી; પણ નિઠર, ચુસ્ત ને અડમ મુત્સદ્દીનો પ્રભાવ તેનો હતો. દરેક હથીયારનો ઉપયોગ, દરેક જાવની ખુશી તે રાજકીય ઉસ્તાદને આવડતાં; કેવી રીતે કચે રસ્તે તે મહાત્મ્ય થશે તેની તેના દુશ્મનને જરાએ ખબર પડતી નહોતી અને બધાં હથીયાર, બધા દાક હોદી ગૌરવની વૃદ્ધિ કરવા માટે વપરાતાં.

તેની દરેક પ્રવૃત્તિનું અંતિમ લક્ષ્ય લોકની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા હતું. તે માટે શિવાજીનો ઉત્સવ રચાયો—મણુપતિનાં સરઘસો યોગ્ય—“ફેસરી”ની મળનાઓ થઇ—હડતાળો પડી ને સંકેતો—કોંગ્રેસ તુટી અને સ્વધર્મ—અંગ્રેજી મજબૂર પક્ષ હાથ પર લેવાયો અને “કોંગ્રેસ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી”ની સ્થાપના થઇ. જીવનભર હોદી લોકના પ્રભાવની પ્રતિમારૂપ તે રહ્યો. લોકો તેને પૂજતા, તેના ચરણની રજ માથે ચઢાવતા, તેની આરતી ઉતારતા, તેના નામનો જ્વલોત કરતા; અને તેમના ગૌરવને મૂર્તિમંત કરી તે દિશાઓ કંપાવતો. તેના માનસિક બલને માટે રાજકીય ક્ષેત્ર પુરતું નહોતું. તેણે મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો; વેદના વારાના સમયનું સંશોધન કર્યું. ગીતામાં રહેલું રહસ્ય તારવી કાઢ્યું. તે સાહિત્યકાર હતો, પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસી હતો, વેદાંતી હતો. મહારાષ્ટ્રને તેનો વિયોગ અત્યંત સાલશે. પુનાનો પ્રતાપ ફરીથી પરવાયો. મહારાષ્ટ્રીય જીવનને સચેતન કરનાર સવિતાનો અસ્ત થયો.

પુનાના બ્રાહ્મણોનું પ્રાણત્ય હવે ઇતિહાસમાં ડટાઈ ગયું. હવે રાજકીય મુમુક્ષો પ્રેરકમંત્રની આશા રાખતા પુના તરફ ફરશે નહોં; સરકારના પાગીયાઓનાં કાર્યક્ષેત્રમાં પુનાનું સ્થાન માત્ર નામનુંજ રહેશે. શિવાજી મહારાજ ને નાના હડનવીસના અમર અંશો પોતાની ત્રિપુટીની ત્રીજી વ્યક્તિને અમર લોકમાં પાછી આવતી જોઈ દેશના દુર્ભાગ્ય પર આંસુ સારશે. આ પ્રતાપી દેશભક્તનું એક ચિત્ર નજર આગળ ખડું થાય છે; અને ભવિષ્યના ઇતિહાસકારની નજર આગળ પણ

તેજ રહેશે. પોતાને પ્રભના પિતા માનનારાઓ, ધન ને આબરુની સમૃદ્ધિમાં શાણાઓની સભા હોંદને નામે બોલતી. હોંદ, ખરું હોંદ તેમની જાયા નીચે, તેમનાથી અસંતુષ્ટ બની આ સભામાં પોતાની જિમ્મિઓ દર્શાવવા ધમ્મજીતું, પણ કોઈ તેમ કરવા હેતું નહીં. એક તરફ હતા લોકસ્વાર્ત્તઓનો હુંડો પકડી સ્વાધિકારમાં પ્રમત્ત મહા-પુરુષો; બીજી તરફ લોકની આંખની ઠીકીસમાં લોકબળે બનેલા પ્રમળ લોકનાયકો. સવાસ એ હતો કે હોંદના પ્રતિનિધિઓ કાણુ-આ મહાપુરુષો કે આ લોકનાયકો ?

સુરત કોંગ્રેસના સમરાંગણની અદ્ભુત રચના કાણુ વીસરી શકે ? મહીનાઓ થયા વાતાવરણમાં વીજળી હતી. અવારનવાર તણખાઓ બહાર પડતા. દરેક જણુ વિચાર કરતું કે આ કોંગ્રેસમાં થશે શું ?

સર શ્રીરાજશાહ, સુરેન્દ્રનાથ વગેરે પ્રભમતના ઇન્જરદાર ગણાતા. કોંગ્રેસ તેમના હુકમે નાચતી. વર્ષોની સેવા ને વર્ષોની સત્તા-આ બે હકથી તેઓ પોતાનો શબ્દ તેજ બહાવાક્ય એમ માની બેઠા હતા. પાસે લોકમતનો સાગર ધુધવાટ કરતો, “કન્યુટો”ના આદેશની મશ્કરી કરતો હતો. આ સાગરના બે મહાતરંગો હતા. મહારાષ્ટ્ર નાયક તિલક અને નવીન બંગાલનો વિધાતા અને નવી રાષ્ટ્રીયતાનો અવતાર અરવિંદ થોષ.

સર શ્રીરાજશાહને ફરમાને કોંગ્રેસ નાગપુરથી ડાહ્યા ગુજરાતના શ્રીત શહેર સુરતમાં આવી. ત્યાં શ્રીરાજશાહી હતી. ત્યાં કોની મગદુર હતી કે હોંદમાં પ્રસરતું નવું વાતાવરણ લાવી શકે ? તિલક, અરવિંદ ને લજપતરાય પણ આબ્યા ને દિવસો પહેલાં વાતાવરણ તેજોમય કરવા લાબ્યા. બાલાજીના ટેકરા પરની સભાઓથી કાણુ અગણુ છે ?

બ્યારે કોંગ્રેસ મળી ભારે દરેકના જીવ ઉંચા હતા, દરેકની આંખો ઉત્સુકતાથી ભરેલી હતી. સ્વામતકારિણી સભાના પ્રમુખનું બાપણુ વંચાતાંજ તોફાનનો ગડગડાટ થવા લાગ્યો. પ્રમુખની ચુંટણીની

દરખાસ્ત થઈ-સુરેન્દ્રબાણીની ગર્જના માજી રહી-લોકસમૂહ ધ્રુવવાયો-
શુભરાણુ થઈ રહી-‘હા-ના’ ના નાદો ગગન બેઠવા લાગ્યા.

સુરેન્દ્ર બાણીએ વાફાપાટવની અવધિ કરી પણ લોકમત પર અંકુશ
મુકાવો નહોતો; તિલક મહારાજ પ્રમુખની ચુંટણીની દરખાસ્ત પર સુધારો
મુકવા ઉઠ્યા.

સત્તામાં પ્રવેશ બનેલા કોંગ્રેસના કાર્યવાહકોએ તેમને શંકા
પણ તે શંકા નહોતી. આરે તરફ તોફાન ઉઠાડ્યું, ડંડા ઉઠાડ્યા, શુભ-
રાણુ થઈ રહ્યું. બાસપીઠ પર લોકસત્તાની ખજા તોણે શાપી, બીનજવાબ-
દાર સત્તાનો કોંગ્રેસમાં અંત આવ્યો. લોકશાસનનો અંત વિજય થયો.

બાસપીઠ પર ઉભેલા બાળગંધારનું મુખાવિનાશ કાલે ઉગ થયેલાં
ગંધાર સમું મારા સ્મરણમાં રહી ગયું છે; અને ઇતિહાસકાર પણ
તેને ચીતરશે એજ બેઠુદી સત્તાને સંહારનાર ધૂર્જલિકેયે.

અરવિંદ ઘોષ

મારા જાણુવા પ્રમાણે અરવિંદ ઘોષનાં લખાણોમાંનાં કેટલાંકને ગુજરાતીમાં પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાનો આ પહેલો પ્રયત્ન છે.

આ જમાનામાં બનાવો એટલા ઝડપથી બને છે કે અરવિંદનું નામ જૂતકાળનું થઈ ગયું છે. થોડાંક વર્ષો પૂર્વે એ વડોદરા કૉલેજમાં અમારા પ્રેફેસર હતા; બારીસાલ કોન્ફરન્સ પછી વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડતાં એમણે આપેલા ભાષણના પડધા હજુ મારા કાનમાં પડી રહ્યા છે; સુરતમાં તેના મેળાપનાં મને તાગ્મં સ્મરણો છે; ‘વન્દેમાતરમ’નાં ઉત્સાહપ્રેરક ‘લખાણો’ની દર અઠવાડીએ જોવાતી વાટ હજીએ યાદ આવે છે.

અને છતાં એ સમયના અરવિંદ બાપુ લગભગ જુલાઈ જવા લાગ્યા છે. યુરોપીય ધોર વિગ્રહ, હિંદની સચેત થયેલી આશાઓ ને તેનો વિનાશ, મોન્ટેગ્યુનો અસાધારણ પ્રયત્ન ને તેને પરિણામે હિંદને મળેલું નવું રાજ્યતંત્ર, રૉલેટ એક્ટનો કેર ને તેનો પંખજમાં થએલો પ્રતિશબ્દ, અને ગાંધીજીના અસહકાર મંત્રનો દિગ્વિજય—આ વસ્તુઓની વિશાળ છાયાઓએ અરવિંદના સમય વચ્ચે પડદો કર્યો છે, ને રેખાઓને ઝાંખી કરી જૂતકાળમાં ભેળવી દીધી છે. અને પૉંડીચેરીનો યોગેન્દ્ર આત્મસિદ્ધિની શોધમાં મથી રહ્યો છે.

પણ અરવિંદનો સંદેશો જેવો પંદર વર્ષ પહેલાં હતો તેવોજ આજે ઉપ-
યોગી છે. રાષ્ટ્રધર્મના મહામંત્રનો તે દ્રષ્ટા હતો. હિંદના ઇતિહાસમાં પહેલી
વખત ધર્મથી, સંપ્રદાયથી, પ્રાંતિક પ્રેમથી નિરાળો રાષ્ટ્રધર્મ એણે શીખ-
વ્યો; અને શુદ્ધ અને સખળ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અનુભવવાના લઘાવા ભેતમાં
હિંદીવાનોને શીખવ્યું. ધગધમતા લાવા સમા એના લેખોએ ચારે દિશામાં,
પ્રાંતિકતા, ભતિવિરોધ, ધર્મવિરોધના સંસ્કારોને બાળી મુક્યા.

બંગાલના બાગલા વખતની ચળવળમાં ભાગ લેનાર બધા આગેવાનો
—મુરેન્દ્રનાથ, પાલ, અશ્વિનીકુમાર ધોષ—માં અરવિંદનું સ્થાન નીરાળું હતું.
તેને ઉદ્દેશ નિઃસ્વાર્થ હતો; તેની નજર રાષ્ટ્રકર્તાની હતી; તેના પ્રયાસ
બગીરથ હતો. તે સામાન્ય આગેવાન નહોતા—પણ આર્યસંસ્કૃતિના સના-
તન અભિને સતેજ રાખનાર અગ્નિહોત્રી હતા.

આર્યસંસ્કૃતિના જીવનમાં ઘણી વખત એવા પ્રસંગ આવ્યા છે કે
બ્યારે પરસંસ્કારે તેના પ્રાણ કાઢવાની તૈયારી કરી હોય; પણ તેવે વખતે
હંમેશાં આર્યસંસ્કૃતિએ એક મહાપ્રયત્ને પ્રતાપી વ્યક્તિઓ પ્રકટાવી છે,
અને પરસંસ્કારના મોહ ને પ્રાપ્ત્ય નષ્ટ કરી, તેમનો પોતાના અંગ તરીકે
પોતાનામાં સમાવેશ કર્યો છે. યુરોપીય સંસ્કારના પ્રાપ્ત્યને વશ
કરવા, આર્યસંસ્કારનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા આપણા દેશમાં જે મહાત્માઓ
પ્રગટ થયા છે તેમાં દયાનંદ, વિવેકાનંદ, અરવિંદ અને ગાંધીજી—એ ચાર
આર્યસંસ્કૃતિની પ્રાગતિક પુનઃસિદ્ધિ કરવામાં સાધનભૂત થયા છે. આ
ચારમાં અરવિંદનું સ્થાન વિચારવું જોઈએ. દયાનંદનો મંત્ર આપણા ઐતિ-
હાસિક સાતત્ય (Historic continuity) નું આપણને બાન કરાવવું એ
હતો. વિવેકાનંદે આપણા સંસ્કારની સમૃદ્ધિમાં ગર્વ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન
આપ્યો હતો. પણ અરવિંદ આપણને એક ડગલું આગળ લઇ ગયા.

રાષ્ટ્રને ધંધર તરીકે પુજવો, તેના ભૂત, વર્તમાન ને ભાવિનું ચૌરસ
વધારવું, તેની ખુબીઓને બહાર લાવવી, ને તેનાં દૂષણોને વિસારવાં એ શીખ

એ સદ્ગતિ હતા. આપણી સંસ્કૃતિ સચોટ અને સખળ સ્વરૂપ પકડે, હોદી-ઓને પ્રતાપી ને દુર્બલ કરે અને દેશની અંદર ને બહાર પોતાની સત્તા બેસાડે એવો એનો સંદેશ હતો. દરેક રીતે, દરેક પ્રકારે, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ખીલે, દરેક ક્ષેત્રમાં આપણા રાષ્ટ્રીય ગૌરવ ને મહતાનું આપણને બાન થાય એ એમનું અંતિમ લક્ષ્ય હતું.

આ લક્ષ્ય સધાય તે પહેલાં પરસત્તા કરતાં પરસંસ્કારનો બહિષ્કાર થવો જોઈએ, એમ તે માનતા હતા. જ્યાં સુધી પરદેશી માલનો ને પરસંસ્કારનો બહિષ્કાર થાય નહીં, ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વમાન કે અસ્મિતા પ્રગટે નહીં એમ તેમનો સિદ્ધાન્ત હતો. અને તેથી “Boycott”-“બહિષ્કાર”ને તે અતુલ્ય હથિયાર ગણાતા.

વર્ષો થયાં આત્મનિર્ણિત એકાંત અરવિંદ બોગવે છે; અને આપણા આધ્યાત્મિક ગૌરવના સાક્ષીભૂત સંદેશા અવારનવાર પોંડીચેરીથી પ્રગટ થાય છે. પંદર વર્ષ પર અરવિંદ હતા તે હાલ છે નહીં; પહેલાં તેમના સિદ્ધાંતો હતા તે અચળ રહ્યા છે કે કેમ એ શંકાભરી વાત છે. એ પાછા આવે તો શેા મંત્ર ઉચ્ચારશે એ પણ કળી શકાય એમ નથી. છતાં ધણીવાર આપ્યા દેશની નજર પોંડીચેરી તરફ ફરે છે, ને કેંક અદ્ભુત નવીન આશ્વા રાખે છે. પોલ રીશ્વાર એને “એશીઆનો બાવિ નેતા” લેખે છે; ધણા એલે હોદીના બાવિનો અવતાર લેખે છે; પણ અમેયને રાજ્યથી માપવાના પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. અરવિંદના જુના રાજકીય વિચારો હાલની પરિસ્થિતિને લાગુ પડે કે કેમ, અને બ્યહારમાં ઉતારાય કે કેમ એ જુદી વાત છે; પણ આવા એક મહાત્માના લેખનું ગુજરાતી પ્રગટ થાય, અને તેની ભાવનાઓ ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ રજુ થાય એ આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનું રહસ્ય સમજવા માટે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વદેશીય વિકાસ માટે જરૂરનું છે.

આ સંગ્રહમાં થોડાકજ લેખો આપ્યા છે. મને આશા છે કે બાઈ ઇન્દુલાલ ખીળ લેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડી અરવિંદાવલી પુરી કરશે.

ગામદેવીનો મહાગુરુ

મહાત્મા ગાંધી વીશે કે લખવાનું બાધ હાજી મહમ્મદનું આમંત્રણ સ્વીકારતાં કલમ ધુળે છે. પૂર્વાશ્રમના ધારાસાસ્ત્રી-દક્ષિણ આફ્રીકામાં થયેલા હોદ્દા ધર્મયુદ્ધના વિજયી નેતા-રાજકીય પ્રવૃત્તિથી તટસ્થ છતાં રાજકીય ઉત્સાહના અપ્રતિમ પ્રેરક-તેમના અનુયાયીઓના “બાપુજી” ને અગ્રાત ગુજરાતીઓના “શ્રીસત્યનારાયણના અવતાર-મી. મોન્ટેગ્યુના “મિત્ર” અને પંજાબની લશ્કરી અદાલતના “મુખ્ય કાવત્રાબાજ”-સ્વદેશી ને સત્યાગ્રહ ધર્મના ધુરંધર-ને આદર્શ ત્યાગી, તેની રૂપરેખા હુંકા લેખમાં એક સાધારણ લેખિની કેમ આપી શકે ?

કોઈક વખત કોઈક લોકો તેને હસે છે, તેની પ્રવૃત્તિઓ વખોડે છે, તેનાં વચનો કાલાં માને છે; છતાં તેને નામે માન ને હેતની લાગણીઓ ઉછળે છે, તેના વચને બધા વિચાર કરવા લાગે છે.

તેમનામાં મને અંધશ્રદ્ધા નથી; તેમની બધી પ્રવૃત્તિ કે તે પ્રવૃત્તિના બધા પ્રકાર મને પસંદ નથી; તેમનું સ્વદેશી વ્રત પુરાણું ને તેમનો સત્યાગ્રહ પ્રતાપમાં ઝંખો દીસે છે. છતાં જોમ બીજા નેતાનાં વચનો ને કર્તાવ્યની તુલના કરું છું તેમ એમની ઘટશક્તી નથી; તેમને નામે માથું નીચું નમાવી, માત્ર મુગા રહેવાનું મન થાય છે. આમજ બીજાને થતું હશે.

કમલપત્ર પરથી જેમ પાણી સરી જાય તેમ ટીકાઓ, પ્રતિપક્ષીઓ તેને સ્પર્શે છે ને સરે છે. પ્રજાજીવનની અનેક જિંમિઓને સરળવનાર તે જિંમિઓથી અસ્પર્શ્ય રહે છે. લોક ગમે તે કહે, પરિણામ ગમે તે આવે, પણ ગામદેવીનો મહાયુર નિશ્ચય ભાવનાને સીધો, નિઃસ્વાર્થી પંથે ચાલ્યો જાય છે—ને પ્રધાનો ને ગવર્નરો, નરવીરો ને નરનાયકો માર્ગ આપે છે; ને આખી અવની પર એક જ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે—એ ગાંધીજી છે કેાણ?

એ પ્રશ્ન ગંભીર છે; એનો જવાબ “નવજીવન” ને “યંગ ઇન્ડિયા” આપશે, સરકારની મીનીટો ને ખાનગી મુસદ્દાઓ આપશે, હોંદનું હાલનું જીવન ભવિષ્યનો ઇતિહાસ આપશે. એ પ્રશ્ન પુછનાર પાંચલેટની માફક પ્રશ્ન પુછી ચાલ્યો જઈ શકશે નહીં.

એ ગાંધીજી છે કેાણ?

તે યોગી છે; ક્ષિતરાગમયક્રોધ: છે; સામાન્ય હૃદયની જિંમિઓ ને આકાંક્ષા એમનામાં વિરમી ગઈ છે; એમનામાં ભાવનાથી, સ્વદેશપ્રેમથી નીરાળી અસ્મિતાનો લોપ થયો છે; ઇશ્વરી મહાત્ત્વોની માફક, વીજળીની માફક, સાગરની માફક તે નિર્વિકાર છે; અનન્ત કર્તવ્યપરાયણતામાં સદાએ મચી રહે છે. તેમની ખુદ્દિ નિર્મળ છે. માત્ર સત્યજ પેખવાની તેમને લાલસા છે.

તે સ્વાશ્રયનો અવતાર છે—પોતાને, દરેકને, દરેક રાષ્ટ્રને તે આત્મન્યેવ આત્મના સિદ્ધ રાખવા માગે છે. દરેક સ્ત્રી પુરુષ પોતાના જોટલું તૈયાર કરી પહેરે આઢે, ખાયપીયે, દરેક રાષ્ટ્ર પોતાને જોષ્ટતી ચીજો ઉપજાવે ને તેને ઉપભોગ કરે—આ એમનો મહામંત્ર છે. તેને પરિણામે તે રાષ્ટ્રીયતાના પરમ-બક્ત છે; રહેણી ને કરણીમાં, ભાવના ને વિચારમાં હોંદુ છે; પરદેશી સામગ્રી ને સંસ્કૃતિઓનો નિષેધક છે; રાષ્ટ્રજીવનમાં સ્વભાષા ને સ્વસંસ્કાર વિકસાવવા મથે છે; આર્થિક ઉત્પત્તિ કરવા પરદેશી ચીજોના અહિંસકાર કરતાં સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવામાં તે માને છે; લોકજીવનમાં લોકમતનોજ અંતિમ આધાર હોવો જોઈએ ને લોકખળેજ સુકિત મળે છે એ એમના સિદ્ધાંતો છે. આ સિદ્ધાંતો,

આ ભાવનાઓ તે માત્ર ઉચ્ચારતા નથી પણ પોતાના ને પારકાના જીવનમાં ઉતારે છે. પ્રચલનની મુશ્કેલી કે પરિણામના ગાંભીર્યનો તેમને ડર નથી. હીંદીનો રાષ્ટ્રીય બાપા તરીકે, ગુજરાતીનો પ્રાંત બાપા તરીકેનો અધિકાર એમને લીધે “બ્યવહાર” રાજ્યનીતિના પ્રશ્નો થઈ પડ્યા છે; પુરાણ રેડીઆનો પુનરુદ્ધાર—જે એક વખત અશક્ય ને હાસ્યજનક મનાત—તે સિદ્ધ થઈ ચુક્યો છે; ધોતીયું ને ઉધાડા પગમાં મનાતી અધમતા વિસરાઈ ગઈ છે.

તે સત્યાગ્રહ સેનાના નાયક છે. નિષ્કામ કર્મયોગ, બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા સંકલ્પમાં નિશ્ચલતા, પોતાના હક્કને માટે અણુબુદ્ધ ને તપશ્વર્યા—આ ભાવનાઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં મૂર્તિમંત કરવાનો યશ એમને છે. પહેલાં એ ભાવનાઓ વીશે લખાયેલાં યતાં, બાપાયેલાં યતાં; એ ભાવનાને પ્રભાવે મુવો પોતે ઈન્દ્રાસન ડાલાવતા, સતીઓ પોતે સૂર્યનો રથ રોકતી; પણ કોઈએ બીજાને પ્રેરી તેની પાસે એવું કંઈ કરાવ્યું હોય એમ સાંભળ્યું નથી. આજે ગાંધીજી હીંદી પ્રજાને એ કરવા પ્રેરે છે. સત્યાગ્રહની ભાવના સમાજજીવનમાં આવી છે અને રહેશે. જેમ બેન્ગમીન ફ્રાન્કલીને વીજળી અવની પર ઉતારી તેમ સત્યાગ્રહનું નૈતિક બળ ગાંધીજીએ સામાન્ય રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં આણ્યું છે. એ પોતે સત્યાગ્રહ સેનાના પ્રેરક ને નાયક છે ખરા; પણ દીક્ષીથી એમને પાછા લાવવામાં આવ્યા તે પછીનાં એમનાં જાહેરનામાં ને વર્તન પરથી તે સેનાના યોદ્ધા છે કે નહીં એ સવાલ ધણી વખત હું મારી જાતને પૂછું છું; અને જો કે જવાબ “ના” આપવાનો વિચાર થાય છે, છતાં એ મહાપ્રતાપી વ્યક્તિની આટલી હુંક વખતમાં તુલના કરવાનું સાહસ કરવા હું માગતો નથી.

હીંદ જોવા નિર્ધન, દુર્ભાગી, સૈકાઓથી ગુલામગીરીમાં પડેલા દેશના નિર્માલ્ય સ્ત્રીપુરુષો પર જોવા ગાંધીજીએ પોતાનો પ્રભાવ પ્રસાર્યો છે, એવા કોઈ બીજાએ આધુનિક સમયમાં પ્રસાર્યો નથી; અને એ પ્રભાવ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ જાહેરજીવન વધારે શુદ્ધ ને સ્વાર્થત્યાગી, જનમુખનું ચારિત્ર્ય મહત્ત્વાકાંક્ષી ને પ્રતાપી થતું જશે એમ ખાત્રી લાગે છે; માત્ર બીક

મને એક જ લાગે છે, કે જો ગાંધીજીના કેટલાક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોની છાપ અણુસમજી વર્ગ પર જીદી પડશે, જે નિર્માલ્યતા એટલે જ અદ્વિસાબક્તિ એમ સમજાશે, નિર્બળતામાં પાછું હટવું એજ મુત્સદ્દીપાણું મનાશે, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનને તેનાં સાધનોનો તિરસ્કાર તેમાં જ રાષ્ટ્રીયતા સમાએલી ગણાશે તો પ્રશંસનીય પરિણામ ભાગ્યેજ આવશે એમ મારું માનવું છે.

આટલું જ લખી, જે મહાત્માના પ્રતાપી કર્મયોગથી ગુજરાતને હોદ્દા આળે સકારણુ ગર્વ ધરે છે તેની ભાવના અને પ્રયત્નોને વિજય હઝી આ લેખ સંપૂર્ણ કરીશ.

“સુરિ અને સમ્રાટ”

—૭૭૭૭૭૭—

મને મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ પોતાના પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત લખવાનું કઠણ કામ સોંપ્યું, ત્યારે મને સ્વાભાવિક રીતે ક્ષોભ થયો. થોડાં વર્ષ પર ન્યારે મારી ‘પાટણની પ્રજ્જ્વાલા’ બહાર પડી, ત્યારે જૈન ધર્મનો હું દ્રેષી છું, તેવી છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે છાપ જે કાયમ રહી હોય, તો મુનિજીનું પુસ્તક કે લોકપ્રિયતા ખુએ, એવા ડર મને લાગ્યો; અને તેથી આ કામ કોઈ બીજાને સોંપવાની તેમને અરજ કરી. પણ તેમનો આમ્રહ નિશ્ચય હતો; અને આખરે મારે આ કામ માથે લેવું પડ્યું. તે છાપ કાયમ રહી છે કે નહીં, મેં પુરાણા જૈન ઇતિહાસસાહિત્ય વીશે બાંધેલા મારા અભિપ્રાયો વાસ્તવિક છે કે નહીં, એ વીશે પશુ વિચાર કર્યા વિના સોંપેલું કામ પુરું કરવાની હું રજા લઉં.

આ પુસ્તક એક અત્યંત સ્તુત્ય પ્રયત્ન છે. જૈન સાહિત્યમાં હુપાયેલા ઇતિહાસને મહામહેનતે છતો કરવો, તે ભગીરથ કાર્ય ગુજરાતના ઇતિહાસકારો આગળ પડ્યું છે. અને જેટલે અંશે તે કાર્ય થશે, તેટલેજ અંશે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ લખાશે; કારણ કે એ સમયનાં ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુખ્ય જૈન સાહિત્ય છે.

આ પુસ્તકમાં મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ અધ્યાગ શ્રમ લઈ, જે મહાન જૈન સાધુએ શહેનશાહ અકબરને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો, તેના જીવન અને સમયનો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. ઐતિહાસિક સાહિત્યની ભાવના નજર આગળ રાખી કર્તાએ બીજાં ઐતિહાસિક સાધનોની મદદ લીધી છે, બન્યું ત્યાં સુધી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકારના દૃષ્ટિબિંદુથી સત્યનું સંશોધન કર્યું છે. અને પરિણામે આ પુસ્તકને ધર્મીધર્મીના દોષમાંથી બચાવી ઇતિહાસની પંક્તિમાં ધણે અંશે લાવી મુક્યું છે. લેખક પોતે જૈન સાધુ છે. પુસ્તકના નાયક મહાન જૈન ગુરુ હતા. સાધનો ધણે ભાગે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં દટાયેલાં હતાં. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં લેખકને જેટલું અભિનંદન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

આ વિષય મી. વેન્સેટ સ્મીથના લેખોએ, અને ખાસ કરી તેણે રચેલા ‘અકબર’ નામના પુસ્તકે સરલ કરી દીધા છે. તે ઇતિહાસકાર લખે છે કે “અકબરના વિચારો ને રાજ્યનીતિ પર જે પ્રભાવ જૈન આચાર્યોએ પાડ્યો હતો, તેના પ્રાપ્ત્યની ઇતિહાસકારોએ નોંધ લીધી નથી. તે જૈન મહાત્માનાં વચનો એવા ધ્યાનથી સાંભળતો કે તે જૈન મતાવલંબી થયો છે, એમ જૈન લેખકો ગણતા; અને ૧૫૮૨ પછીનાં તેનાં ધણાં કામો કેટલેક અંશે સ્વીકારેલા જૈન મતને લીધે જ થયાં છે. આ બીનાઓનો વહેમ પણ એલ્ફીન્સ્ટન, વૉન નોઅર અને મોલીસનના પુસ્તકોના વાચકોને ભાગ્યે જ પડે. અબુલ ફઝલની લાંબી દીપમાં લખેલા તે સમયના ત્રણ મહાસમર્થ વિદ્વાનો—હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને બાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય નામક જૈન ગુરુઓ અથવા ધર્મીઆર્યો હતા. આ વાત બ્લોકમેન પણ જોઈ શક્યા નથી. આ ત્રણમાં જેનું નામ પ્રથમ આપ્યું છે, તે ત્રણેમાં અગ્રગણ્ય હતા; અને અકબરને જૈનમતાવલંબી કરવાનું માન તેમને છે, એમ જૈન લેખકો માને છે, અને અબુલ ફઝલ તેને વિદ્વાનોના પાંચ વર્ગમાંના પ્રથમ વર્ગમાં, શેખ મુબારક

જરિરે બીજા યુનિવર્સિટી વિદ્યાલય કે જોડે: “બંને દુનીયાનાં રહસ્યો સમજે છે.” તેવાની પંક્તિમાં મુકે છે.”

પણ મુખ્યત્વે કરીને આ પુસ્તકોનો આધાર હેમવિજયના “વિજય-પ્રશસ્તિ કાવ્ય” પર, પંક્તિ દેવવિમલકૃત “હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય” પર અને કવિ ઋષભદાસકૃત “હીરવિજયસુરિ રત્ન,” પર રાખવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીયે જ્યાં માત્ર માર્ગ દેખાઓ છે, ત્યાં વિદ્યાવિજયજીએ સંપૂર્ણ માહિતી આપવાનું કામ હાથ ધર્યું છે.

જીના જૈનપ્રબંધો અને રાસોના આધાર પર ઇતિહાસ રચવો, એ લગભગ અશક્ય કામ છે; કારણ કે એ સાહિત્ય સાધારણ રીતે માત્ર એકપક્ષી, અવિશ્વસનીય સાધન પુરાં પાડે છે. આ પ્રબંધો ને રાસો માત્ર જિનશાસનની કીર્તિ વધારવાના અને મહાન જૈનોનાં આદર્શ જીવન શ્રદ્ધાળુ આવકે આગળ રજુ કરવાના હેતુથી ચુસ્ત જૈન લેખકોએ લખ્યાં છે. અને તેમાં ઇતિહાસને ઉપયોગી સામગ્રી કટલી છે, તે પારખવા તેમાં નીચે આપેલાં લક્ષણો કટલે અંશે છે, તે જોવું જરૂરનું થઈ પડે છે:-

- (૧) ઇતિહાસની વસ્તુ જે સમયમાં ને સ્થળે બની હોય, તેનાથી લેખકનાં સમય અને સ્થળ કોટલે અંતરે હોય, તેટલો લેખ ઓછો વિશ્વાસપાત્ર ગણાવો જોઈએ. ધણાખરા લેખો પ્રચલિત દંતકથાઓ ઉપરથી લખાએલા છે; અને આ દંતકથાઓમાં રહેલો સત્યનો અંશ સ્થળ ને સમયનો અંતર થતાં ઓછો ને ઓછો થતો જાય, એ સ્વાભાવિક છે.
- (૨) આ લેખમાં જિનશાસન કે આવકવર્ષોની કીર્તિ વીશે જે હકીકતો હોય તે અતિશયોક્તિ બરી અને શ્રદ્ધાળુ આવકવૃદ્ધના લાભ માટે જ લખાયેલી હોવાથી જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર પુરાવાની મદદ ન મળે, ત્યાં સુધી સર્વાંશે માન્ય રાખવા લાયક હોતી નથી.

(૩) આ લેખમાં જૈનેતરો વીરો કે જૈનમતની કીર્તિ ઝાંખી કરે એવું કે હોય, તો તેમાં ખરી હકીકત સમાઈ રહેવાનો વધારે સંભવ હોય છે.

(૪) આ લેખોમાં જ્યાં પદાવલી હોય કે જ્યાં વર્ષ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યાં હોય, તે ધણાંખરાં સાચાં હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે સાધુઓ એ વાતમાં ધણા ચોકસ હતા એમ લાગે છે.

જે પુસ્તકોને આધારે આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, તે ધણાંજ વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે. એમાંના “વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય”ના કર્તા હેમવિજય અને “કૃપારસકોશના”ના કર્તા શાંતિચંદ્ર અને નાયક હીરવિજયસૂરિની જોડે અકબરના દરબારમાં હતા. ‘હીરસૌભાગ્ય’ના કર્તા દેવવિમલગણિ તે, હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય સિંહવિમલના શિષ્ય હતા. આ સિંહવિમલ પણ ગુરુની સાથે અકબરના દરબારમાં હતા. અને ગુજરાતી કવિ ‘હીરવિજયસૂરિરાસ’ના કર્તા અપભ્રંશ કવિ પણ હીરવિજયજીના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ, જે ગુરુના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૬૫૨ માં પદ્ધર થયા, અને જેને ગુરુએ પોતાને બદલે અકબરના દરબારમાં મુક્યા હતા, અને જેને “આઈન-ઈ-અકબરી”, “વિજયસેનસૂરિ”ના નામથી આલેખે છે, તેના શિષ્ય હતા. જો કે રાસ દેવવિમલના “હીરસૌભાગ્ય” ઉપર રચેલો છે, છતાં કવિને હકીકત જાણવાની તક એવી હતી કે તેણે આપેલી વિગત વિશ્વાસને પાત્ર થયા વિના રહે નહીં.

આ ઉપરાંત જે પુસ્તકોની મદદ લેવામાં આવી છે, તે પણ લગભગ તેજ સૈકામાં છે.

(૧) પદ્મસાગરનું ‘જગદ્ગુરુ કાવ્ય’. સંવત ૧૬૪૬.

(૨) પંડિત દયાકુશળનો “લાભોદયરાસ.” સંવત ૧૬૪૯.

(૩) લાહોરના પંડિત જયસોમનું ‘કર્મચંદ્રચરિત’ સંવત ૧૬૫૦.

(૪) લાહોરના કૃષ્ણદાસ કવિની ‘દુર્જનશાલ્યાવની’. સંવત ૧૬૫૧.

(૫) ગુણવિનયજીની “કર્મચંદ્ર ચોપાઈ”. સંવત ૧૬૫૫.

(૬) દર્શનવિજયજીનો 'વિજયતિલકસૂરિરાસ,' ૧ અધિકાર સંવત ૧૬૭૯.

(૭) ઋષભદાસ કવિનો "મલ્લીનાથરાસ" સંવત ૧૬૮૫

(૮) ગુણુવિજયજીની 'વિજયપ્રશસ્તિ પર ટીકા,' સંવત ૧૬૮૮

(૯) દર્શનવિજયજીનો 'વિજયતિલકસૂરિરાસ,' ૨ અધિકાર સંવત ૧૬૯૭.

ઉપર જણાવેલા ચારમાંનું બીજું લક્ષણ પશુ આ લેખોમાં જડે છે. આ લેખોમાં આપેલી બીનાને કસોટીએ ચડાવવાનાં સ્વતંત્ર સાધન પશુ પુષ્કળ છે, જેવાં કે 'આઈન-અ-અકબરી' અકબરનાં ફરમાનો વગેરે. આ સાધનોના પશુ ઉપયોગ વિદ્યાવિજયજીએ બહોળે હાથે કર્યો છે.

આ એ લક્ષણો આવી સારી રીતે આ મૂલ લેખોમાં છે અને તેથી તેમાં સમાયેલો ઇતિહાસ સત્ય અને નિષ્પક્ષપાત છે, એમ સકારણ કહી શકાય એમ છે.

આ સાધનો પરથી આ પુસ્તકની મૂલ હકીકત સિદ્ધ થાય છે. હીર-વિજયસૂરિનું જીવનવૃત્તાંત, અકબરનું નિમંત્રણ, સૂરિની મુસાફરી અને આગ્રાના દરબારમાં આવાગમન; શહેનશાહની ચુરભક્તિ ને જૈન તરફ વલણ; અને સૂરીના તરફ પક્ષપાત થવાથી શહેનશાહે બહાર પાડેલાં ફરમાનો—આ બધી વાતો હવે ઇતિહાસની ભૂમિકા પામી ગઈ છે. લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“ આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિ, શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય, શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય અને શ્રીવિજયસેનસૂરિએ અકબર બાદશાહ ઉપર પ્રભાવ પાડીને અનેક જનહિતનાં, ધર્મની રક્ષાનાં, જીવદયાનાં કાર્યો કરાવ્યાં; યુગરાતમાંથી 'જજીવાવેરો' દૂર કરાવ્યો, સિદ્ધાચલ, ગિરિનાર, તારંગ, આપુ, કેશરિયાજી, રાજગૃહીના પહાડો અને સમ્રાટશિખર વગેરે તીર્થો સ્વેતાંબરનાં છે, એ સંબંધી પરવાનો લીધાં, સિદ્ધાચલજીમાં લેવાતું મૂડકુ બંધ કરાવ્યું, મરેલ મનુષ્યનું ધન ગ્રહણ કરવાનો અને મુદ્દમાં બંદી ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરાવ્યો; વળી પક્ષીઓને પાંજરામાંથી છોડાવવાનું અને ગામર તળાવમાં

સતી હિંસા બંધ કરાવવાનું—વગેરે અનેક કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત તેઓના ઉપદેશથી સૌથી મોટામાં મોટું અને સૌથી વધારે મહત્વનું કાર્ય થયું હતું, તે એ છે કે બાદશાહે પોતાના સમસ્ત રાજ્યમાં આખા વર્ષમાં ૭ મહીના અને ૭ દિવસ સુધી કોઈ પણ માણસ કોઈપણ જીવની હિંસા ન કરે, એવા હુકમ બહાર પાડ્યા હતા.”

લેખકે માત્ર આ પ્રસંગોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ અકબરનું જીવન અને કારકીર્દી વીશે કેં ખાસ લખ્યું છે. અકબર વીશે વધુ માહિતી આપવી એ મી. સ્મીથના ઇતિહાસ પછી કંઈકામ છે; છતાં જૈન શુરના સમાગમનો અને “અમારીધોપણ” સંબંધી કેટલાક પ્રસંગોનો ચીતાર ઐતિહાસિક સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે.

ધણે ઠેકાણે અકબરના સ્વભાવ વીશે લેખકે વિવેચન કર્યું છે. જેણે સમસ્ત હિંદ પર આજુ વરતાવી હિંદુ અને મુસલમાનનું એક્ય સાધવા અતુલ પ્રયત્ન કર્યો, જેણે વિધર્મીઓને જીતી પોતે તેમનોજ એમ બનાવ્યું, જેણે પરધર્મી વિદ્વાનોની સાથે વિવાદ કરતાં તેમને એવીજ માન્યતામાં રાખ્યા કે પોતે તે ધર્મ સિદ્ધાન્તોનો અનુયાયી થઈ બેઠો છે—તે મુત્સદ્દી, પ્રતાપી નરેશના ચારિત્ર્યના અદ્ભૂત, અવર્ણનીય રંગ શખ્તોવડે સ્પષ્ટ કરતાં બલભલા ઇતિહાસકારોની કલમો કાંપી છે, અને નિષ્પણ નીવડી છે. અને આવા મહાપુરુષના અનેકરંગી ચિત્રોમાંથી—અનેક સ્તબ્ધ બની રહેલા લેખકોના પ્રશંસા કરવાના કાવત્રામાંથી—તેના ખરા ચારિત્ર્યની રુપરેખા શોધી કાઢવી, એ લગભગ અશક્ય વાત છે; અને આ અશક્ય વાત શક્ય કરવા જતાં લેખકે અસંતોષકારક કે એકપક્ષી ચિત્ર આપ્યું હોય, તો તે દોષ ક્ષાંતવ્યજ મનાશે, એમ હું ધારું છું.

લેખક વિદ્વાન જૈન સાધુ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે નૈતિક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવાની અને અવારનવાર જીની બાવના અને આધુનિક જમાના વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરી એ બોધવચન કહેવાની તક આવતાં પોતાની

કલમ અટકાવી રાખ્યા નથી. આ કારણથી કેટલાક દ્વંદ્વશ્રીઓ પુસ્તકના ઐતિહાસિક સાહિત્ય તરીકેના ગૌરવને આવ્યજાદે છે; અને આ પુસ્તક લખવામાં સમાયેલો લેખકનો ખીજો હેતુ છતો કરે છે. અને તે હેતુ, એક જૈન મહા-ગુરુની નૈતિક પ્રશંસા કરતાં જૈનધર્મસિદ્ધાન્તોની મહત્તા સિદ્ધ કરવાનો છે, એમ લાગે છે. મારા માનવા પ્રમાણે લેખકનો વિચાર માત્ર ઇતિહાસ લખવાનો નથી, સાથે સાથે જૈનસાહિત્યમાં ઉમેરો કરવાનો પણ છે; અને આ દૃષ્ટિબદ્ધથી જોતાં પુસ્તકના આ ભાગો અમુક પ્રકારના વાચકોને આકર્ષક પણ નીવડે, એ અસંભવિત નથી.

આ પુસ્તક પાછળનાં પરિશિષ્ટો ધણાંજ કીમતી છે; અને તે બધાં આપવામાં લેખકે ઇતિહાસની ધણીજ સેવા બજાવી છે.

બધું જોતાં આ પુસ્તક ગુજરાતી ઇતિહાસના નાનકડા સાહિત્યમાં ઉપયોગી ઉમેરો કર્યા વિના રહેશે નહીં એમ હું ધારું છું. આપણા સાહિત્ય-નું આ જાતનું દારિદ્ર દયાજનક છે; અને તેના તરફ સાહિત્યકારોની બેપરવાઈ શોચનીય છે. આવી સ્થિતિમાં આવું પુસ્તક લખવા માટે લેખકને ખરેખર અભિનંદન ધટે છે. અને તેમાં જૈનસાધુઓએ રચેલા સાહિત્યમાં દટાયેલો ઇતિહાસ જૈનસાધુ જ બહાર કાઢે, અને તે પણ વળી તેમના આચાર્યશ્રીવિજયધર્મસૂરિ જેવા મહાત્માની પ્રેરણાથી, એના જેવું સમયનું શુભચિહ્ન સાહિત્યમાં ખીજું ભાગ્યેજ મળશે. અને બ્યારે આવા ખીજા પ્રયત્નો થશે, અને આધુનિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જુનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ થશે, ત્યારેજ ગુજરાતનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય પ્રબલ સાહિત્યને શોભારૂપ એક અંગ બની રહેશે. મને આશા છે કે મુનિ વિદ્યાવિજયજી આ પુસ્તક પ્રગટ થયે ખીજો કોઈ ઐતિહાસિક વિષય હાથ ધરશે, અને એમની વિદ્વતા, અને એમના સંશોધનના પરિણામરૂપ ખીજો કોઈ ઇતિહાસ બહાર પાડી ગુજરાતને ઉપકૃત કરશે.

એક અર્થ

*****

ગાંધીજીનો મુકદ્દમો દુનીઆના દરેક તરમાં રહી જવાનો. ઇતિહાસમાં થયેલા મોટામાં મોટા સામ્રાજ્યની સત્તા—અને માનવજાતિમાં જન્મેલા એક અપ્રતિમ મહાપુરુષ, એક તરફ સર્વભક્ષી સત્તા ને શક્તિ, દુનીઆ પર દોર ને દબામ એસાડવાની ભયંકર શબ્દનીતિ, બીજી તરફ સર્વવ્યાપી સત્ય ને અહિંસા, દુનીઆ પરથી અન્યાય ને પશુરૂત્તિનો નાશ કરવાની ભાવના.

પણ સૂર્યાસ્તવિહોણા સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની દુર્ભય સર્તાઈ વીકરી હતી—છતાં તે મહાત્મા, જીવનમુક્તિની શાંતિ અનુભવતો એ પ્રતિનિધિઓને પોતાની ધરજ સિખવતો ઉભો રહ્યો. તેણે પોતે મી. ક્લુમરીફડને શિક્ષા કરવા સુચવ્યું; તેણે પોતે તેને કશું કે જે તમારે મન મોટામાં મોટો ગુન્હો છે, તે મારે મન મોટામાં મોટું સત્ય છે. શાંત યોગીના તે વાક્યમાં બ્રહ્મવાક્યની નિશ્ચલતા હતી.

ન્યાયાધીશ પોતે દીનતા અનુભવતો હતો. તે જાણતો હતો કે તે સત્તાધીશ હતો તો ખરે; પણ ગુનેહગારની સત્તાનો પાથો સનાતન સત્ય પર રચાયો હતો.

ગાંધીજીના રાજકીય અભિપ્રાયો વીશે એ મત હોય—એમને પોતાને માટે એ મત હોઈ શકે નહીં.

તેણે ચોળેલા ઉપાયો ઉપયોગ વિનાના ઠરે, તેણે આદરેલાં યુદ્ધો નિષ્ફળ નીવડે, તેણે રચેલા વ્યૂહો ભાંગી જાય, તેણે આપેલી સલાહ ખોટી નીકળે—પણ તે સદાકાલ રહેવાના આર્યાવર્તના સુકાનીઓના ધ્રુવ.

આપણે તેની ધણી સમીપ છીએ; તેણે ઉપજાવેલા તરંગોમાં ગાંધી આપણે છીએ, એટલે તેની કીમત આંકી શકતા નથી. તેણે વૃદ્ધ ભારતની રજોમાં લોહી આપ્યું છે; તેના આચાર વિચારમાં ઉત્સાહ અને પ્રૌઢતા આપ્યાં છે; તેની આંખોમાં સૂર્યનાં કિરણનાં તેજ મુક્યાં છે. તેણે નીતિના પુરાણો પંથ નવો કર્યો છે; નિર્બળ પરાધીનતાઓમાં સડતા સમાજમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે; અને પશુવૃત્તિમાં પરવશ પડેલી જનતાને મુક્તિનો મંત્ર આપ્યો છે,—આ બધું વર્ષો વિના આપણે જોઈ શકીશું નહીં.

ગાંધીજીના અભિપ્રાયો ને આચરણ જમજમદાર છે. અને કાં તો તે પુનઃમ છે કે તિરસ્કારાય છે. તેની તુલના કરવાનું આ સ્થાન નથી. બલ્હારુ રાજકીય નીતિને કે વ્યવસ્થાને બંધારણને કાટલે જોખવાનું આ સ્થાન નથી. આપણી ઝુપડીમાં તાપથી ત્રાસતા હોઈએ કે ઠંડીમાં અકડાઈ જતા હોઈએ તો માત્ર આપણા અસંતોષ કે સંતોષના દૃષ્ટિબિંદુથી સવિતાનારાયણની મહત્તા મપાય નહીં. સનાતન સત્યનો અવતાર ને માનવજાતિના સાકૃદ્યની સાખ ગાંધીજી છે અને તેથી એને તો સદાયે અર્ધ જ ઘટે છે. યુગરાતે ત્રણ હજાર વર્ષે ફરી પરમ આત્મા પ્રગટાવ્યો છે. અને તે સદાય રહેવાના આર્યાવર્તના આત્મા; હિંદીઓની ઉમેદ ને આશાઓના પ્રેરક ને પ્રકાશક; તેની સંસ્કૃતિ અને સ્વાતંત્ર્યતાના પ્રતિનિધિ. અને ન્યાય ને સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવા મથતી જનતા ભવિષ્યમાં ભારતને પણ ઓળખશે એ અમર મહાત્માની પુણ્યભૂમિ તરીકેજ.

શંકરલાલ બેંકર

શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેંકરને પણ ગાંધીજીની સાથે શિક્ષા કરવામાં આવી છે એ યોગ્યજ છે. આજે જે વર્ષ થયાં ગાંધીજીની મરજીએ મરજીએ, તેને ઉદ્દેશે ઉદ્દેશે જો કોઈ તનતોડ કામ કરી રહ્યું હોય તો શંકરલાલ. ગાંધીજી તો માત્ર હુકમ કાઢતા, કે ભાષણો કરતા. શંકરલાલ હુકમોનો અમલ કરનાર તેની ભદુની લાકડી હતા. તેને પ્રતાપે સભાઓ ભેગી મળતી, હડતાળ પડતી, સંસ્થાઓ ઉભી થતી, બીજા બધા કાર્યવાહકોની સેવા ધણી છે; પણ ગાંધીજીનાં ફરમાનો સાથે તાદાત્મ્ય કરી રહેલો બીજો એવો અનુયાયી મળવો કઠણ છે. જ્યારથી ચાર અણુભણીતા યુવકોએ ૧૯૧૫ માં “Young India” કાઢ્યું ત્યારથી શંકરલાલે શાંતિ અનુભવી નથી. પૈસાદાર પિતાના પુત્ર છતાં આજે સાત વર્ષ થયાં એક પણ એની એવી નહીં ગઈ હોય કે જ્યારે શંકરલાલે તન મન ને ધનથી રાજકીય જીવનમાં ગતિ આણવા પ્રયત્ન નહીં કર્યો હોય. મુંબાઈની દરેક રાજકીય પ્રવૃત્તિ, હોમરુલ લીગની સમોટ હીલચાલ, વીર્લોગન મેમેરીયલની ચળવળ, કોંગ્રેસ અસહકારી કરવાની ચળવળની મથામણ, અમદાવાદના મજૂર વર્ગને વ્યવસ્થિત ઉત્કર્ષ, અને ગાંધીજીનાં બધાં કાર્યક્ષેત્ર-એ બધામાં થોડાભોલા બેંકરની મહેનતનો ફાળો શો હતો તે થોડાજ જાણે છે; પણ જો જાણે છે તેજ તેની કીંમત કરી શકે છે. અને કેટલાં વર્ષો સુધીનો તેની સાથેનો સહયોગ અને મતભેદ પડ્યા પછી પણ ચાલુ રહેલી મૈત્રી, એ જે અધિકારથી મારે કહેવું જોઈએ કે ગાંધીજીની જોડે કાસામહત્તું માન ને લઢાવો મેળવવાનો અધિકાર એનેજ મળ્યો છે એ યોગ્યજ છે.

રામ જમદગ્નેય

(પરશુરામ)

આર્યજીવનનો પ્રાતઃકાલ હતો. આર્યોની મુખ્ય જાતિઓ પંચજનમાં વસી હતી; કેટલીક જાતિઓએ આગળ વધી ગંગા ને યમુનાને તીરે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં; બીજીઓ મથુરાનો પ્રદેશ છોડી છેક નર્મદાના તીર પર આવી વસી હતી. ધીમે ધીમે આ દેશના અસલ વતનીઓ—નાગલોકો, દસ્યુઓ, દૈત્યો પાછા હઠતા જતા હતા.

પંજુ આર્યજીવનનું કેન્દ્રસ્થાન હતું સરસ્વતી ને દૃષદવતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આજના સરહદ જીલ્લાની આસપાસ. એજ ખરું આર્યાવર્ત હતું. તેજ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિ હતી. ત્યાં યદુ ને પુરુ, બરત ને ત્રિસુ, તુર્વસુ, અનુ ને દક્ષુ, જન્દુ ને બૃગુ જાતિઓ વાસ કરી રહી હતી. ત્યાં આર્યસંસ્કાર ને ધર્મના સ્થાપક મહર્ષિઓ—વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ ને અંગિરા, ઔતમ ને કણ્વના આશ્રમોમાંથી નીકળતી દિવ્ય ઋચાઓનો ધ્વનિ આર્યોના ઉત્કૃષ્ટ આત્માને શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી રહ્યો હતો.

આ ભૂમિમાં જે રાજ્યો સત્તા ભોગવી તે ચક્રવર્તિ; જેણે તપ આચર્યું તે ઋષિ; જેણે ઋચા ઉચ્ચારી તે મંત્રદ્રષ્ટા; જે પ્રથાઓ પડી તે

આચરણનું ધારણુ; અને જે સંસ્કારો પ્રગટ્યા તે ધર્મકર્મનાં મૂલ. અને છેક વારણસીના તટથી તે નર્મદાના તટ સુધી પ્રસરી રહેલી બીજી આર્ય-જાતિઓ વિચ્છેદ કરતી, રાજ્યો સ્થાપતી, આગળ વધતી; છતાં પ્રેરણા માટે, ઉત્તેજન તેમજ છેવટની શાંતિ માટે આર્યાવર્ત તરફ ફરતી.

આ આર્યાવર્તમાં રહેનાર ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ને સંસ્કૃત ભરત જાતિના વિશ્વામિત્ર હતા. તે ઋગ્વેદની મુખ્ય ઋચાઓના કર્તા હતા. અને પુરુ અને ત્રિસુ જાતિના વિચ્છેદમાં એકમેકની સામે અવારનવાર ભાગ લેતા. સંસ્કાર ને પવિત્રતામાં તેમની હરીફાઈ કરે એવા તો માત્ર વસિષ્ઠ મુનિજ હતા.

આ વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિન (ગાધી) જન્મું કુલના હતા. તેને ત્યાં ભૃગુ જાતિના અને કાવ્ય કુલના ઔર્વ ઋચીક આવ્યા. ઋચીકે હમર શ્યામકર્ણી ઘોડા ગાધીને આપી રીઝવ્યા, અને તેની પુત્રી સત્યવતી સાથે લગ્ન કર્યું.

જે ભૃગુઓના નેતા ઋચીક હતા તેઓ અગ્નિપૂજક ઋષિઓ હતા; તેઓ મંત્રજંત્ર વિદ્યામાં કુશલ મનાતા ને અથર્વ વેદ તેમનોજ ગણાતો; અને તેમણેજ અગ્નિને અવની પર આણ્યો એવો તે દાવો કરતા હતા.

તેમના એક પૂર્વજ કવિ ઉચનસ (શુકાચાર્ય) અનાર્ય જાતિના આદિ ગુરુ હતા. તે પુરુ, ષડુ, અનુ, કુલુ, અને તુર્વસુ એ પંચજનોના મૂલ પુરુષ મનાતા યથાર્થ રાજના સસરા હતા. તેમના આચાર વિચાર આર્યાવર્તની નજરે વિશ્વામિત્ર કે વસિષ્ઠ જેવા શુદ્ધ નહોતા; પણ એ પવિત્ર પ્રદેશની બહાર જ્યાં આર્યોના સંસ્કાર ધણા શુદ્ધ રહેતા નહીં, જ્યાં અનાર્યો જોડે સમાધાન અને સંબંધ કરવા પડતા હતા ત્યાં ભૃગુઓનું ધાર્મિક બલ ધણું સજડ હતું.

આ ભૃગુઓ માત્ર ધર્મગુરુની પદવીથી રામતા નહીં. તેઓ અગ્ર ગોદા હતા, અને આર્યાવર્તમાં વસેલી ધણી આર્ય જાતિઓની પડખે

ઉભા રહી તેઓ હડતા. યદુ, પુર્વસુ, ને દુહ્યુ જાતિની તે મદદે હતા; પક્ષ અને શાપીતોના પશુ તે શાગીર્દ હતા. અને જો કે આર્યાવર્તના સાંસ્કારિક જીવનમાં તેમનું સ્થાન ઉત્તરતું હતું ખરું, પણ ત્યાંના રાજકીય જીવનમાં તો ભાર્ગવેનું સ્થાન અનન્ય હતું.

ગાંધીના જન્મતા ઋગ્વીકે સત્યવતીને વીશે જન્મદંડિ ઉત્પન્ન કર્યા. જન્મદંડિ ને વિશ્વામિત્ર-ભાણેજ ને મામા- સાથે જન્મ્યા ને સાથે ઉછર્યા લાગે છે; અને ભાણેજ પણ મામાની સાથે આર્યાવર્તમાં જ રહી, ઉંચા આર્ય-સંસ્કાર પામ્યા હોય એમ જણાય છે. ઋગ્વેદમાં એક ઋચાના સહયોજક જન્મદંડિ અને વિશ્વામિત્ર બંને છે.

પણ ઋગ્વીક ઔર્વની ખરી સત્તા ને પ્રતાપનો મહિમા તો આર્યાવર્ત બહારજ પ્રવર્તતો. સિંધુથી ભાગીરથી ને મદુરાથી નર્મદા સુધી તેની હાક વાગતી. ઋગ્વીક ઋષિના આત્મજ જન્મદંડિ સાત્ત્વિક વૃત્તિના હતા. પિતા દેવલોક પામ્યા, તે વખતે તે ઈદિવાકુ વંશની રાજકન્યા રેણુકા સાથે લગ્ન કરી આર્યાવર્તનું નિર્મલ અને સંસ્કારી જીવન વીતાવતા હતા. તેને ચાર કે પાંચ પુત્રો હતા, જેમાં નાનામાં નાના રામ, જેમનો જન્મ વૈશાખ સુદ ૩ ને દિવસે થયો હતો એમ મનાય છે તે સર્વશાસ્ત્ર સંપન્ન હતા. તેની રંગોમાં જગજીવનના અમિષૂળક ભૂગુઓનું પ્રતાપી ભોહી વહેતું હતું. અને ઋગ્વીક ને સહસ્ત્રાર્જુન જેવાએ આદરેલા બપાનક વિગ્રહોમાં ભાગ લઈ તેમણે શૌર્ય અને મહત્વાકાંક્ષા પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. કાળે જેવા અડગ યોદ્ધાઓનું નેતાપણું તેને કાચી વયે મળ્યું હતું. અને છતાં તે ઉછર્યા હતા વિશ્વામિત્ર અને જન્મદંડિના ખોળામાં, સરસ્વતી કે દૃષદવતીને તીરે, જ્યાં વાણીની શુદ્ધિ નેટલી પ્રિય હતી, તેટલીજ પ્રિય હતી જીવનની સંસ્કારિતા, જ્યાં સામ્રાજ્યોનાં સિંહાસન કરતાં પણ અધિક ગણાતું હતું ઋષિપદ અને જ્યાં આર્ય સંસ્કારોનું રક્ષણ મનાતું હતું સંસ્કારસભક જીવનનું સાક્ષ્ય.

આ યુવકની પ્રથમ કસોટી બાપે કરી. માના ભોહીમાં ઈદિવાકુઓનો

સ્વચ્છંદ હતો. આર્યોએ નિર્મેલા નીતિના પંથનો તેણે ત્યાગ કર્યો. મૃતિકા-વતીના રાજ ચિત્રરથનો તેને મોહ થયો. આ કૃત્ત્મ તે સમયના આર્યાવર્તના પુરુષોની જેમ સ્પષ્ટ જન્મદશિને અક્ષમ જણાયું. તેણે પુત્રોને શાસન કર્યું કે માતાનો વધ કરો. મોટા બાઇઓએ તે શાસન માથે ચડાવ્યું નહીં. રામના હૃદયમાં પિતાની આજ્ઞા ને માતાની શુદ્ધિ માતૃસ્નેહ કરતાં વધારે હતાં. તેણે પિતાનું શાસન સ્વીકાર્યું. માતાનું માથું ધડથી જુદું કર્યું. આ વખતે મથુરાથી તે નર્મદા સુધીના પ્રદેશમાં ખરું જોર જો આર્ય જાતિ-ઓના સમૂહનું હતું તેનો ખરો સત્તાધીશ અનુપદેશની માહિજ્મતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે હૃદય જાતિનો સહસ્રાર્જુન ખીરુદ્ધ ધારતો-અર્જુન કાર્તવીર્ય હતો.

પૂર્વમાં ચર્મણવતી (ચંબલ), પશ્ચિમે સમુદ્ર, દક્ષિણે નર્મદા ને ઉત્તરે આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત) એ આ અનુપદેશની સીમાઓ હતી.

માહિજ્મતી નગરી ભરુચથી દસબાર માઇલ પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ રેવા તીરે આવી હોવી જોઇએ.

સહસ્રાર્જુનની દુર્ગમ સત્તાથી અસલ વતનીઓ નાગ લોકો કંપતા હતા. તેની ફરીયાદી ફ્રાજથી રાવણ પણ ત્રાસતો હતો. અનુપદેશમાં પંહેલેથી ભૃગુઓ આવી વસ્યા હતા, એટલે શરુઆતમાં હૈહયો અને ભૃગુઓમાં મૈત્રી હતી. પણ જેવો અર્જુનનો પ્રતાપ હતો, તેવો જ તેનો ગર્વ હતો. આવા અનેક જાતિના અને આટલા મોટા સામ્રાજ્યના ધણીને નાનકડા રાજાઓની ખીક નહોતી; ત્યાં તપ આચરતા મહાત્માઓની પરવા નહોતી; ત્યાંના સંસ્કાર માટે તેને માન નહોતું. તેના રાજ્યમાં રહેલા ભૃગુઓ માટે પણ તેનો તિરસ્કાર વધતો જતો હતો.

મથુરાથી આર્યાવર્ત તો માત્ર એકજ ડગલું હતું. તેણે વસિષ્ઠનો આશ્રમ વાળ્યો. ભૃગુઓની ગાયો લૂંટી; આર્યાવર્તમાં ચારે દિશાએ આશ્રમો ચેતાવા

માંઆ. કોઈએ ધાર્યું નહોતું કે આર્ય જાતિનો એક રાજા બ્રહ્માવર્તની આ દશા કરશે.

એક દિવસ રામ પિતાને આશ્રમે આવ્યા. આશ્રમમાં અર્જુન રાજા આવી ગયાનાં ચિન્હો હત્યા. ઋષિઓ નજરે ચઢ્યા નહીં; ગાયો અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી; પર્ણકુટીઓ બળતી હતી. રામ કારણ સમજ્યા. તેણે અર્જુનની યુદ્ધ લીધી. તેને પકડ્યો અને મારી નાંખ્યો. હૈહયો વેર લેવા તલસી રહ્યા અને જ્યારે પરશુરામ આશ્રમમાં નહોતા ત્યારે તેમણે તક સાધી જન્મદંડિનો જીવ લીધો. જ્યારે પોતાના સાત્ત્વિક પિતાને મરેલા પડેલા જોયા, ત્યારે રામના હૃદયમાં ક્રોધની પ્રચંડ જ્વાળા બળુકી. અગ્નિને પ્રગટાવનાર અને દૈત્યોને અમર કરનારા પૂર્વજોના શૂર સંસ્કારે પોપાયસો તેના ઔઠ આત્મા પ્રબલ્લી ઉઠ્યો.

તેની હાકે આર્યાવર્તના ત્રાસેલા યોદ્ધાઓમાં જીવ આવ્યો; નર્મદથી સિંધુ સુધી ભૃગુઓ, કાંબો પુનતરસ્થા થયા. વીરુદ્ધ આર્યાવર્તની મૂર્તિ સમો આ વીર હૈહયોની પાછળ પડ્યો. સરસ્વતીથી નર્મદ સુધી તેઓની યુદ્ધ પકડી. સ્થલત પંચક ક્ષેત્રમાં હૈહયોના રુચિરથી પાંચ ધરો બર્ષા. માહિ-જમતી લીધું અને પિતાનું શ્રાદ્ધ સહસ્રાર્જુનના પુત્રોના લોહી વડે કર્યું.

જિવાલામુખી પર્વત ફાટ્યો હોય તેમ આર્ય યોદ્ધાઓએ રામના નેતૃત્વ નીચે અનેક જાતિઓ જેડે વિગ્રહ આદર્યા અને આ વિજયી સેનાની પાછળ પાછળ આવતા આર્યાવર્તના ઋષિઓએ આર્ય સંસ્કાર, આચાર ને વિચાર, ચારે દિશામાં પ્રસારી દીધા; અને આગળ વધતી આર્ય જાતિઓ જે માનુ-જૂમિથી દૂર જતાં તેના સંસ્કારો વીસરી જતી હતી, તેમાં આર્યત્વની એક-તાનતા પ્રસરાવી દીધી.

પરશુરામના પ્રતાપે હિમાલયથી રેવા સુધીના પ્રદેશોમાં રાજ્યોની ઉચ્ચ-પાથલ થઈ ગઈ, ધણી જાતિઓ હતી-ન હતી થઈ આર્યોની વિજયી જાતિમાં મળી ગઈ. અને મહાભારતના યુદ્ધ વખતે જે રાજ્યો હતાં તેનાં બીજાં વવાયાં.

રામના વિમ્બોની પરંપરા એકવીસ વારની નક્ષત્રીથી, આપોની સંસ્કૃતિ આખા પ્રદેશમાં એવી પ્રસારી ગઈ કે આર્યાવર્ત જૂહત થયું. તેની સીમા સરસ્વતી ને દયદવતી નહીં પણ હિમાલય અને નર્મદા ગણ્યાં; અને કૃતમ આપોએ આ વીરને ધધરનો અવતાર લેખી સદાને માટે દેવમંદિરમાં સ્થાન આપ્યું. નર્મદાની ઉત્તરે આર્યસત્તા બેસાડી, આખા દેશને નવું જીવન, નવી સંસ્કૃતિ ને નવી એકતાનતા આપી, તે અનૂપદેશમાં આવી રહ્યો. પુરાણો કહે છે કે કશ્યપને પૃથ્વી દાનમાં આપી તેણે સમુદ્ર પાસે શૂર્પારક દેશ માંગી લીધો, ને ત્યાં જઈ વસ્યા.

સહસ્રાર્જુનનો જે અનૂપ દેશ હતો તેનો કેટલોક ભાગ—એટલે ખંભાતના અખાતથી તે સોપારા સુધીનો દરીઆ કાંઠોનો પ્રદેશ તેજ શૂર્પારક દેશ ગણાતો. આ શૂર્પારકની મુખ્ય જગ્યાઓ ભૃગુતીર્થ અને પાછળથી ભૃગુ કચ્છ (ભરુચ) આલેખાયું તે; જામદગ્નેય તીર્થ, નર્મદાના સંગમ આગળ પરશુરામનું ક્ષેત્ર હજી છે તે; અને એક ક્ષેત્ર નાશીક આગળ, જેનું સ્થાન હજી ચોક્કસ કરી શકાયું નથી. શૂર્પારક નામ આજે પણ ‘સોપારા’માં મેળાજુદ છે.

જ્યારે ધર્મરાજ વનવાસ જવા નીકળ્યા ત્યારે આ તીર્થોમાં ફર્યા હતા અને ત્યાં રામ જામદગ્નેયનાં સ્મરણો તાળું કરી પુનિત થયા હતા. અને મહાભારતના મુદ્દ સુધી પરશુરામના વંશજો કે શિષ્યો યુદ્ધકલામાં એવા પ્રવીણ હતા કે મોટામાં મોટા વીરો તેમની પાસે શિક્ષણ લઈ રામનાજ પોતે શિષ્ય છે, એમ માનવામાં મગરૂરી માનતા.

પરશુરામ થઈ ગયા પછી ઘણી સદીઓ સુધી આપોના જીવનમાં જ્વલંત જીવસો હતો. તેઓ વિજેતા તરીકે આ દેશમાં ચારે તરફ ધુમી રહ્યા હતા. પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપવા, પોતાના સંસ્કાર પ્રસારવા એજ તેમનું નિરંતર લક્ષ્ય રહેતું; તેમના સંસાર, વ્યવહાર ને રાજ્યકારભારમાં અનિયંત્રિત માનવતાની પ્રતાપી જ્યોત ઝગઝગતી. તે વખત તેમનો આદર્શ જીદો હતો. અને એ આદર્શને જે ધધરના અવતારમાં તેમણે મૂર્તિમાન કર્યો હતો તે પરશુરામ.

તે મહર્ષિ હતા, સંસ્કારની ઉચ્ચતાના પ્રતિનિધિ હતા; અને વળી બયંકર ને દુર્જય, પ્રતાપી ને અગ્ર વિજેતા હતા. કૃષ્ણપૂજના સમય પહેલાંના હોંદુ લેખકોની કથનાશક્તિ જૂતકાલના પટ પર ચીતરાએલા એ નક્ષત્રી-કારક વિઝેંદ્રની મહત્તાના ગુણની ગુલામ થઇ હતી. જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ આર્યાવર્તના જીવનને સાહિત્યમાં અધિષ્ઠાતા તરીકે અપૂર્વ સ્થાન આપે છે, તેવું સ્થાન ઇ. સ. ચોથી કે પાંચમી સદી પહેલાં પરશુરામ ભોગવતા ત્યાર પછી દેશમાં જ્યારે શૌર્યનો જીરુસો શમ્યો, જ્યારે વિલાસનો શાખ વધ્યો, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો, ભક્તિમાર્ગની જરૂર જણાઇ, ત્યારે આ સ્થાન શ્રીકૃષ્ણને મળ્યું, ત્યારે તે મનુષ્ય મટી વિષ્ણુ થયા, ચોક્કા અને મસ્લ મટી ઇશ્વર થયા, મુત્સદ્દી મટી યોગેન્દ્ર લેખાયા, વિલાસી મટી બાલબ્રહ્મચારી ગણાયા, ત્યાં સુધી ઇશ્વરનો આક્રમો અવતાર વેદવ્યાસ કૃષ્ણ દ્વેપાયન ગણાતા, કૃષ્ણ વાસુદેવ નહીં.

આર્યોની કથનાશક્તિ આ વીર જમદગ્નેયથી એવી ઉત્તેજિત થતી કે અનેક ગુણ લક્ષણ ને પરાક્રમનું સ્થાન તે હતા એમ મનાતું. તે વિશ્વામિત્ર ઋષિની બહેનના પૌત્ર હતા. બૃગુવંશના જમદગ્નિ ઋષિના પુત્ર હતા, એ ઇક્ષ્વાકુ રાજાના દોહિત્ર હતા. તે ઋષિને રંજનનાર અજીત સહસ્રાર્જુનના કાલ જન્મ્યા. એણે કાર્તિકેયની સ્પર્ધામાં કૌંચ પર્વતને પોતાના શરથી આરપાર વીધી નાખ્યો. તેણે પૃથ્વી એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરી છેલ્લી વાર આખી વસુંધરા થઇ સમયે દાનમાં આપી દીધી. એક યુગ પછી પણ તેનું ધનુષ્ય રાવણથી ન ઉપજું-ઇશ્વર અવતાર રામ દાશરથીજ તેને તોડી શક્યા. તેણે બીજમને, બળદેવને, કણ્વને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી, વિદેશ ભોગવતા શ્રીકૃષ્ણને સલાહ આપી. સહસ્રાર્જુનથી શ્રીકૃષ્ણ-કેટલા વીરોની પરંપરા, કેટલો લાંબો કાલ, કેટલા પ્રતાપી યુગો ને યુગાંતરો, અને છતાં આર્યોનો આદર્શ તેનો તેજ વિજયની પ્રચંડ મહેત્તાની જ્વલંત મૂર્તિ સમા મહર્ષિ ધર્મનું અબ્યુત્થાન કરવા પ્રગટેલા મહેશ્વરનો અંશ. કવિવર વાલ્મીકિએ આ મહાપુરુષનું અદ્ભુત

ચિત્ર આલેખેલું છે. સીતાનાં લગ્ન થયા પછી દશરથ સમને જાહેર પાછા
કરતા હતા તેવામાં

“આધુ પ્રાદુર^૧ થયો, કંપી રહી મેદિની,
ખાત લાગ્યો થવા તહીં મહા દુઃખતણો;
સૂર્ય આવરિત અધારથી, સર્વ અદૃશ્ય થઈ ગઈ દિશા
બરમ સંવૃત^૨ સહુ મૂઢ સેના થઈ
માત્ર ચૈતન્ય ધારીને રજા
દશરથ વસિષ્ઠ ઋષિ અન્ય ને રાધવો.
ધોર તમમાં થયું સર્વ બલ બરમથી જનમું.^૩
તે સમય નૃપતિવર દશરથે તત્ર દર્શન કર્યું
ભીમ સંક્રાશ,^૪ ધરી મંડલ જટા શિરે
રાજવીમર્દન,^૫ મહાન નર,
કેવલ અસલ કાલાગ્નિ ને પરમ દુર્ધર્ષ કેલાસ સમ
ઝળઝળોત તેજથી દીપ્ત દુર્દર્શ સામાન્યને^૬
ધુકીને પરશુ નિજ રકષ પર
કરગ્રહી વીજળી સમ ધનુષને ઉચ્ચર
એક સાક્ષાત ત્રિપુરધ્વ^૭ શંકર સમા
જામદગ્નેય^૮ બાર્ગવ^૯ તણું^{૧૦}”

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

૧. તોફાની. ૨. ધુળથી વીંટાયેલી. ૩. દંકાયેલું. ૪. ભયંકર જેવા. ૫. રાજ-
ઓને સંહારનાર. ૬. સાધારણ લોકોને ન દેખાય જેવા. ૭. ત્રિપુરાસુરનો
સંહાર કરનાર. ૮. જામદગ્નિ પુત્ર. ૯. બૃહુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા. ૧૦. ૨૧.
મનહરરામ મહેતાના રામાયણ બાલકાંડના તરણુમાં પરથી.

હાલના સાહિત્ય મન્વંતરનો મનુ કવિ નર્મદ

૭૭૭ ૭૭૭ ૭૭૭ ૭૭૭

આપણને નર્મદાસંકર વીશે બોલવાનો અધિકાર નથી. જેણે ત્રીસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં બધી મહત્વાકાંક્ષા છોડી સરસ્વતીની સેવાનું અસિ-ધારા વ્રત લીધું, જેણે એ વ્રત આચરતાં ચાર આનાના દુધપોવા પર દિવસો ગુળપો, જેણે ન છુટકે નોકરી સ્વીકારતાં આંસુ સાર્યાં, તે સાહિત્યસેવક નરરત્નની કીર્તિત આપણે ક્યાંથી આંકી શકીએ ? એને મન સાહિત્યની સેવા પ્રાણુસમી હતી; આપણે ધણાને તો તે માત્ર શોખ છે. આપણે એની મહત્તા કેમ માપી શકીએ ?

નર્મદના જીવનના કઠણ પ્રસંગો બેઠએ છીએ, અને હાલના સમયનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણા સાહિત્યપ્રેમ તરફ તિરસ્કાર આવ્યા વિના નથી રહેતો. પચાસ વર્ષ પહેલાં એણે નિર્ધનતાનાં આકર વ્રત લીધાં; પચાસ વર્ષ પહેલાં એણે અંતરમાં એવી અમર આશા ધારી કે સાહિત્યનું અઠણ પ્રભાત ઝટ ઉગશે. અને છતાં આજે પચાસ વર્ષ પછી પણ, મુંબઈની સજ્જિ ને સંસ્કાર છતાં-એવો સમય નથી આવ્યો કે જ્યારે એક પણ સાહિત્યક સરસ્વતીની સેવામાંથીજ પોતાના નિર્વાહ પુરતું પૈસા કરે. દુધપોવા પર રહેનાર નર્મદની બીકની કીર્તિત કરનાર પચાસ વર્ષ પર હવા-આજે આ કઠણ યુગમાં તેવા કોઈ

મળે કે કેમ એ સંશયની વાત છે. આ પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિએ કેટલા ઉમતા સાહિત્યકોને ડાખ્યા હશે અને આશુવિકા મેળવવામાં તેમના આત્માની હરરાશ કરાવી હશે ?

ગુજરાતના જીવનમાં નર્મદનું સ્થાન મોટું છે. મર્ઠ દલપત જ્યંતીને પ્રસંગે મેં એ કવિને *Last of the Ancients* કહ્યો હતો. આજે તેની જ્યંતી આપણે ઉજવીએ છીએ, તેને *First of the Moderns* કહેવો યોગ્ય છે.

આપણા આધુનિક સાહિત્ય મન્વંતરનો એ મનુ હતો. આજના સાહિત્યના શાખીનને એ મનુની મુશ્કેલી ને શક્તિનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે. તે જન્મ્યો ત્યારે મત મન્વંતરના પ્રભાવશાળી કવિરાજ દયારામ પોણોસો વર્ષની જામણીમાં જીવન ગાળતા હતા. એ યુગનાં આદિલનો કીલ્તા દલપતરામનો બાલ્યકાલ હતો. અંગ્રેજ કેળવણી ને વિચારોનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો. જીવનમાં નવચેતને અનેરો ઉત્સાહ પ્રેરવો શક્ય થયો હતો. અને છતાં ગુજરાતીમાં પિંગળ નહોતું, કોષ નહોતો, મઘ નહોતું, આત્માનુભવનું કથન કરનારા કવિઓનો સંપ્રદાય નહોતો.

નર્મદે નવા સાહિત્ય યુગના સ્થાપનું પદ સ્વીકાર્યું. એકલે હાથે તેણે ગુજરાતી પિંગળને સજીવન કર્યું. અનેક વર્ષો થયાં હાંફાં ભારતી પરિપેદા ન સાધી શકી એવું કોષ રચવાનું ભગીરથ કામ તેણે એકલે હાથે કર્યું. કવિતાના ક્ષેત્રમાં જુસ્સો, ને પ્રેરણા આપ્યાં. તેણે અંતરના ઉમળકા અનિયંત્રિત બાષામાં ઉચ્ચારવાનો કવિઓનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો, તેણે સમયનાં આદિલનોને સચોટ ને પ્રતાપી બાષામાં મૂર્તિમંત કર્યાં.

હાલનો જમાનો—બધી પૃથ્વી પરગઘનો છે. શિષ્ટ ને પ્રતાપી મઘ એજ સંસ્કારી લોકની શોભા છે. ગુજરાતમાં—વેપારીની કુડીઓ ને ચીડીઓ બાદ કરીએ તો—મઘ નિર્જીવ હતું. તે નિર્જીવ મઘને નર્મદે

સજીવ કર્યું. જે મલ્લથી ગાંધીજીએ ગુજરાતને ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું તેનો પાયો નર્મદે પચાસ વર્ષ પર નાખ્યો.

તે કવિ હતો—ઉત્તમ પ્રકારનો. જુસ્સા ને ઝંતુનમાં કાવ્યની કુમળી રેખાઓ તે ધણી વાર કઠણ કરી દેતો. પણ એકે એક રસ ઉપજાવવાની તેની શક્તિ કેં ન્યારીજ હતી. વાચકને તે વિધવાના દુઃખે રડાવતો, બીરની હાકે ધસાવતો, ઝડતુરાજના નિમંત્રણે નચાવતો—જરા કલાની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય જુસ્સાથી, જોરથી, જીદથી એની પીંછી પર ધણી વખત રંગ ધાડો થઈ જતો. પણ તેની કવિતામાં ડોળ નહોતો, કૃત્રિમતા નહોતી, અસર કરવાની ઉત્કંઠા નહોતી. સદૈવ તેની કવિતા તેના પ્રતાપી હૃદયના ધગધગતા ઉડાણમાંથી લાવા રસ નીકળતો હોય તેમ નીકળતી. અને એ ધગશ ન્યાયની, શૌર્યની, પ્રેમની, સ્વતંત્રતાની હતી; અસલ અને જીલમને તે પ્રજાળતી. સાહિત્ય રચવા માટે તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નહોતો. તેની સંસ્કારી ને પ્રતાપી લેખિનીમાંથી જે નીકળતું તે સાહિત્ય. સાહિત્ય સરજવું એજ એના આત્માનો પ્રથમ ને સ્વાભાવિક આનંદ હતો.

નર્મદ ગુજરાતનો આઘ સાહિત્યક છે. નર્મદનું સ્થાન કવિ તરીકે બોદું છે—પણ સાહિત્યક તરીકે તેથી પણ મોટું છે.

૧૭૮૬ માં ફ્રાંસમાં થએલા મહાવિપ્લવે ધર્મગુરુઓની સત્તા તોડી ત્યારથી સુધરેલા સમાજોનું ગુરુપદ સાહિત્યકોના હાથમાં આવ્યું. દરેક વિષયમાં, દરેક જાતની રીતભાતમાં, દરેક પ્રશ્નમાં સાહિત્યકની લેખિનીની સત્તા પ્રબલ થતી ગઈ.

“આ સંપ્રદાય ગુસ્કેલીઓ જતાં હસ્તીમાં આવ્યો” જેન મોર્લી હીડેરાના જીવનચરિત્રમાં લખે છે, “તેની અસર ઝપાટાબંધ પ્રસરી. તેણે ધાર્મિક સત્તાધારીઓનો સુનો પડેલો વારસો સંપૂર્ણ રીતે કબજે કર્યો. આ સંપ્રદાય કોનો હતો? આ સાહિત્યક કોણ? અર્થ કટાક્ષમય

સુચોથી કોઇ કટાક્ષકાર તેનું વર્ણન બલે કરે; બલે વિલાપીટાના ડાહ્યાલાઓ એને સરસ્વતી સંપ્રદાયનાં રહસ્યો ખુલ્લાં કરતાં એક છીછરો પાપી લેખ; બલે સમાલોચનાની શુષ્કતામાં પોતાની રુપાળી બુદ્ધિને લગાવ્યા કરનારને બુદ્ધિની ફક્કડાઈમાં મોજ માનનાર એને તિરસ્કાર; છતાં સામાજિક ક્રાંતિના સમયમાં સાહિત્યકે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું છે. મહાન સુબ્યવસ્થિત વિચાર કરનારા યાનીથી અને પ્રતાપી કલ્પના-રમક સાહિત્યસ્રષ્ટાથી તેને નીરાળો ગણવાનો છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિજ્ઞાન વિચાર, કે કવિતાના દિવ્ય ઉદ્ઘાસ પર ચઢી તે બ્યોમમાં વીહરતો નથી પણ આ વિચાર ને ઉદ્ઘાસના કેટલાક વિભાગો, ને તેથી નીપજતા નાના મોટા વિચારો પ્રસારે છે..... એને સર્વાંગી સિદ્ધાંત નથી, ઐતિહાસિક સંસ્કાર નથી; સફલ અભ્યાસ નથી; અને સચોટ, સર્વ-માઘી દૂરગામી એકાગ્ર નેમ નથી. એની પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ તો પ્રસારકતા છે. સમાજને ગ્રહી શકે એવી છુટીછવાઇ ભાવના એ લોકપ્રિય કરે છે; સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં એવી ભાવનાઓ રજુ કરી જમાનાનું ધ્યાન ખેંચે છે; દરેક આચાર, નીતિ, ને અભિપ્રાય પર છુટો છુટો અનુભવસિદ્ધ નિર્ણય રજુ કરી માણસોને દોરે છે.”

શુજરાતમાં આ નવા સંપ્રદાયનો સ્થાપક નર્મદ હતો. જે સંપ્રદાયે શુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધિવાન કર્યું છે, જે સંપ્રદાયમાં મણિભાઇ એવા સૂક્ષ્મદર્શી યાની અને ગોવર્ધનરામ જેવા સખળ કલાકારને પણ બળવું પડ્યું, જે સંપ્રદાયે તોફાન ને દુઃખ વિના આપણું સામાજિક વાતાવરણ સ્વતંત્ર કર્યું ને ધર્મની ઝંતુન વિના આપણી સાંસ્કારિક અસ્મિતા ફરી પ્રગટાવી-આ સંપ્રદાયમાં નર્મદ પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ હતો.

નર્મદ ‘સુધારક’ હતો-અને પાછળથી તેના વિચાર બદલાયા. કેટલાક લોકો આ વર્તણૂક માટે તેને દોષ દે છે; હું માનું છું કે આ વર્તણૂકજ તેની મહત્તા સિદ્ધ કરી આપે છે. જ્યારે અંગ્રેજ કેળવણી

દરેક સંસ્કારી યુવક લે છે ત્યારે તેની આખો તેજથી અંધ થઈ જાય છે. તેને અંગ્રેજી પુસ્તકમાંના સિદ્ધાન્તો સોનામહોર જેવા લાગે છે; તેને પોતાના સંસ્કારની રચના કંઠંગી ને વિષમ લાગે છે. તેનામાં જો ઉત્સાહ હોય, વીરતા હોય તો તે પોતાના કંઠંગી સંસ્કારને પાશ્ચાત્ય ધારણે ધસાવવા તલપી રહે છે. પણ જ્યારે તે પાશ્ચાત્ય સામાજિક વ્યવહાર જુએ છે, જ્યારે તેનાં રહસ્યો પારખે છે, જ્યારે તેનામાં સ્વસંસ્કારની અસ્મિતા પ્રગટે છે ત્યારે તેને જ્ઞાન આવે છે કે પરદેશી રીતિ અનુકરણીય નથી એટલુંજ નહીં પણ હાનિકર છે. કાલેજના વાતાવરણમાં, મીલની, 'સ્વતંત્રતા'ના સિદ્ધાન્તો વાંચતાં, ન્યાતશીરસ્તો પાપની પ્રતિમા લાગે છે, તેને તોડવાને મન આતુર બને છે. પણ પાશ્ચાત્ય વર્ણવિલામ-વિષયલાલસા તમ કરવાની સાધનસંપત્તિ પર રચાએલા વર્ણવિલામ તે જુએ છે; આર્થાવર્તમાં શુદ્ધતા ને સંસ્કાર પર રચાએલા વર્ણવિલામ સાથે સરખાવે છે-ત્યારેજ તેની ખાત્રી થાય છે કે,

સ્વર્ગમેં નિષર્ગ એય; પરધર્મોં મયાવહ; ।

નર્મદ વીર હતો, અને તે સમાજ સુધારવા મથ્યો. તે તત્ત્વદ્રષ્ટ હતો, અને તેને સ્વસંસ્કારમાં રહેલું રહસ્ય સમજાયું. એટલુંજ નહીં, પણ પરસંસ્કાર વીસારી નાંખી, સ્વસંસ્કારને પુનર્જીવન આપનાર મહા ગુજરાતીઓની અનંત માલા જે અનાદિ કાલથી ચાલી આવે છે તેને જો મણુકો થઈ રહ્યો.

ઇતિહાસ કાલની શરુઆતથી ગુજરાતને નશીબે પરસંસ્કાર ઝીલવાનું, તેનું વિષ જેવવાનું, સ્વસંસ્કારને સજીવન કરી સાંસ્કારિક અસ્મિતાની સ્થાપના કરવાનું મહાકર્તવ્ય લખાયું છે. કુશાવર્તના પશ્ચિકાએ આ પવિત્ર જૂમિમાં આ પ્રયોગ શરુ કર્યો તે પરશુરામે પુરો કર્યો. તોફાની આર્થાવર્તમાં કંસમર્દન શ્રીકૃષ્ણે આર્થસંસ્કાર ફરીથી સ્થાપ્યા, મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં મૂલરાજ સોલંકીએ પરસંસ્કારનું વિષ જેવું ગુજરાતને

સ્વત્વ આપ્યું. મુસલમાનોના આક્રમણના ભયુકાર વાગતાં હુમાયાર્યે પરસંસ્કારને દૂર રાખવા પાળ બાંધી; અને હીરવિજયસુરિએ ગુજરાતે સંઘરી રાખેલા આર્યસંસ્કારના બળથી બાદશાહ જલાલુદ્દીન અકબરને વશ કર્યો. તેમજ જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ઉખથી ગુજરાત ઘેલું થયું ત્યારે શંકરસમા નર્મદે તે વિષ મળે ઉતાર્યું—જેરબું, ને સ્વસંસ્કારનો રસ અનુભવ્યો. જે કેશવચંદ્ર સેને બંગાળમાં કર્યું—તે નર્મદે અહીંઆં કર્યું. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ને સ્વામી વિવેકાનંદે તે આ પ્રાન્તમાં સાહિત્ય-કાના સિદ્ધાંતમણી મણિલાલ નજુભાઈએ કર્યું. અને બંગાલ ત્રીજું ડગલું ભણ, સાંસ્કારિક આસ્મતાને સુદૃઢ કરી અરવિંદની પાછળ આગળ વધે તેનાં અનેક ઇશકો પહેલાં ગુજરાતે દયાનંદ સરસ્વતીને આપ્યા હોંદમાં સ્વસંસ્કાર જગાવવા મોકલ્યા. અને આજે આર્યસંસ્કારનો પમજંબર ચેરેડા જેલની મૌનાત્મક વ્યાસપીઠ પરથી સૃષ્ટિને એ સંસ્કારો શીખવી રહ્યો છે.

આ સાંકળમાં નર્મદે એક નાનોસુનો અણકા નથી. અને જ્યાં સુધી ગુજરાત ઇતિહાસમંદિર મજબૂત ત્યાં સુધી એ ખણખણાટ સંભળાશે.

પ્રેરકતા

સજારીઓની સભાને શીખ દેવાનો પ્રયત્ન પુરુષ કરે તો એ ધૂણતા મળ્યામ. પુત્ર તરીકે, બાઈ કે મિત્ર તરીકે, પિતા કે વડીલ તરીકે તે સ્ત્રીનાં વચનો વીણી કહાપણનો બંડાર ભેગો કરે છે; તેની સહાનુભૂતિનું બખ્તર સજી બહાર પડે છે. એ જો તમારે માટે એ બિલ કહી શકે તો તમારે માટે તો નહીં જ—માત્ર પોતાને માટે. આધુનિક પુરુષોની એક પ્રથમ ચાચના વીશે હું એ બિલ કહેવા માગું છું. એ ચાચના સ્વીકારવામાં જેટલું મોટપ તમારું છે, તેટલું જ ચાચના કરવામાં અમારું છે. હીંદનો સ્ત્રી વર્ગ તે ચાચના હજી પુરેપુરી રીતે સમજ્યો નથી; નિર્બલતા દેખાઈ જાય એવી ખીકથી પુરુષ વર્ગ તેને ઉચ્ચારી શકતો નથી અને સમસ્ત પૃથ્વીમાં દેશના ઝોરવનો ડંકો વગાડવા તત્પર થએલા હીંદીઓમાં એથી મોટી ઉણપ રહી જાય છે. એક અંગ્રેજી લેખક સ્ત્રી વર્ગના એ ભાગ કરે છે. એક વર્ગ દાસીનો—જે પુરુષની સેવા પાછળ જીવન અર્પે, તેના વ્યક્તિત્વમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ શમાવી દે, અને મુંગે મોઢે અને ધૈર્યશીલ હૃદયે સંસારનો ભાર વહે તેનો. ખીજો ‘ડાલી’—દીંગલીઓનો, જેને પુરુષો શણગારી બહાર કાઢે, જેને હીરામેતીએ સાચવવા પાછળ સતત પ્રયત્ન કર્યો કરે, જેને હસાવવામાં ને ખેલાવવામાં

પોતાના પુરસદનો વખત કાઢે તેનો. દરેક દેહના ઓ વર્ગમાં ધણુંખરું આ બેજ વિભાગ દેખાય છે. 'દાસી' પુલાય છે કે હું જીવન સર્વસ્વ અર્પી પુરુષને મદદ કરું છું. 'ઝાલી' ધારે છે કે હું પૈસા ખર્ચ કરવાનું સાધન બની પુરુષના કેડ પુરું છું. આ બેના મગજમાં ભ્રમણા છે. પુરુષ પોતાનાં ઓસંબંધીઓ પાસે સેવાની કે શોખની આશા રાખતો નથી; તેને માત્ર દાસી કે ઝાલી જોઈતી નથી. દરેક ઓ સંબંધીમાં—માતા, પત્ની, ભગિની, પુત્રી કે મિત્રમાં—તે કાર્યપ્રેરક દેવી શોધે છે.

દરેક પુરુષ શિવાજી મહારાજની માફક ભવાનીને—પોતાના ઓસંબંધીને ચરણે પડી પ્રાર્થના કરી રહે છે. તેને માત્ર આશ્વિય નથી જોઈતી; તેને એકલી અમીદાશિ નથી જોઈતી; તેને તો પ્રેરણારૂપી તેજસ્વી સમશેર જોઈએ છે, અને જ્યારે તેને ભવાની ન મળે કે તેની ભવાની તલવાર આપી ન શકે ત્યારે તે ઉઠી, જીવન—રણમાં ઝપલાવે છે—નિરાશામાં ને નિષ્ફલતામાં.

ઓપુરુષના પરસ્પર વ્યવહારમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ હંમેશાં વીસરાય છે. પરાપૂર્વથી પુરુષ એ દેવીભક્ત છે; અને સંસ્કારની પ્રગતિ જેમ થતી જાય છે તેમ આ ભક્તિમાં સંમદાય મજબુત થતો જાય છે. ઓઓ પોતાનાં સંતાનોની કુશળ માતા થાય, તેમનો કંઠણ કે નિરસ સંસાર ચલાવે, સમાજસેવાનાં વત લે, એ બધી આશા પુરુષો રાખે છે ખરા; પણ ખરેખરી યાચના તો સદાએ પ્રેરણા માટે તેઓ કરે છે. આ એક કલ્પનાવિલાસી લેખકની સ્વપ્નરચના નથી; પણ અનેક હૃદયોના સમાગમ, અનુભવ ને નિરીક્ષણથી નીપજેલું સત્ય છે.

બધા પુરુષો શુષ્ક ને ધંધાર્થી લાગે છે; છતાં તેમનાં નિરસ દેખાતાં અંતર ઓની પ્રેરણા માટે જાણે અજાણે તલસે છે. કેટલાક સજ્જત અને પ્રતાપી દેખાય છે—છતાં તેમનાં દુર્જય હૃદયોના મદમાં એવા બાકારાં દેખાય છે કે જે ઓની પ્રેરણા વિના પુરાતાં નથી.

કેટલાક ભાઈઓની બધે નિર્બળ ને હીમતલીલા હોય, પણ તેમના આત્માની અકગતા સિદ્ધ થાય છે કારણ કે કોઈક સ્ત્રીની અદ્ભુત પ્રેરણા તેમના અંતરને ઉત્તેજ રહેલી દેખાય છે.

મેં ધણીએ એવા જોયા છે કે જેમણે હીમતથી, ખેતથી, નિશ્ચલતાથી જીવન ખેંચ્યું છે, મહત્તા કે કીર્તિ મેળવી છે, અને નાનાં મોટાં કર્તવ્યો આદર્યા છે. પણ ધણીને તેમનું જીવન લુપ્ત થઈ જાય છે; હીમત નિશ્ચેતન થાય છે; વિજય નિરસ થાય છે. તેઓ ચારે તરફ માતાનો ભાવ, સ્ત્રીની ભક્તિ, બહેનનું હેત, પુત્રોનો પ્રેમ કે મિત્રની પ્રશંસા જુએ છે; પણ તેમાં પ્રેરકતા દેખાતી નથી. લોકો તેમનાં સુખની અદેખાઈ કરે છે;—તેઓ પોતે પોતાનું અકથ્ય દુઃખ અંતરમાં જ શમાવે છે. તેમનાં હૃદયમાં લીલાલહેર નથી, પણ વેરાનની નિર્જનતા છે; તેમને માત્ર ભાવ કે ભક્તિ, હેત કે પ્રશંસાથી સંતોષ થતો નથી. તેમને પ્રેરણા જોઈએ છે. અને તેને અભાવે તે નિશ્વાસ નાખી, કર્તવ્યપરાયણતાના અનંત સાગરમાં ડુબી મરવા પ્રયત્ન કરે છે. એક સમય સ્ત્રીની પ્રેરણાથી તેમનું જીવન કુલ્યું ફાલ્યું બનત; તેના વિના એ મંત્રવત નિર્જીવ થઈ રહે છે.

*તમે બધાં—કોઈ ને કોઈ સંબંધમાં—કેળવાએલા પુરુષોના સમાગમમાં આવ્યાં હશે અને જો જરા મહેનત લઈ તેમનાં આંતરજીવન જોશો તો દેખાતી કે છુપાએલી આ અભિલાષા જોયા વિના રહેશે નહીં. જેમ જેમ ગુજરાતી રંગમાં ઉત્સાહ પ્રસાર્યો જાય છે, જેમ જેમ ગુજરાતની માનવતા ખીસે છે, તેમ તેમ આ પ્રેરણાની અભિલાષા અસંતુષ્ટ રહેતી જોઈ છે ત્યારે મને અવર્ણનીય ખેદ થાય છે.

હું ધણી ઉગતા યુવકો જોઈ છું; નવા જમાનાની રસગ્રતા, રસિકતા તેમને રોમે રોમ ભરી દેવા છે; રામચંદ્રજી સમાં પત્નીપરાયણતાનાં વ્રત તેમણે લીધાં હોય છે. તે ઉજારતા ભક્તિભાવથી પત્નીને

અંતરના મહા સિંહાસન પર બેસાડી, તેને કાષ્ઠનિક ગુણો અર્પે છે. પણ વર્ષે-બે વર્ષે દેવીમાંથી દેવી પ્રેરણા મેળવવાની આશા તે ખુબે છે; સંસાર સોદામણો મઠી સામાન્ય થાય છે; જીવાનીનાં સ્વપ્નાં નષ્ટ થાય છે; અને જીવન મુદ્ધમાં તેને ઉત્સાહ રહેતો નથી. આવા એક નહીં પણ અનેક દાખલા મેં જોયા છે.

તેજ પ્રમાણે દરેકની જીજ્ઞાસામાં એવી કાંઈ એક સ્ત્રી જડતે કે જેના તરફ પિતા, પતિ, બાઈઓ, દેખીતા કારણુ વગર વળે; જેનું પવિત્ર આતિથ્ય સ્વીકારવા અનેક મિત્રો ખેંચાઈને જાય; જેની પ્રેરકતાના પ્રભાવથી અનેક સંસારો સુધરે, અનેક પુરુષો અજ્ઞાધાર્યા કાર્યો આદરે. રામન બંધુઓ ત્રેકાઈની માતા; કેસરબીના કંથની કોડીલી રજપુત વીરાંગના; નયનતેજે ઉત્સાહને શક્તિ પ્રેરતી કાંઈ બીએટ્રીસ સમી સખી; જૈશીમાં પણ ઝનુન પ્રગટાવનાર કાંઈ દેવયાની સમી પુત્રી-આ આદર્શ મૂર્તિઓને પોતાના સંસારમાં મેળવવાને કયો પુરુષ તલસતો નથી? આવી સ્ત્રી કયા પુરુષની કષ્પનામાં રમી નથી રહેતી? જીવનમાં- માતા, પત્ની, ભગિની, પુત્રી કે મિત્ર સ્વરૂપે આવી સ્ત્રી મળે ન મળે એ નસીબની વાત; પણ આ સદ્ભાગ્ય મેળવવા વલખાં તો દરેક સંસ્કારી પુરુષો મારે છે; આવી પ્રેરણા મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવી એજ પુરુષોના જીવનનું ખ્યેય હોય છે. ધણાં આ નિર્બલતા કલુલ કરશે નહીં; ધણા પથ્થરની કાંઈ મૂર્તિને સોને મઠી જેમ તેમ સંતોષ માને છે; કેટલાક વલખાં મારતા અવળે માર્ગે ચઢે છે.

કવિ નાનાલાલે પ્રિયતમાની પ્રેરકતાનું એક અદ્ભુત અબ્દયિત્ર ‘વસંતોત્સવ’માં આપ્યું છે તે દરેક સ્ત્રી સંબંધીની પ્રેરકતા માટે થોડા ફેરફાર સાથે વાપરી શકાય એમ છે:-

“કરુણા ભર્યાં દુપાકઠાણ,
નિર્મલા વિલાસવૈભવ,
સ્નિગ્ધ કોમળું હૃદય,
સ્વર્ગગીત ઝુંબટો આત્મા.

અનંત વિશ્વનો સાર,
મધુર પ્રેમ, મધુતા;
પ્રિયતમે! તમારા નયનમાં,
મેં તે સહુ દીકું છે.”

પણ આટલેથી કેણું સંતોષ પામે ? એમાંથી પ્રેરણા ઝરવી જોઇએ.
કવિ આગળ કહે છે—

‘તેમના આદેશ ઉઠેલવા,
તે નયનનાં સંદેશ સમજવા;
તે જીવનની સૌભાગ્યશોભા છે.”

આ આદેશ ઉઠેલાવવાની શક્તિ, આ સંદેશ સમજવાની કલા તે પ્રેરકતા, તેજ જીવનની સૌભાગ્ય શોભા, તેજ દરેક પુરુષની માયના, તેજ દરેક સ્ત્રીના દેવી પદની મહત્તા. અને જો ગુજરાતમાં ઉજળતા ઉત્સાહને મૂર્તિમાન કરી તેને ઇતિહાસમાં અમર સ્થાન અપાવવું હોય તો તમારું એજ પરમ સાધન છે.

આધુનિક સ્ત્રીઓ આ સાધન વાપરશે નહીં કે વાપરતાં થીજશે નહીં ત્યાં સુધી આધુનિક સંસ્કારોને ઝીલી રહેલા પુરુષ હૃદયનો સંબંધી થવાનો—તેનાપર સામ્રાજ્ય ભોગવવાનો તેમનો અધિકાર રહેવાનો નથી.

ઐતિહાસિક દાષ્ટાંબેદુ

જીવંત ઇતિહાસ એ જનમંડલના આત્મવિકાસમાં ધણીજ અમલની વસ્તુ છે. જે જનમંડલનો ઇતિહાસ નથી તેને ભૂત જીવનમાં મર્વ નથી હોતો, વર્તમાન જીવનમાં રસ નથી હોતો, ને ભાવિ જીવન માટે હોંસ નથી હોતી.

સમાજ ને જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલવાની ઇચ્છા ઇતિહાસે દર્શાવેલા દૃષ્ટિબિંદુ વાના નિરર્થક છે; કારણ કે જ્યાં સુધી એ દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે નહીં ત્યાંસુધી સમાજ અને જીવનનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક ને સરલ માર્ગે વહેવડાવવાની આશા સદાએ નિષ્ફલ જાય છે. ઇતિહાસની મદદ વિના સામાજિક કે આર્થિક મુશ્કેલી કેડવાના પ્રયત્નો કરવા એ બાધા લઈ રાજ ટાળવા જેવું છે. સોમાં જે જાણુ બાધા માને સારા પણ થાય. પણ તે ઉપાયની મદદથી તો નહીંજ. અને જેમ રાજ ટાળવાના ખરા ઉપાયો તે રાજના ઇતિહાસ જાણુવાથીજ જડે છે, તેમ સમાજ અને જીવનના રાગો પણ તેના ઇતિહાસની સમજ વિના સમજતા નથી ને મટાડાતા નથી. જેઓ જાણુ છે કે એક જનમંડલ જીવંત વ્યક્તિ છે, તેનાં જન્મ, જીવન ને મરણને માણસને લાગુ પડતાં

નિયમો જેવાજ નિયમો લાગુ પડે છે, અને તેની પ્રગતિ પણ મનુષ્યની પ્રગતિની માફકજ થાય છે-તેઓને એમ સ્પષ્ટ જણાયા વિના રહેશે નહીં, કે જ્યાં સુધી એ જીવંત વ્યક્તિ કયે ધોરણે ધડાઈ છે તે, અને તેના વિકાસનો પ્રકાર અને હિદેશ સમજાય નહીં ત્યાં સુધી તેનું જીવન ધારેલી દિશામાં લઈ જવું કે ફેળવવું એ કેવળ અશક્યજ છે.

પણ ઇતિહાસ શબ્દ એવા એવા અર્થમાં વપરાય છે કે આ સંબંધમાં તેનો યથાસ્થિત અર્થ જ્ઞાનમાં રાખ્યા વિના તેનું દૃષ્ટિબિંદુ શું તે નક્કી થાય એમ નથી.

રાજ્યારોહણની તિથિના સમૂદોને, રાજવલ્લિની પરંપરાને, વિગ્રહોની લયાનક વિગતોને ઇતિહાસનું નામ અપાયું છે. ઘણી વખત કોઈ મહાન વિગેતા કે પ્રભાવશાળી રાજ્યસત્તાના ગુણ ગાવામાંજ ઇતિહાસની શોભા મનાઈ છે. આપણે કેવા પ્રકારના જંગલી છીએ; આપણી સંસ્કૃતિ કેવા અધમ પ્રકારની છે; અંગ્રેજોએ કેવી સફાઈ ને સરલતાથી આપણા ઉપર સત્તા બેસાડી; આપણે લોકશાસન માટે કેવા નાલાયક છીએ-એ સિદ્ધાંતો સાબીત કરવા માટે પણ આપણા શુભેચ્છક પરદેશીઓએ કેટલાક ઇતિહાસ લખ્યા છે. તેમજ દુનીઆમાં આપણે કેવા શ્રેષ્ઠ ને અપૂર્વ છીએ એ પુરવાર કરવા પણ કેટલાક શુભેચ્છક સ્વદેશીઓએ ઇતિહાસ લખવા માંખા છે.

મોટા જગવિખ્યાત ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસનો જુદો જુદો અર્થ ક્યો છે. પુરાણકારોએ ઇતિહાસનાં લક્ષણો, સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત ગણ્યાં છે. હીરોડોટસે રસિક વાર્તાવલિને ઇતિહાસ કહ્યો છે, કાલીઇલે મહાપુરુષોનાં જીવનમાંથી પ્રસરતા તેજનું પ્રતિબિંબ તેજ ઇતિહાસ એમ માન્યું છે.

આધુનિક ઇતિહાસકારોએ આ આદર્શોને હલકા મણી તિથિઓ, વિગ્રહો ને રાજ્યોના રાજ્યાભિષેકની યાદમાં છુપાએલા જીવનપ્રવાહની

દિશા અને પ્રભાવ આક્રિવાના પ્રયત્નો કરવા માંગ્યા છે. ઇતિહાસને રાજ્યોના યશોગાનની ભૂમિકા પરથી જનસમાજની પ્રગતિની કથાની ભૂમિકા ઉપર આધુવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ જુદાં જુદાં સમયનાં સ્ત્રી-પુરુષોની રહેણીકરણી, તેમના રીતરીવાજો તથા તેમની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિનાં વર્ણનમાં જ ઇતિહાસનો હેતુ સમાપ્ત જાય છે. એ માન્યતા પણ અમને વાસ્તવિક લાગતી નથી. આવા પ્રકારનાં વર્ણન ધણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, ને ઇતિહાસ માટે જરૂરી વિગતો પુરી પાડે છે, પણ સામાજિક જીના કાલનાં આ સમૂહસ્થાનોને ઇતિહાસની અમૂલ્ય ઇમારતનું નામ અપાય નહીં.

“ઇતિહાસ”ના અર્થનો વિચાર કરતાં પહેલાં એટલું બાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઇતિહાસ ગમે તે જનસમૂહનો હોઈ શકે નહીં; પણ જ્યારે એક જનસમૂહ કોઈ એક કારણે નીરાળો પડે ત્યારે જ તેના ઇતિહાસનો આરંભ થાય છે. આનાં કારણો ત્રણ છે:—(૧) આત્મરક્ષણ માટે એકત્રવાસ (૨) આર્થિક મા ભૌગોલિક સ્વાસ્થ્ય ભોગવતા પ્રદેશમાં વસવાટ, અથવા (૩) એક રાજ્યચક્રની આધીનતા. આ ત્રણ-માંથી ગમે તે કારણસર જુદા જુદા જનસમૂહો એક બીજાથી જુદા પડી નીરાળા બને છે. ગ્રીક અને આર્પોનો ઇતિહાસ તે નીરાળાં પડેલી એકત્રવાસ કરતી જાતિનો ઇતિહાસ છે. હીંદોનો ઇતિહાસ તે આર્થિક અને ભૌગોલિક સ્વાસ્થ્ય ભોગવતા એક દેશમાં વસતા જનસમૂહનો ઇતિહાસ છે. ખ્રીષ્ટીય સામ્રાજ્યના ઇતિહાસનો વિષય ખ્રીષ્ટીય રાજ્ય-ચક્રની આધીનતા ભોગવતાં મંડેલો છે.

જ્યારે ઉપલાં ત્રણમાંથી એક કારણને લીધે એક જનસમૂહ બીજાથી જુદો રહેવા માંડે છે, જ્યારે તે સમૂહનાં સ્ત્રી પુરુષો પરસ્પર સંબંધને લીધે એકજ પ્રકારની ભાષા ઉપજાવે છે, જ્યારે તેઓ પોતાને યોગ્ય રહેણીકરણી, રીતરીવાજો તેમજ વિચારની સામાન્ય પ્રણાલિ-

કાઓ બાધી સમૂહ (Collective) જીવનની શરૂઆત કરે છે ત્યારે, આ નીરાળો સમૂહ સ્પષ્ટ બની જનમંડલ તરીકે વ્યક્તિત્વ પામે છે. આ વ્યક્તિત્વ તે સમુદાયનાં અપુરુષોના દેશકાલને લઈને ધકાએલા સ્વભાવ અને છુદ્ધિના વલણના દેશરંગે રંગાયેલું હોય છે, અને આખો સમુદાય આ વ્યક્તિત્વનો, વાણી અને કર્મ તેમજ સામાજિક ને રાજ-કીય સંસ્થાઓ દ્વારા વિકાસ કરવા જણે અજણે મથન કરે છે. અને તેમ કરતાં, તે પોતાની વિચિત્ર સંસ્કૃતિને જન્મ આપે છે, પરિણામે જે માત્ર સહવાસના બંધનથી બંધાયેલો જનસમૂહ હતો તે સમાન સંસ્કારની એકતાનતા મેળવી સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ (Cultural unit) બને છે.

આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તે સમુદાયને પોતાના લાક્ષણિક સંસ્કારોનું જ્ઞાન થાય છે; અને તે સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ જનમંડલનાં અપુરુષો પોતાના સંસ્કારો માટે ગર્વ ધારે છે, તેને શુદ્ધ કરવા મથે છે; તે સચવાય ને ખીલે તેવી સંસ્થાઓ સ્થાપે છે. તે તેમનાં સંતાનોમાં દૃઢ બનાવવા કેળવણીની પદ્ધતિ શોધી કાઢે છે; તેનો નિરંકુશ વિકાસ થાય એવું રાજ્યતંત્ર સ્થાપે છે; અને સાહિત્યના મંદિરમાં તેની વિશુદ્ધ અને અમર મૂર્તિ ધરી ભવિષ્યની પ્રજાની પ્રેરણા માટે મુકી જાય છે. એ સમુદાયની આવી સાંસ્કારિક અસ્મિતા તેજ એના જીવનનો હેતુ બનીને રહે છે.

જ્યારે જનસમૂહનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટે છે ત્યારે તે સમૂહ ઇતિહાસનો વિષય બનવાને લાયક થાય છે; જ્યારે તે સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ બને છે ત્યારે તે ઇતિહાસનાં ખરાં સાધનો ઉપજાવે છે. જ્યારે તેમાં સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વનું સ્વરૂપ, દિશા ને પ્રાબલ્ય નોખાં દેખાય છે, ને તેના ઇતિહાસ ભવિષ્યની પ્રજાને ઉપ-યોગી થઈ પડે છે. આ નજરે જોતાં એક દેશ, એક જાતિ, કે એક પ્રજારૂપે નીરાળા બનેલા જનસમુદાયના લાક્ષણિક સંસ્કારોમાં સમાયેલું

વ્યક્તિત્વ તે સમુદાયનાં પરિક્રમો, સંસ્થાઓ, રીતિનીતિ, શાસનકલા તે સાહિત્યમાં વિકાસ પામે તેના ક્રમની નોંધ, તેનું જ નામ ઇતિહાસ કહી શકાય. ઇમર્સનના શબ્દોમાં કહીએ તો “સમસ્ત જનસમૂહમાં રહેલા આત્માએ આદરેલાં કાર્યોની કથની તે ઇતિહાસ”.

જ્યારે આપણા પૂર્વજો ઉત્તર ધ્રુવ કે મધ્ય એશીઆમાં ઠોર મારતા હતા ત્યારે તેમનો ઇતિહાસ નહોતો. જ્યારે તેઓ નીરાળા બની આર્યને નામે પોતાને ઓળખાવા લાગ્યા, ત્યારે તે જનમંડલ તરીકે વ્યક્તિત્વ પામ્યા. તેઓએ જ્યારથી ઇંદ્રાદિ દેવને આરાધવા માંડ્યા, તે યજ્ઞોનો આરંભ કર્યો, ભાષા ઉપજતી વેદની ઋચાઓ ઉચ્ચારવા લાગ્યા, પોતાના જીવનને યોગ્ય સામાજિક નીતિના નિયમો ને સિદ્ધાંતો રચવા માંડ્યા, ત્યારથી તેમનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કારાત્મક થવા માંડ્યું, અને હીંદુ સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ થયો. તેઓ જેમ જેમ પોતાને અનાર્ય કરતાં વધારે શુદ્ધ ને સંસ્કારી માની નીરાળા ને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યા; જેમ જેમ સમાજની પ્રજ્ઞાલિકાઓ, કેળવણીની પદ્ધતિ—અને જીવનના આદર્શો, તેમનું ઐતિહાસિક સાતત્ય અને લાક્ષણિક સંસ્કારો કાયમ રાખે એવા થવા માંડ્યા તેમ તેમ તેઓ સાંસ્કારિક અસ્મિતા અનુભવવા લાગ્યા, આખરે પોતાના સંસ્કારોનું જ્ઞાન એટલું તો સ્પષ્ટ થતું ગયું કે આપણા મંડલના વ્યક્તિત્વ (એટલે કે આત્મા)નો સદાય નવે રુપે વિકાસ કરવો એજ જીવનનું લક્ષ્ય થયું. આજ કારણસર હજારો વર્ષ પીટ્યાં તોએ અનેક સામ્રાજ્યો અને સંસ્કૃતિઓ ઉદ્ભવી અને નષ્ટ થઈ ગઈ તોએ કાલના મોંમાંથી બગી જઈ આર્યોવર્તની શુદ્ધિ અને સાતત્યનું જ્ઞાન આપણે રાખી શક્યા છીએ.

આ પ્રમાણે જોતાં આખા દેશનાં જીવનના મણકાઓ આ વ્યક્તિત્વના સાતત્યને દોરે સરે છે. જે નર્મદાએ સત્યયુગમાં પતિને મરતો બચાવવા પતિવ્રતના બલથી સૂર્યનારાયણનો રથ ધંધાવ્યો, તે આદર્શ

સતીની બાવનાની કીમતથી કરોડો સતીઓ આ દેશમાં ઘેરઘેર ગરીબી, દુર્ભાગ્ય, ને અન્યાયના સખત સપાટા સહી જાય છે, જે ત્યાગી અને તપસ્વી દધિવીએ દાનવોથી દેવોને બચાવવા પોતાના હાડકાંનું શસ્ત્ર બનાવવા દીધું તે મહાત્માને અનેક જનકવિદેહી, અનેક શુદ્ધ, અને અનેક ક્યાનંદના રૂપે દેખા દઇ, આખરે કાલસરિતાને ઓવારે ઉભેલા આપણા સાક્ષમતીના મહાન્ તપસ્વીમાં બચકલ થયેલા જોઇએ છીએ.

દરેક જનસમૂહની લાક્ષણિક બાવનાઓ તેના જીવન અને સાહિત્યમાં વિકાસ પામે તેના ક્રમ નોંધવો એજ ઇતિહાસનો વિષય ગણીએ તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ કોને કહેવાય તેનો તરત ખ્યાલ આવશે. આ બાવના, “આત્મા” કે વ્યક્તિત્વ કેવે પ્રકારે એક જન-મંડલમાં જૂતકાલમાં પ્રગટ થયાં તે નક્કી કરી તેનીજ દૃષ્ટિએ આધુનિક જમાનામાં પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું, નવી ને વિષમ પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન કરવું, ને જીવનની કીમત આકી તેને વીકસાવવું એ ઐતિહાસિક સંપ્રદાયનું કાર્યક્ષેત્ર કહી શકાય.

આ પ્રમાણે જોતાં ઇતિહાસ કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નક્કી કરતાં, ઇતિહાસના વિષયરૂપ જાતિ, દેશ કે પ્રજા હોય તેની ચાર દિશાઓનું નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ.

૧ દરેક જાતિ, દેશ કે પ્રજા વ્યક્તિત્વ પામે છે તે.

૨ તે વ્યક્તિ સંસ્કારાત્મક થાય તે.

૩ તે વ્યક્તિ સાંસ્કારિક અસ્થિતા પ્રાપ્ત કરે તે.

૪ પોતાના સંસ્કારો ને ધોરણેજ પોતાનો વિકાસ નક્કી કરે તે.

આ ચોથી દશા જનસમૂહને ધણીજ અગત્યની છે. જેમ મનુષ્ય પરસંસ્કાર સ્વીકારવાથી પરત્ર ને નિરાધાર બને છે, અને જેમ આત્મવિકાસથીજ આત્મનેજ આત્મના તિથ્થ રહેવાથી તે અપૂર્વ ને પ્રતાપી થાય છે તેમ જનસમૂહ પણ જો પોતાના નિયમો છોડી પરસંસ્કારોનું

અનુકરણ કરી પોતાનો વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો ઉત્ક્રાંતિકમ ઉધો ચાલવા મડિ છે. સાંસ્કારિક અસ્થિતા વીસરાતી જાય છે અને જે તાંત્રણે સમાજનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય છે તે તુટવા માંડે છે. પણ જો જનસમૂહ પોતાના સંસ્કારને ધોરણે પોતાનો વિકાસ નક્કી કરે તો સંસ્કારો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા જાય છે, “આત્મા”ની ઉન્નતિ થાય છે, અને જનસમૂહ સંપૂર્ણ કલાએ શોભે છે.

આ દૃષ્ટિબિંદુ હોંદુઓ લગભગ ખોઈ બેઠા હતા. યુરોપીય વિદ્વાનના મત પ્રમાણે આપણો સંસાર સુધારવો, પાશ્ચાત્ય રાજ્યનીતિને ધોરણે આપણી રાજકીય ભાવનાઓ રચવી અને અંગ્રેજી લેખકોની મથુત્રીથી આપણા જીવનનું માપ લેવું; આ ગયા પચાસ વર્ષમાં તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો પુરા થઈ રહ્યા હતા. પરિણામે આપણામાં એ માન્યતા ધણે ટૂંકાણે નબરે ચઢતી કે આપણે નિર્જીવ ને સંસ્કારહીણ છીએ, આપણો ઉદ્ધાર અંગ્રેજી કેળવણીથી જ થાય છે અને થવાનો છે, આપણો મોક્ષ પરદેશી સંસ્કાર સ્વીકારવામાં જ છે આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુએ અક્ષત્ય એવી માન્યતાએ આપણો ઉત્ક્રાંતિકમ ઉધો વાળ્યો હતો. આપણને એવો પણ સંશય ઉભો થવા માંડ્યો હતો કે આપણા જનમંડલમાં વ્યક્તિત્વ નથી અને આપણા સમાજમાં કે જીવન્ત તરવો નથી.

પણ આર્યવર્તમાં રહેલા ‘અમર આત્મા’ ને આર્યોના લોહીમાં વહેતી સાંસ્કારિક અસ્થિતા આપણને આપણું ખરું દૃષ્ટિબિંદુ વીસરવા દે એમ નથી. અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ મેળવવા સાહિત્યકો ને નેતાઓ મથી રહ્યા છે. પણ આપણો ઇતિહાસ દરિદ્ર અવસ્થામાં પડ્યો છે. એટલે ખરું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ ક્યાંથી સંભવે?

જનસમૂહ અને જનમંડલ

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

સમગ્ર જનસમૂહ કેવી રીતે વિભક્ત જુદા જુદા મંડલોમાં વહેંચાઇ ગયો અને જમ છે તેની તપાસ એ ઇતિહાસનું જરૂરી અંગ છે.

આ કારણથી જનસમૂહ કેવી રીતે પ્રગતિ પામ્યો, તેનો હું આછે ચીતાર આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય. અસલી અવિભક્ત જનસમૂહને જેમ જેમ જરૂરીઆતો પડતી ગઇ તેમ તેમ તેનાં જુદાં જુદાં ટોળાંએ દરેક દિશામાં પ્રસરી પોતાને ફાવતા પ્રદેશોમાં રહેવા લાગ્યાં; અને જે ગમી તે પ્રવૃત્તિ આદરી ગુજરાન કરવા લાગ્યા. આવા જનસમૂહને નિયમ નહોતા, સંસ્કાર નહોતા, એકતાનું જ્ઞાન નહોતું, ઇતિહાસ નહોતો; અને આમાંનું હું હોય તો તેની આપણને માહિતી નથી. ખરું જોતાં જ્યારે આવા એક ટોળાંએ એક પ્રદેશમાં સ્થાયી વસવાટ કર્યો ત્યારથીજ તેની છંદગી શરુ થઇ. તે એક જનસમૂહનો વિભાગ મટી નીરાળું જનમંડલ બન્યું.

મધ્ય એશીઆમાં એકસસ નદીનો કીનારો કે ઉત્તરદ્રુવ આગળ આર્યોનો પ્રથમ વાસ હતો તે વખતે તેઓ નીરાળું જનમંડલ બન્યા. ત્યાંથી છુટા પડ્યા પછી ગમે તેવી રીતે ગમે ત્યાં તેઓ વિહરતા; અને એક

ખીજ વચ્ચે કે અભેદ સંબંધ છે એવું કે જ્ઞાન રહ્યું નહીં. પણ આ આયોનું એક ટોણુ આવી હોંદમાં વસ્યું ત્યારે તે ટોણુ ફરીથી નીરાળા જનમંડલની દશા પામ્યું. અને તેજ પ્રમાણે દરેક જનમંડળનો જન્મ એક પ્રદેશમાં વસ્યાથીજ થાય છે.

જનમંડલ એક જીવનવ્યક્તિ

જેમ માણસ જન્મીને વ્યક્તિત્વ પામે તેમ જનમંડલ આ ભૂમિકા-એ પહોંચે ત્યારેજ વ્યક્તિત્વ પામે. આ જનસમૂહની પ્રગતિનું પહેલું પગથીયું છે; આ પગથીએ રહ્યા વિના કોઈ પણ જનમંડલનો ઇતિહાસ શરુ થતો નથી. માહુદી લોકોને આપણે લોક કે પ્રજા, ભાગ્યેજ કહી શકીએ; કારણ કે હાલ કોઈ દેશના તે સ્થાયી વતનીઓ નથી. એક વખત જુડીઆમાં તે જનમંડલ તરીકે હતા; ત્યાંથી નીકળ્યા બાદ તે ખીજ જનમંડલોમાં મળી ગયા, નહીં તો અટુલા પડી રહ્યા. એટલે માત્ર માહુદી લોક-એ એક નીરાળી વ્યક્તિ છે એ કહેવું વાસ્તવિક નથી.

વ્યક્તિત્વ પામવું એટલે બાકીના સમૂહ કરતાં નીરાળાં લક્ષણો પોતાનામાં ઉપજાવવાં; તેને તેજ સ્વરુપે રહી, પોતાપણું છોઆ વિના ખીજ જોડે સંસર્ગમાં આવી શકવાની ખુબીઓ ખીલવવી; આત્માવડેજ આત્મા વીકસાવવાની સ્થિતિએ પહોંચવા પ્રયાસ કરવા માંડવો; અને સ્થાનિક એકતાથી ઉદ્ભવતી ભાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવી ખીજ બધાથી હું જુદો છું, દેશ અને કાલના સંબંધ વિના મારાપણું મારામાં છે એ જ્ઞાન-એ પ્રકારની અસ્મિતા પ્રગટાવવાં.

આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જીવન્ત સૃષ્ટિનો પહેલો નિયમ છે; અને તેથીજ જન જેટલો જીવતો છે તેટલુંજ વ્યક્તિત્વ પામેલું જનમંડલ જીવતું છે, આ વિકાસના નિયમ માટે હર્બર્ટ* સ્પેન્સર કહે છે:-

* Herbert, Spencer's Social Statistics.

“માણસો એકઠા મળે ત્યારે જનમંડલ થાય—તેમાંના સ્વતંત્ર, વિભાગો એકમેકનો આશ્રય વધારે ને વધારે લેતા જાય અને આ બધા વિભાગોની એક જુવતી વ્યક્તિ એવી થાય કે મમે તે વિભાગને છડતાં આખી વ્યક્તિને આધાર પહોંચે—આ બધું વ્યક્તિત્વનો નિયમ સુચવે છે. જનસમાજ, માણસ તેમજ આખી જીવન્ત સૃષ્ટિ એ બધાનો વિકાસ એકજ લક્ષ્ય દેખાડે છે; વ્યક્તિપદ પામવું—એક વસ્તુ થવું.”

જીવન્ત વ્યક્તિનાં લક્ષણો

વ્યક્તિપદ પામતાં જનમંડલ જીવન્ત થવા માંડે છે. મનુષ્ય જીવન્ત વ્યક્તિ છે, મૂત્ર અર્થમાં શબ્દ વાપરીએ તો જન્તુ છે; તે વધે છે; શક્તિઓ ખીલવે છે; વધારે વધારે સ્પષ્ટ અસ્મિતા મેળવે છે; આસપાસની વસ્તુઓને અનુકુલ થઈ શકે છે; ખીજ સમાન વ્યક્તિઓ સાથે રસા-કસીમાં ઉતરી શકે છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ પામવા માંડતાં જન-મંડલ પણ જન્તુનાં લક્ષણો ધારણ કરે છે, વધે છે, શક્તિઓ ખીલવે છે, અસ્મિતા પ્રગટાવે છે, પરિસ્થિતિને અનુકુલ લક્ષણો મેળવી શકે છે. આ જન્ને વ્યક્તિઓને ઉત્ક્રાન્તિના નિયમો લાગુ પડે છે; અને જન્ને તે પ્રમાણે પોતાની રચનામાં જોડતા ફેરફારો જન અને જનમંડલ બાબતી-વિચારીને કરી શકે છે તેથી એ જોડ્યા અને એક પંક્તિની વ્યક્તિઓ છે.

માણસ અને જનમંડલની સમાનતા દર્શાવતાં હર્બર્ટ સ્પેન્સર નીચેના નિયમો પર ધ્યાન ખેંચે છે:-

૧ જન્ને અણબાળતાં વધે છે; અને અસલ સ્વરૂપ કરતાં હળવર દરજ્જે મોટું કદ આખરે પામે છે.

૨ શરુઆતમાં જન્નેનાં સ્વરૂપોની રચના સાદી હોય છે, પણ ધીમેધીમે તેનું બંધારણ વધારે અટપટું બનતું જાય છે.

૩ શરુઆતમાં જન્નેનાં અંગો એક બીજાપર આધાર રાખતાં નથી; પણ ધીમે ધીમે તે અંગો એક બીજાનો આશ્રય લઈ એકતાનતા

પામે છે; અને અંતે આ એકતાનતા એવી વધે છે કે દરેક અંગોનાં જીવન અને પ્રવૃત્તિનો આધાર બાકીના અંગનાં જીવન અને પ્રવૃત્તિપર રહે છે.

૪ બંને વ્યક્તિનું જીવન વિભાગ અથવા અંગોના જીવન કરતાં લાંબું અને નીરાળું હોય છે. વિભાગો જન્મે છે, વધે છે, ખીજા વિભાગો જન્મી શકે છે, મરે છે છતાં એ બધાનું બનેલું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ કાયમ રહે છે. કદમાં વધે છે; રચનામાં પૂર્ણતા પામે છે. અને અંગોની ઉપયોગિતા વધારી શકે છે.*

આ ચાર નિયમો ઉપરથી જીવન્તવ્યક્તિના વિકાસમાં કયાં કયાં લક્ષણો આવે છે તેવું અનુમાન થઈ શકે છે.

૧ દરેક અંગ એવું સશક્ત થવું જોઈએ કે આખી વ્યક્તિનું બળ વધારી શકે.

૨ દરેક અંગનો ખીજા જોડે એવો સંબંધ હોવો જોઈએ કે દરેક અંગ પોતાની ખીલવટ ખીજાની આડે આવ્યા વિના કરે. આ સીવાય બંધારણ અટપટું કે વધારે સંસ્કારી બને નહીં.

૩ અંગોની ખીલવટ જુદી હોવા છતાં પણ તે બધાનો અન્યોન્ય પર આશ્રય વધવો જોઈએ, અને તેને પરિણામે તેમાં એકતાનતા આવવી જોઈએ.

૪ અંગો મરે કે જીવે નિર્બલ થાય કે સમજાય તેાપણ આ એકતાનતામાંથી, અસ્થિતા વ્યક્ત થવી જોઈએ; અને વ્યક્તિનાં સંપૂર્ણ જીવન અને ખીલવટ અંગોની એક સતત અને ચાલુ રહેલી ભાવનાને આધારે થવાં જોઈએ. આ લક્ષણ ખીજા ત્રણથી જુદું નથી, પણ ત્રણેના વિકાસથી ઉદ્ભવે છે; અને ત્રણેમાં ચેતન પ્રેરે છે.

* Herbert Spencer—Essay on Social Organism.

ઉત્કાન્તિ

જંતુનો-જીવન્તવ્યક્તિનો જન કે પછી જનમંડલનો જીવનક્રમ કૈંક અંશે ઉપર કહ્યો. એ જીવનક્રમ ઉત્કાન્તિના નિયમો દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડવાથી નક્કી થાય છે. એ ઉત્કાન્તિ આ પ્રમાણે થાય છે:-

૧. વ્યક્તિત્વ પામતાં વારજ દરેક જન્તુ જીવવા અને પોતાપણું સાચવવા મથે છે.

૨. પરિણામે એવુંજ મથન કરી રહેલી અનેક ખીમ સમાન તેમજ સમાનેતર વ્યક્તિઓ જોડે યુદ્ધમાં ઉતરે છે, કારણ કે બધીજ વ્યક્તિની શક્તિ અને મહેત્તજાને જોઇતું સ્થાન દુનીઆમાં મળતું નથી, અને તે મેળવવા યુદ્ધની જરૂર પડે છે.

૩. આ નિરંતર ચાલ્યા કરતી રસાકસીમાં જે જન્તુ પાસે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ લક્ષણો હોય અથવા જે એવાં લક્ષણો ખીલવી શકે તે જીવવા પુરતું અથવા તેથી પણ વધારે સ્થાન મેળવી શકે છે, અર્થાત તેનો ઉદ્ધાર થાય છે, અને બાકીના કાંતો દુઃખી પરાધીન જીંદગી માગે છે, નહીં તો વિનાશ પામે છે.

૪. અને આ અનુકૂલ થવા મેળવેલાં લક્ષણો જન પોતાના સંતાનોમાં અને જનમંડલ પોતાના આવતા યુગમાં ચિરસ્થાયી રાખી જાય છે.

૫. અને આ પ્રમાણે લક્ષણો ચિરંજીવી થવાથી તે લક્ષણો નાશુદ્ધ કરવા કઠણ પડે છે; અને જો પરિસ્થિતિ બદલાય તો જે લક્ષણો પૂર્વજોને કે ગયા યુગને ફાયદાકારક નીવડ્યાં, તેજ પાછાં નિરુપયોગી તો થું પણ નુકશાનકારક નીવડે છે.

એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત માણસના જીવનનું છે. તે જન્મે છે; વાતાવરણ જોડે, સામાજિક પરિસ્થિતિ જોડે, માળાપોના અજ્ઞાનથી નીપજતી મુશ્કેલી જોડે, જાણ્યે અજાણ્યે રસાકસીમાં ઉતરે છે. તે મોટા વધે છે; અને હવા, પાણી, ખાવાનું, પૈસો, મોજો એ મેળવવા ખીજ

સાથે અથવા સંયોગે સાથે અવગણી કરવા લાગે છે. આ બધી પ્રતિકૂલતાને પુરા પડે એવા જે તે પોતામાં ફેરફાર કરી શકે તે જીવે, ને વિજયી નીવડે; નહીં તો જીવથી ભય. આ મુદ્દામાં માત્ર સશક્ત જીવ પામતો નથી; બનુદ્ધ શબ શકે તેજ જીવ પામે છે—એટલે કે પોતાનાં લક્ષણોમાં પરિસ્થિતિને યોગ્ય ફેરફાર કરી શકે તે.

તેજ પ્રમાણે જનમંડલનું પણ જીવન નિરંતર રસાકસીનું બનેલું છે, તેમાં નિર્બલતા હોય, પાડાથનું જનમંડલ વધારે સમજ બની હુમલો કરે, જોષ્ઠતાં સાધતો પુરાં મેળવી ન શકે, કેંક કારણસર પોતાનું સામર્થ્ય ગુમાવી બેસે—તો જનમંડલ જનમંડલોની રસાકસીમાં હારી બચ; પણ જો તેમાં શક્તિ સાચવી રાખવાની, જોષ્ઠતો ફેરફાર કરવાની અને આવેલી પીડા ફેડવાની ખુબી હોય તો જીવંત વ્યક્તિ તરીકે સદાએ રહે છે.

આ રસાકસી—આ મુદ્દા માત્ર હથીઆરથી નથી થતાં—જો કે આ રસાકસી શસ્ત્રો જેમાં વપરાય એવાં વિગ્રહોનું સ્વરૂપ ધણી વખત લે છે. ધણીવાર આર્થિક અને નૈતિક મુદ્દા પણ થાય છે; અને તોપના ગોળાથી જનમંડલો જેટલાં ખુવાર થાય છે તેથી પણ વધારે ઝડપથી પૈસાનાં અને સંસ્કારનાં મુદ્દોમાં ખુવાર થાય છે. આજે કેટલાં વર્ષ થયા હોંદ ખીજ જનમંડલો જોડે મુદ્દરૂપી રસાકસીમાં ઉતર્યું નથી; પણ તેની રસાકસી નિઃશસ્ત્ર છે, તેનું દ્રવ્ય પરદેશ ભય છે; તેના લોક અનેક કારણોથી નિર્બલ થતા ભય છે; તેના સંસ્કારો બ્રષ્ટ બનતા ભય છે; તેનાં ક્ષીપુરણોમાંથી લાક્ષણિક આત્મબલ અદૃષ્ટ થાય છે—આ રસાકસી નિઃશસ્ત્ર છે—પણ તેનું આ પરિણામ કેં જોણું વિનાશક નથી. પરિણામ, બધી રસાકસીનું એકજ આવે છે—વ્યક્તિ પોતાપણું રાખે છે કે ખુએ છે; જીવંત વ્યક્તિ તરીકે પરિસ્થિતિ પર અમલ ચલાવવા પુરતી યોગ્યતા મેળવે છે કે ખુએ છે.

આ ઉત્ક્રાંતિના નિયમોનું પરિણામ આટલુંજ: જીવંત વ્યક્તિ જીવતી ક્યારે રહી શકે કે જેમ પરિસ્થિતિ બદલાય તેમ તેને અનુ-કૂલ, તેમાં વિજયી નીવડવા જેવાં લક્ષણો પોતાનામાં આણી શકે-જોઈતી ત્વરાથી ખીલવી શકે ત્યારે. પરદેશીઓના હુમલા આવે ત્યારે સશક્તી બલ; પરસંસ્કારીઓની તરાપ આવે ત્યારે અસ્થિતા પૂર્ણ સંસ્કારોનું બલ: આર્થિક હુટ ચાલે ત્યારે પોતાની આર્થિક સંપત્તિ સાચવી રાખવાની બુદ્ધિ: આ બધાં-અને ખીજાં અનેક-લક્ષણો સમયા-નુસાર વિકસે તોજ જનમંડલ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે જીવી શકે.

સામાન્ય દષ્ટિએ જોતાં પરિસ્થિતિને યોગ્ય લક્ષણો ખીલવવાં ધણી સહેલી વાત લાગે છે; પણ ખરું જોતાં કાષ્ઠકળ વ્યક્તિ તે ખરી વખતે ખીલવી શકે છે. તેનાં કારણો આ પ્રમાણે લાગે છે:-

- ૧ પરિસ્થિતિ કપાટાબંધ કે અણુધારેલી વખતે બદલાય છે.
- ૨ લક્ષણો એક વખત ખીલ્યાં તે બદલાતાં ધણી વાર લાગે છે.
- ૩ આ ફેરફાર કરવાની શક્તિ ધણે લાગે વ્યક્તિઓમાં ઓછી હોય છે.

ધણા જનો તેમજ જનમંડલો એક જમાનાને અનુસાર લક્ષણો મેળવી, જમાનો બદલાતાં શી સ્થિતિએ પહોંચે છે તેના દાખલા ઠેકાણે ઠેકાણે નજર ચડે છે. જનમંડલમાં આપણેજ દાખલો લઇએ તો સુસલમાનો હોંદુસ્થાનપર ચઢી આવ્યા અને લોકને ધર્મ ભ્રષ્ટ કરવા માંભા. પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કાર જાળવવા હોંદુઓએ ન્યાતનાં બંધન દઢ કર્યાં; સુખ કે સત્તાના કરતાં શુદ્ધિને અગ્રસ્થાન આપ્યું. યુરોપીઅન જનમંડલો આવ્યાં અને ધન લઇ જવા માંડ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિમાં ધન સાચવવા, પેદા કરવા લોકમાં જુદાજ ગુણો જોઈએ, અને તે આવતા નથી. સંસ્કાર સાચવવા હજાર વર્ષે ન્યાતો નિશ્ચલ બની. પણ પરિસ્થિતિ પલટાઇ; અને હવે સમાજનાં લક્ષણો એકદમ બદલાઈ

નથી, આ વાત છે સ્વાભાવિક, પણ એટલેજ અંશે હોંદમાં અથોગ્યતા આવે છે અને રસાકસીમાં તે પાછળ રહી જાય છે.

જીવનક્રમની દશાઓ

આ નિયમોને લીધે જીવનક્રમની ત્રણ દશાઓ થાય છે. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દો જરાક અર્થફેરથી વાપરીએ તો આ દશાઓ ૧ સાત્ત્વિક ૨ તામસિક ૩ રાજસિક કહી શકાય.

આગળ કહ્યું તેમ વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ અને સ્વભાવની પરસ્પર અનુકૂલતા તે ઉત્ક્રાન્તિની નેમ. જે દશામાં આ અનુકૂલતા હોય તે સાત્ત્વિક દશા, જેમાં પરિસ્થિતિનું પ્રાપ્ત્ય ને દબાવ્યું વ્યક્તિ વેઠી શકે તેનાથી વધારે હોય તે તામસિક દશા; અને વ્યક્તિની શક્તિ ઉત્સાહને રુચે તેના કરતાંએ પરિસ્થિતિ વધારે હોય ત્યારે રાજસિક દશા.

૧ સાત્ત્વિક દશામાં જનમંડલઃ જ્યારે પુરેપુરું સામર્થ્ય ભોગવતું જનમંડલ પરિસ્થિતિ સાથે સમતોલપણું રાખી વ્યક્તિત્વ સાચવી શકે ને આ અવસ્થામાં જનમંડલ સ્વાસ્થ સાચવી રાખે, ને પારકું ન લે. આવી દશા ધણું થોડાં મંડલો પામે છે; અને પામ્યા પછી ધણું થોડો વખત ટકાવી શકે છે. કારણ કે, સમતોલપણું મેળવવું કે સાચવવું એ ધણુંજ મુશ્કેલીભર્યું છે. સમતોલપણું જો મેળવાય તો રસાકસી ધણું અંશે નાશુદ્ધ થઈ જાય છે અને તે નાશુદ્ધ થતાં વ્યક્તિનાં અંગો નિશ્ચલ બની જઈ વિકસવાની શક્તિ ખુબી છે. આ શક્તિ જતાં નિર્બલતા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે પરિસ્થિતિમાં ફાટ પણ ફેરફાર થાય કે જનમંડલ તામસિક સ્થિતિમાં જઈ પડે.

આ દશામાં રહેલાં જનમંડલનો દાખલો જીવું જાપાન, તે સ્વતંત્ર હતું; સુખી હતું; જીવંત હતું; ખીજાં જનમંડલો સાથે સ્પર્ધા રાખ્યા વિના ખેસી રહ્યું હતું. ધણું અંશે આ સ્થિતિ રહી શકી તેનું કારણ એ કે તેની પરિસ્થિતિમાં સદીઓ સુધી કે ફેરફાર થયો નહીં; પણ જ્યારે

પરિસ્થિતિનું પ્રાગલ્ભ્ય વધ્યું ત્યારે તે ઉપર કહેલા નિયમને અપવાદરૂપ, બની, ધણીજ ત્વરાથી દશાંતર કરી, રજેગુણ સ્વીકારી શક્યું. પરિણામે તે જીવે છે એટલુંજ નહીં, પણ જીવનની રસાકસીમાં વિજયી નીવડ્યું છે.

હોદ્દા જનમંડલ પણ થોડો વખત સાત્ત્વિક દશામાં હતું: પણ હોદ્દને કમલાગ્યે પરદેશીઓની લાલસાએ પરિસ્થિતિમાં ફેરફારો એવા મોટા ને એટલી ઝડપથી કરવા માંડ્યાં કે એ જનમંડલ ભ્રષ્ટતા ગુણો કેળવી શક્યું નહીં. પરિણામે, પરિસ્થિતિનું પ્રાગલ્ભ્ય વધ્યું ને તામસિક દશાનો પ્રારંભ થયો.

૨ તામસિક જનમંડલ: જે કાયર કે નિર્બલ હોય કે પ્રકૃતિમાં થએલા ફેરફારને અનુકૂલ ન થઈ શકે કે પરદેશીઓના હુમલાથી હારી જાય અને પરિસ્થિતિને ભ્રષ્ટતાં લક્ષણો ન ખીલવી શકે તે આ દશામાં પડે છે. આ દશા સમતોલપણું મેળવવાની અશક્તિથી થાય છે અને હોય તેટલી શક્તિને ધટાડે છે. શક્તિ ધટતાં અંગેની સ્વતંત્ર ખીલવટ અશક્ય બને છે અને પરિણામે બ્યક્તિત્વનો વિનાશ શરૂ થાય છે.

જ્યારે યુરોપીય પ્રજાઓ હોદ્દમાં બરાવા આવી ત્યારે આપણી પરિસ્થિતિ બદલાઈ, હોદ્દી જનમંડલ નવી પરિસ્થિતિ સાથે સમતોલપણું ન સાચવી શક્યું.

પરિસ્થિતિનું દગ્ધાણ વધ્યું; ને હોદ્દની શક્તિ ધટી, શક્તિ ધટતાં અંગે નિઃચેતન થયાં, બ્યક્તિત્વનો લોપ થવા લાગ્યો. હોદ્દી જનમંડલની આ દશા ખાસીના યુદ્ધથી બંગલગની જન્મતિ સુધી પહોંચી એમ કહી શકાય.

૩ રાજસિક જનમંડલ: જ્યારે જનમંડલનું પ્રાગલ્ભ્ય વધે, અને તેથી બધું એક હાથ કરવાનું થાય ત્યારે તે આ દશામાં આવ્યું છે એમ કહી શકાય. યુરોપનાં અને જાપાની જનમંડલો આ દશામાં છે.

આ દશાને પરિણામે લક્ષણો અસ્થિર રહે છે અને વ્યક્તિમાં જે એકતાનતા રહેવી જોઈએ તે અદૃષ્ટ થતી જાય છે, લક્ષણોની ખીલવટ વધારે ને વધારે સ્વચ્છંદી થતી જાય છે; અને અસ્થિતા વીસરાય છે.

ગયા સૈકાની શરૂઆતમાં ક્રાન્સદેશ રાજસિક દશામાં હતો. આખા યુરોપ સાથે તે લઢયો, શક્તિ અને એકતાનતા તેમાં થટી ગઈ, યુરોપનું નેતાપણું તેના હાથમાંથી ગયું અને તે નિરાધાર બનવા માંડ્યું. ક્રાન્સની રાજસિક દશા ૧૭૮૬ ના મહાન વિપ્લવથી શરૂ થઈ. ૧૮૧૫ માં નેપોલીઅન પક્યો ત્યાં સુધી ધણીજ પ્રબલ રહી અને ત્યાર પછી રાજસિક દશાનાં માઠાં પરિણામો તેણે આપવા માંડ્યાં.

છેલ્લો જર્મન વિગ્રહ પણ જર્મનીની આવી રાજસિક દશાનું પરિણામ હતું. પણ જર્મનીએ એ દશામાં પણ એકતાનતા એવી રીતે સાચવી રાખી હતી કે આજે રાજસિક દશાના માઠાં પરિણામ તે આપે છે, છતાં પણ તામસિક દશામાં તે પડ્યું નથી.

પહેલા પ્રકારનું જનમંડલ આત્મસંતોષી; ખીજ પ્રકારનું મંડલ જૂતકાલની મહત્તાને પુજે છે; ત્રીજ પ્રકારનું મંડલ પ્રગતિ અથવા અવિધ્ય પૂજામાંજ માને છે.

ત્રણે દશામાં આવી પડેલા જનમંડલોમાં જે ગુણ અને દોષો પ્રગટે છે તે આ પ્રમાણે—

સાત્ત્વિક દશા

ગુણ
સંસ્કાર એકતાનતા ને
અસ્થિતાની ખીલવટ.

દોષો
અંગોની અશક્તિ.

તામસિક દશા

સંસ્કારનું રક્ષણ.

અંગોની સ્વતંત્ર ખીલ-
વટનો અભાવ.

રાજસિક

અંગેની શક્તિ ને
સ્વાતંત્ર્યની ખીલવડ.

એકતાનતા, અસ્થિતા, ને
સંસ્કરણો નાશ.

આ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે ત્રણે દશામાં નિર્બલતાનું મૂલ છે; અને જે મંડલને એ નિર્બલતામાંથી બચવું હોય તેણે એવાં લક્ષણો કેળવવાં જોઈએ કે જેથી ત્રણે દશામાંથી બચી શકવાનાં સાધનો મળી શકે.

આ પ્રમાણે જનસમૂહ વ્યક્તિપદ પામેલા જીવંત મંડલોમાં વહ્ય-ચાર્ધ જાય છે, જનમંડલોને ઉત્ક્રાંતિના નિયમો લાગુ પડે છે; પરિસ્થિતિ સાથે અનુકૂલતા મેળવવા માટે મહેનત કરતાં ફેટલાંક લક્ષણો જોઈએ તેવી સારી રીતે જળવાતાં નથી; અને પરિણામે મંડલની ત્રણ દશાઓ થાય છે જેને દુકમાં સાત્વિક, તામસિક ને રાજસિક શબ્દોથી ઓળખી શકાય. આ ત્રણ દશામાંથી બચવા માટે મંડલે ભુદીજ જાતની દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ છે.

આ જનમંડલની નેમ તે ઉત્તરોત્તર થતી પ્રગતિ—એટલે સુધારો કે સંપૂર્ણતા છે એમ જે ગયા સૈકાના યુરોપીય વિદ્વાનોની માન્યતા હતી તે ખોટી લાગે છે: એ માન્યતા પ્રમાણે રાજસિક દશા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ તેજ પ્રગતિ એમ ગણાતું; પણ ખરું જોતાં તો પ્રગતિ એટલે પરિસ્થિતિ સાથે અનુકૂલતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ ને પરિસ્થિતિનું આબલ્ય વધી પડે તો તમોગુણી દશા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ એ પણ પ્રગતિ કહી શકાય. આ સિદ્ધાંત શબ્દોમાં વિચિત્ર લાગે છે. પણ ધ્યાનથી જનમંડલોનો ઇતિહાસ નીરખતાં પ્રગતિનો આ સીવાય ખીજો અર્થ કરી શકાય એમ લાગતું નથી.

આવી પ્રગતિ વિના કોઈ પણ જનમંડલને ચાલતું નથી; અને એ પ્રગતિ બરોબર રીતે સધાય અને જનમંડલ જોઈતી દશા મેળવી

જકે તે માટે તેણે એવા પ્રકારની શક્તિ ખીલવવી જોઈએ કે જેથી મમે તે દશામાં પડતાં છતાં પણ તે દશામાં ઉદ્ભવતા દોષો તેનામાં ન આવે. જ્યારે આવી શક્તિ આવે, જ્યારે જનમંડલ “નિર્ભયુષ્ય” થાય ત્યારેજ “નિલસત્વસ્થ તે આત્મવાન” થઈ ત્રણે દશામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખે અને કાલસાગરના ખરાબાઓ વટાવી ઇતિહાસમાં ચિરંજીવી રહી શકે.

આ જાતની શક્તિ કેમ અને કયારે આવે એ જુદો વિષય છે.

